ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ
FİİLLERİN SEMANTİĞİ

Kerime ÇALIŞ

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2022

ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ

Kerime ÇALIŞ

T. C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2022

T. C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Kerime Çalış tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği" başlıklı bu çalışma 24/10/2022 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Bülent GÜL

Üye: Prof. Dr. Ferruh AĞCA
(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Oktay BERBER

Üye: Doç. Dr. Emrah BOZOK

Üye: Doç. Dr. Kenan Azılı

ONAY
(İmza)
Doç. Dr. Oytun MEÇİK
Enstitü Müdürü

……./……/….

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Kerime ÇALIŞ
İMZA

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ

ÇALIŞ, Kerime
Doktora-2022
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Bu çalışmada, Eski Türkçede bazı çatı ekli fiillerin anlamları ile kök fiil anlamları arasında meydana gelen anlam değişiminin sebepleri anlam ve işlev etkileşimi çerçevesinde ortaya konması amaçlanmıştır.

Runik harfli metinler, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden anlam değişmesine uğrayan çatı ekli fiiller tespit edilmiştir. Değerlendirmede kullandığımız ölçüt ve yöntem olarak; öncelikle çatı ekli fiilin anlamları, kök fiillerin anlamlarıyla karşılaştırıldı. Karşılaştırma sonucunda çatı ekinin fiile yeni bir anlam kazandırmasındaki rolü tespit edilmeye çalışıldı. Sonra çatı ekinin meydana gelen yeni anlamdaki işlevleri kök fiil ve çatı ekli fiillerin kullanıldığı cümlelere bütüncül bir bakış açısıyla bakılarak değerlendirildi. Söz diziminde cümledeki özne-nesne ilişkisinde meydana gelen değişiklikleri ortaya çıkarmak için istem teorisi ve anlamsal rollerden faydalanıldı.

Sonuç olarak; bağlamda anlam yapısı, anlam nitelikleri ve sınırları değişen çatı eklerinin türetimlik işlevinde değerlendirilmesi gerektiği, söz konusu eklerin türetimlik işlevinde yeni bir anlam kazanarak yeni bir fiil meydana getirdiğinde çatı kategorisinin bazı niteliklerini aldığı görülür. Bu aşamadan sonra; tarihi ve günümüz çatı eklerinin, türetimlik işlevinde sözlükselleşme meydana getirmiş eklerden çıkmış olabileceğini düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, çatı, semantik, anlamsal roller, anlam değişmesi.

ABSTRACT

SEMANTİCS OF VOICE VERBS IN OLD TURKISH

CALIS, Kerime

PhD-2022

Department of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Ferruh AGCA

In this study, it is aimed to reveal the reasons for the change in meaning between the meanings of some voice verbs with suffixes being added to verbs in Old Turkish, within the framework of meaning and function interaction.

Verbs with morphemes have been determined from Old Turkish texts in runic, Old Uyghur and Karakhanid Turkish. As the criteria and method we use in the evaluation; first of all, the meanings of the verb with the voice suffix were compared with the meanings of the voice verbs. As a result of the comparison, the role of the suffixes in giving a new meaning to the verb was tried to be determined. Then, the functions of the suffix in the new meaning were evaluated by looking at the sentences in which the voice verbs and the verbs with the affixes are used from a holistic perspective. In order to reveal the changes in the subject-object relationship in the syntax, volition theory and semantic roles were used.

As a result; in this context, it is seen that the suffixes whose meaning structure, semantic qualities and boundaries change should be evaluated in the derivation function, and when the aforementioned suffixes gain a new meaning in the derivation function form a new verb. It takes some of the characteristics of the voice category. After this stage; we think that the historical and contemporary suffixes may have emerged from the suffixes that created lexicalization in the derivational function.

Keywords: Old Turkish, voice, semantics, semantic roles, semantic change.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 7

Konusu 7

Problemi 8

Amacı 8

Önemi 8

Yöntemi 9

BİRİNCİ BÖLÜM 10

1. ÇATI KAVRAMI 10

1. 1. Fiil ve Çatı Kategorisi 10

1. 2. Çatı Konusu Üzerine Yapılan Çalışmalar 14

1. 3. Çatı Kategorisi ve Türetimlik İşlevi 18

1. 4. Çatı ile Geçişlilik-Geçişsizlik Kavramlarının İlgisi 21

1. 5. Dünya Dillerinde Çatı Kavramı 23

1. 5. 1. Etken Çatı 24

1. 5. 2. Edilgen Çatı 24

1. 5. 3. Ettirgen Çatı 25

1. 5. 4. Dönüşlü Çatı 26

1. 5. 5. İşteş Çatı 27

1.6. Çatı Eki Almış Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri 28

1. 6. 1. -(X)n- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri 28

1. 6. 2. -(X)ş- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri 29

1. 6. 3. -r-, -Ir, -Ur- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri 29

1. 6. 4. -(X)l- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri 29

1. 6. 5. -(X)z- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri 29

1. 6. 6. -(X)t- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri 29

1. 6. 7. -DXr- Ekli Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri 29

1. 6. 8. -GUr- Ekinin Hareket Nitelikleri 30

1. 6. 9. -(X)k Ekinin Hareket Nitelikleri 30

1. 7. Çatı Ekli Fiillerde Semantik Kavramı 30

1. 8. Fiilde Çatı İstem İlişkisi ve Anlamsal Roller 32

1. 8. 1. İstem Düzeyleri 34

1. 8. 1. 1. Mantıksal İstem Düzeyi 34

1. 8. 1. 2. Anlamsal İstem Düzeyi 34

1. 8. 1. 3. Söz Dizimsel İstem Düzeyi 34

İKİNCİ BÖLÜM 36

2. ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ 36
2. 1. -(X)n- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 36
2. 2. -(X)ş- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 102
2. 3. -r-, -Ir-, -Ur- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 138
2. 4. -Ar- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 158
2. 5. -(X)l- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 161
2. 6. -(X)z- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 199
2. 7. -(X)t- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 205
2. 8. -DXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 239
2. 9. -GXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği 253
2. 10. -(X)k- Çatı Ekli Fiillerin Semantiği 264
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 271
3. ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİK VE İŞLEVSEL ALGORİTMASI 271
3. 1. Yapım ve Çekim Ekleri Kategorilerinin Sınırlılıkları 271
3. 2. Sözlükselleşme 272
3. 3. Türetimlik İşlevindeki Çatı Eklerinin İşlevsel ve Anlamsal Görünümü 273
3. 3. 1. -(X)n- Ekinin Algoritması 273
3. 3. 2. -DXr- Ekinin Algoritması 274
3. 3. 3. -(X)t- Ekinin Algoritması 275
3. 3. 4. -(X)z- Ekinin Algoritması 276
3. 3. 5. -GXr- Ekinin Algoritması 277
3. 3. 6. -(X)l- Ekinin Algoritması 278
3. 3. 7. -(X)ş- Ekinin Algoritması 279
3. 3. 8. -(X)k- Ekinin Algoritması 280
SONUÇ 282
KAYNAKÇA 286
DİZİN 294

KISALTMALAR

Taranan Eserlerin Kısaltması

AY	Altun Yaruk	Kaya 1994
BK	Bilge Kağan	Ölmez 2012
BT I	Berliner Turfan Texte	Kara/Zieme 1970
BT II	Berliner Turfan Texte	Röhrborn 1971
BT III	Berliner Turfan Texte	Tezcan 1974, 1975a
BT V	Berliner Turfan Texte	Zieme 1975a
BT VII	Berliner Turfan Texte	Kara/Zieme 1976, 1977
BT VIII	Berliner Turfan Texte	Kara/Zieme 1977
BT XIII	Berliner Turfan Texte	Zieme 1985a
BT XX	Berliner Turfan Texte	Zieme 1999e
BT XXI	Berliner Turfan Texte	Wilkens 2001
BT XXIII	Berliner Turfan Texte	Zieme 2005c
BT XXV	Berliner Turfan Texte	Wilkens 2007a
BT XXVI	Berliner Turfan Texte	Kasai 2008
BT XXVII	Berliner Turfan Texte	Durkin-Morano 2010
BT XXVIII	Berliner Turfan Texte	Yakub 2010
BT XXIX	Berliner Turfan Texte	Kasai 2011
BT XXXIV	Berliner Turfan Texte	Shogaito vd. 2015
BT XXXVI	Berliner Turfan Texte	Yakub 2016
BT XXXVII	Berliner Turfan Texte	Wilkens 2016
BT XXXVIII	Berliner Turfan Texte	Kasai 2017
DKPAM	Daśakarmapathaavadānamālā	Elmalı 2016
DLT	Divânü Lugâti't-Türk	Ercilasun 2015
E I	Yenisey Yazıtları	Yıldırım/Aydın/Alimov 2013

HT II	Hsüan Tsang	Ölmez 2002
HT III	Hsüan Tsang	Ölmez/Röhrborn 2001
HT IV	Hsüan Tsang	Toalster/Claver 1977
HT V	Hsüan Tsang	Tugesava 1980
HT VI	Hsüan Tsang	Ölmez 1994
HT VII	Hsüan Tsang	Röhrborn 1991
HT VIII	Hsüan Tsang	Röhrborn 1996
HT IX	Hsüan Tsang	Barat 1993
HT X	Hsüan Tsang	Tezcan 1975
Huast	Huastanift	Özbay 2014
IRK	Irk Bitig	Yıldırım/Aydın/Alimov 2013
KB	Kutadgu Bilig	Arat 1999
İPKPÖ	İyi Prens Kötü Prens Öyküsü	Hamilton 1998
KT	Köl Tigin	Ölmez 2012
M I	Manichaica	Le Coq 1938
M II	Manichaica	Le Coq 1919
M III	Manichaica	Le Coq 1922
Maitr	Maitrisimit	Ş. Tekin 2019
ŞU	Şine Usu	Ölmez 2012
T	Tonyukuk	Ölmez 2012
Talas	Talas Yazıtı	Yıldırım/Aydın/Alimov 2013
TT I	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1929a
TT II	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1929b
TT III	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1930a
TT IV	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1930b
TT V	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1931a

TT VI	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain/Rachmati 1934
TT VII	Türkische Turfn Texte	Arat 1937
TT VIII	Türkische Turfn Texte	Gabain 1954
TT IX	Türkische Turfn Texte	Gabain/Winter 1958
TT X	Türkische Turfn Texte	Gabain 1959
U I	Uigurica	Müller 1908
U II	Uigurica	Müller 1911
U III	Uigurica	Müller 1922
U IV	Uigurica	Müller 1931

Genel Kaynakların Kısaltması

DTS	Drevne Tyurskiy Slovar’
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish
ESTYA	Sevortyan
Wilkens	Wilkens 2021
KEWTS	Stachowski 2019
Leksika	Tenişev
OTWF	Old Turkic Word Formation
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TDK	Türk Dil Kurumu
UWNEU	Röhrborn
VEWT	Räsänen

Kelimelerin Kısaltması

bkz. : Bakınız

bs. : Basım

C : Cilt

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

S. : Sayı

s. : Sayfa

ss. : Sayfa sayısı (sayfalar arası)

vb. : Ve benzer

vd.: Ve diğerleri

İŞARETLER

A : {/a/, /e/}

I : {/ı/, /i/}

U : {/u/, /ü/}

X : {/ı/, /i/,/u/, /ü/}

ŋ : Nazal n (ng).

ń : Palatal n (ny).

* : Tanıklanmamış, tahmine dayalı şekil.

+ : İsim kökünü gösterir.

- : Fiil kökünü gösterir.

( ) : Eksik harf olduğunu gösterir.

… : Hasarlı ya da kayıp olan kısımları gösterir.

[ ] : Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları gösterir.

= : Kelimenin eşanlamlısını gösterir.

> : Bu şekle gider.

< : Bu şekilden gelir.

< > : Eksik yazıldığı düşünülen, tamamlanan kısım olduğunu gösterir.

~ : Kelimenin farklı yazılışlarını gösterir.

ÖN SÖZ

Çalışmamızın konusu Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait metinlerde yer alan Eski Türkçede semantik değişime uğrayan çatı ekli fiillerin kök anlamıyla arasındaki anlam farklılıkları ele alınmıştır. Söz konusu anlam değişmelerinin sebepleri anlam bilim, köken bilim ve istem teorisi çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın giriş kısmında çalışmanın konusu, kapsamı, amacı, problemi, yöntemi, kuramsal çerçevesi ve konu üzerine yapılan çalışmalar verilmiştir.

Birinci bölümde "Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği" adlı araştırmamızda çatı kategorisinin kuramsal çerçevesi ortaya konulmuştur. Bu çerçevede çatı kavramı, çatı ve türetimlik ilişkisi, çatı kategorisinin sınırları gibi alandaki problemlere değinilmiş ve bu sorunsalda çatının yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinin taranması sonucunda ortaya çıkan anlamı değişen çatı ekli fiiller bağlamlarıyla birlikte verilmiştir. Madde başı olarak alınan çatı ekli fiiller anlam bilim, köken bilim ve istem teorisi bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde araştırmamızın tarama, fişleme ve analiz aşamalarının sonucunda ortaya çıkan veriler değerlendirilmiştir. Bu veriler araştırma problemi sınırlılıkları, amacı ve yöntemi göz önüne alınarak işlenmiştir. Bu şekilde araştırmamızın bulgularına göre kuramsal bir çerçeve ortaya konmaya çalışılmıştır.

"Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği" adlı araştırmamızın Türk dilinin tarihî dönemlerinin dil yadigârlarından çatı konusu üzerine yapılacak çalışmalara bir katkı sağlamasını umuyoruz.

Çalışma süreci boyunca benden ilgi, yardım ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya teşekkürü bir borç biliyorum.

Kerime ÇALIŞ

GİRİŞ

İnsan yaşamında merkezi bir konumda yer alan dil, kuşaktan kuşağa aktarılabilen, toplumun kültürel kodlarını ve niteliklerini, yaşayış biçimlerini yansıtan sosyal bir iletişim ağıdır. Dilde, insan varlığının binlerce yıldır varoluşunun şekillendirdiği olgular söz konusudur. Bir dilin söz varlığı ve gelişmişlik düzeyini ait olduğu kültür belirler. Bu nedenle kelimelerin derin yapısında toplumların inanç, adet, gelenek ve görenekleri vb. kültür varlıklarından söz edilebilir. Bir toplumun dünyaya bakış açısı ve kültürel kodları dil incelemesiyle tespit edilebilir. Bu bağlamda anlatım gücünü daha etkin kılmak amacıyla dilin ve kültürün başlıca yansıtıcıları olan atasözleri deyimler, kalıp sözler, niteleyiciler ve eş dizimlere başvurulur.

Dil, insan hayatında çok boyutlu bir işleve sahip olduğundan birçok bilim dalı tarafından incelenmiş ve araştırma konusu olmuştur. Dili inceleyen ve araştırma konusunun odağı olan başlıca alan ise dil bilimdir. Dil bilim, dünya dillerini yapı, işleyiş ve anlam bakımından müdahale etmeden karşılaştırır ve elde edilen bulgular neticesinde dünya dilleri üzerinde genel geçer kurallar belirler. Başka bir deyişle dillerin yapı ve anlamlarını analiz eder. Dil bilgisi ise bir dilin ses, yapı, anlam, söz dizim özellikleri ve kurallarını inceler. Söz konusu kuralları incelerken müdahale ederek yeni kurallar ortaya koyabilir. Dil bilim ve dil bilgisinin tartışmalı araştırma konularından biri de çatı kategorisidir. Bu bağlamda; Türk dilinde şu ana kadar pek çok araştırıcı tarafından çatı konusu ele alınıp anlam, işlev ve yapı bakımından değerlendirilmiştir. Ancak çatı kategorisi üzerine yapılan çalışmalarda çatı konusu sadece yapı ve işlev açısından ele alınmış, semantik yönüne yeterince yer verilmemiştir. Araştırmamızın amacı "Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği" konusunu işlevsel ve anlamsal bağlamda ele alarak çatı eklerinin anlam değişmelerindeki yeri ve rolünü ortaya çıkarmaktır. Böylelikle çatı eklerinin semantik yapısının Eski Türkçe metinler bağlamında araştırılmasıyla elde edilen bulgular üzerinden konuyla ilgili problemlerin çözülmesini umuyoruz.

Konusu

Eski Türkçede bazı çatı ekli fiillerin anlamları ile kök fiil anlamları arasında meydana gelen anlam değişiminin sebeplerini anlam ve işlev etkileşimi çerçevesinde araştırmaktır.

Problemi

Geleneksel dilbilgisinde çatı ekli fiiller "ettirgenlik, edilgenlik, işteşlik, dönüşlülük vb." kategorilerinden sınıflamaya tabi tutulur. Bazı çatı ekli fiillerse söz konusu kategorilerden bağımsız olarak yeni anlamlar kazanır. Örneğin; *öt-* 'geçmek' > *ötgür-* 'nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek, girmek, bir problemi etraflıca anlamak ve açıklayabilmek'; *tart-* 'tartmak, çekmek, sürüklemek' > *tartın-* '(akrabaları) sevmek, onların cazibesine kapılmak' anlamlarına gelir. Bu durum birtakım dil bilimsel problemlerin meydana gelmesine sebep olur: Çatı kategorisini oluşturan ekler aracılığıyla türeyen fiillerden bir kısmı çatı işlevi ve anlamlarını korurken, bir kısmında oluşan anlam gelişimlerinin sebebi nedir? Bu soruyu cevaplamak amacıyla bazı hipotezler ortaya sürülebilir:

1. Çatı eklerinin donması sonucu işlev kaybı ve anlam çatallanmaları meydana gelmiş olabilir.
2. Eski Türkçede kök anlamından uzaklaşan çatı ekli fiillerin yeni anlamı ile kök anlamı arasındaki geçişte çatı kategorisini oluşturan ekler ortak anlamsal niteliklere sahip olarak türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Araştırma problemimizin çözümü ile bazı çatı ekli fiillerin anlamının kök anlamından nasıl uzaklaşıp değiştiği sorunu ve çatı eklerinin dil bilgisindeki yeri gibi tartışmalı konular çözülebilecektir.

Amacı

Çatı, anlamsal değişim ve cümle içinde öğeler arası rol dağılımında oldukça etkin olduğundan dilin anlamsal boyutunun şekillenmesinde önemli rol oynar. Dilin anlamsal yapısının çözümlenmesinde çatı eklerinin semantik yapısı ortaya konmalıdır. Çatı ekli fiillerin bazılarının kök fiil anlamlarına göre değişmesini açıklamak bu çalışmanın amacıdır.

Önemi

Konumuzla ilgili yapılan çalışmalarda çatı ekli fiiller ağırlıklı olarak biçimsel ve işlevsel olarak ele alınmıştır. Araştırmamızda ise doğrudan Eski Türkçede çatı eki almış fiillerin kök ya da gövde anlamları verilip çatı ekli anlamları belirlendikten sonra anlam bilimsel inceleme yapılmıştır. Doğrudan Eski Türkçede çatı ekli fiillerin semantiği üzerine yapılan bir çalışma tespit edilememiştir. Çatı ekli fiilleri yapı, işlev ve anlam olarak ele alan bazı çalışmalar mevcuttur.

Yöntemi

Kuramsal Çerçeve: Çalışmamızda Runik harfli metinler, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Maniheist metinler, Altun Yaruk, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Maitrisimit, Berliner Turfan Texte, Türkische Turfan Texte, Hsüan Tsang Biyografisi, Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk dil yadigârlarında geçen çatı ekli fiiller art zamanlı tarihi karşılaştırmalı yönteme göre fişlenmiştir. Ayrıca çatı ekli fiillerin kök ya da gövde halleri anlam sınıflaması yapılarak verilmiştir. Bu yöntem sayesinde Eski Türkçe çatı ekli fiillerin geçtikleri bağlamdaki anlamlarını kök fiil anlamlarıyla karşılaştırmak mümkün olmuştur. Böylece kök ya da gövde biçimindeki fiillerin anlamlarından çatı eki aldıklarında uzaklaşanlar ve değişenler semantik değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Kullanıldıkları ilk anlamla sonraki anlamlar arasındaki geçiş ve bu geçişte çatı eklerinin rolü belirlenmeye çalışılmıştır.

Hipotezler: Çatı ekli fiillerden bazıları türedikleri fiillerin anlamlarından niçin uzaklaşırlar? Bu bağlamda çatı eklerinin anlamları ve işlevleri arasındaki etkileşimin etkisi ne ölçüdedir?

Literatür*:* Araştırma problemimizi doğrudan ele alan bir çalışma Eski Türkçede tespit edemedik.

Varsayımlar: Çatı ekli fiillerden bazılarının anlamı kök ya da gövde halindeki biçimlerinin anlamına göre bir hayli değişmiştir. Eski Türkçede bu anlam değişimlerinin sebebi tarihsel art zamanlı metin bağlamlı anlam bilim temelinde bir çalışmayla ortaya çıkarılabilir. Eski Türkçe döneminde çatı ekli fiillerin anlam ve işlevleri metin bağlamında tespit edilebilir.

Kapsam ve Sınırlılıklar: Çalışma kapsamında araştırılacak konu Runik harfli metinler, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Maniheist metinler, Altun Yaruk, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Maitrisimit, Berliner Turfan Texte, Türkische Turfan Texte, Hsüan Tsang Biyografisi, Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk eserleri ele alınmıştır. Bu metinlerde çatı ekli fiiller bağlamlarıyla tespit edilip anlamsal olarak incelenecektir. Kök ya da gövde halindeki anlamlarıyla karşılaştırılmıştır.

Veri Toplama Tekniği: Art zamanlı metin bağlamlı anlam bilim temelinde fişleme yaparak çalışmamızda veri toplanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇATI KAVRAMI

1. 1. Fiil ve Çatı Kategorisi

Fiil, bir cümlede iş, oluş, kılış, hareket ve durum bildirir. Bu çerçevede fiil bir cümlenin olmazsa olmaz ana unsurudur. Bir fiil aldığı eke göre anlam değiştirebilir. Bu bağlamda bir fiilin aldığı bazı çatı ekleri, fiilde köklü anlam değişikliği yapmayarak çatı işleviyle kullanılırken, bazı fiillerin anlamında değişiklik meydana getirir ve yeni sözlüksel anlam kazandırır.

Çatı kavramı ağırlıklı olarak morfolojik, işlevsel, söz dizimsel ve sözlüksel boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu kategoriyi inceleyen araştırıcılar anlam boyutuna etraflıca değinmemişlerdir. Hâlbuki Eski Türkçede geçen çatı ekli fiillerden bazılarının anlamları kök ya da gövde anlamlarından uzaklaşmıştır. Söz konusu anlamsal değişimin meydana gelmesinde çatı eklerinin rolünü belirlemek gereklidir. Dilde kullanılan eklerin işlevleri vardır. Dil bilgisinde ek kullanımları, ek yığılmaları, kalıplaşmalar sebeplidir. Bu bakımdan çatı kavramı morfolojik, işlevsel, morfo-sentaktik, morfo-semantik ve semantik olarak ele alınmalıdır. Anlamsal incelemeyi yapabilmek için çatı ekleri kullanıldıkları bağlamlardan tespit edilmelidir. Bu şekilde çatı kategorisinin nitelikleri ve dildeki yerinin belirlenmesinin mümkün olacağını düşünüyoruz.

Araştırıcılar çatı kavramını, "fiilin özneye göre durumu", "fiilin özne ve nesneyle ilişkisi" ve "fiilin aldığı çeşitli çatı eklerinin özneye göre durumu" bakımından açıklar: Lübimov'a göre çatı, "bir fiilin hususi eklerle vücuda getirilen gramer şekillerinin bir sistemidir" şeklinde açıklar ve çatı kategorisinin fiilin gramer bölümlerine katılması gerektiğini dile getirir. Ayrıca araştırıcı çatıları yedi gruba ayırır: Asıl çatı (Geçişli fiiller), ortanca çatı (geçişsiz fiiller), tutuluşlu çatı (edilgen çatı), dönüşlü çatı, karşılıklı çatı (işteş; -(ı)ş- ekinin geçişli fiillere gelmesiyle oluşur.), müşterek çatı (işteş; -(ı)ş- ekinin geçişsiz fiillere gelmesiyle oluşur.), teşvikli çatı (ettirgen çatı), (Lübimov, 1963: 150). Genel olarak verilen çatı tasniflerinden farklı olarak araştırıcı asıl çatı ve ortanca çatıya yer verir ve çatıyı tanımlarken fiilin aldığı ekleri ön plana çıkarır.

Kükey, fiil tabanlarına getirilen -(X)n-, -(X)l-, -(X)ş-, -(X)t-, -DXr-, -(X)r- ekleri vasıtasıyla elde edilen değişimleri çatı olarak adlandırır. Çatıyı "fiillerin özne ve nesnelerine göre gösterdikleri özellikler" olarak tanımlar (Kükey, 1972: 43).

König, çatıyı "fiilin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimdir" şeklinde ifade eder. Araştırıcı etken, edilgen, dönüşlü ve işteş çatı türlerinden bahseder (König, 1983: 114).

Ediskun, çatı için "bir fiilin belli bir yapıcı ya da belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmediği, kendi hareketinin birden çok yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök ya da gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök ya da gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir" der (Ediskun, 1985: 219).

Crystal, çatı kavramını "cümlenin anlamını değiştirmeden bir fiilin öznesi ve nesnesi arasındaki ilişkiyi nasıl etkileyebildiğini tespit etmeyi amaçlayan kategoridir" şeklinde açıklar (Crystal, 2008: 515).

Yücel, "Türk Gramerinin Sorunları" adlı eserdeki yayınlanmış bildirisinde çatı kavramını, "özne ile fiilin gösterdiği iş veya oluş arasındaki bağlantıdır. Bu bağlantıda, fiilin niteliği yahut aldığı ek sebebi ile, "nesne" nin de yeri olabilmektedir. Ayrıca, söz konusu bağlantı çatı ekleriyle sağlanmaktadır. Ancak, çatıyı belirlerken "şekil" değil, "işlev" esas alınmalıdır" şeklinde ifade eder. Araştırıcı, geçişli ve geçişsiz fiilleri çatı kavramının dışında tuttuğunu söyleyerek çatıyı; yalın çatı, dönüşlü çatı, edilgen çatı, öznesiz (meçhul) çatı, ettirgen çatı, oldurgan çatı ve işteş çatı olmak üzere yedi bölüme ayırır (Yücel, 2010: 282). Yücel'in çatı tanımında fiille öznenin karşılıklı ilişkisi ve söz konusu ilişkinin niteliğinin açıklanması ön plana çıkar. Araştırıcının çatı tasnifinde ise yalın çatı, öznesiz (meçhul) çatı ve oldurgan çatı kategorileri diğer bazı çatı sınıflamalarından ayrılır.

Topaloğlu, Gürlek, tarafından çatı "öznenin yüklemin belirttiği işi yapmasına, bu işin etkisi altında kalmasına veya bunun dışında onunla belli biçimlerde ilgili olmasına göre çatı eklerinin fiil kök ve gövdelerine getirilmesiyle oluşturulur" şeklinde tanımlanır. Araştırıcılara göre çatı, edilgen çatı, dönüşlü çatı, ettirgen çatı, oldurgan çatı ve iştaş çatı olarak sınıflanır. Bu sınıflamada oldurgan çatı sınıfı dikkat çeker (Topaloğlu, Gürlek, 2016: 8)

Hengirmen (1995: 202)'ye göre çatı, eylemlerin nesne alıp almadıklarına ya da öznelerin durumuna göre çatı eklerinin eylem kök ya da gövdelerine getirilerek yeni eylem türetmesidir. Araştırıcı çatı eklerinin hem türetimlik hem de gramer vazifeli ekler olduğunu dile getirir.

Grunina, "çatının geleneksel betimlenmesinde söz dizimsel yüzey yapılarıyla yetinilir, dolayısıyla çatının söz dizimsel ve anlamsal yönleri arasında ciddi bir ayrım

yapılmazdı. Genel anlam bilimin gelişmesiyle çatının tanımlanması da değiştirilmiştir" şeklinde ifade eder (Grunina, 1997: 198).

Aksan (2007: 103-104), çatıyı, eylemin, anlattığı iş, oluş, kılınışın özne ve nesneyle ilişkisini belirleyen bir anlam ve görev özelliği olarak tanımlar. Araştırıcının, çatı tanımında fiillerin cümlenin öğelerine farklı anlam yükleriyle bağlandığı ifade edilir. Aksan, çatı türlerini etken, edilgen, orta, geçişli, geçişsiz, dönüşlü ve işteş şeklinde sınıflar. Bu sınıflamada orta, geçişli ve geçişsiz kategorileri dikkat çeker.

Demircan, çatı kavramını "sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan/etkilenen/yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye çatı denir" şeklinde betimler (Demircan, 2003: 11).

Uzun, çatı kavramını "tümcede yer alan öğelerin, geleneksel anlatımla tümce ögelerinin sayı ve görev açısından yüklemcil eylemle olan anlamsal ilişkilerine dayanan bir dilbilgisel kategoridir" şeklinde tanımlar (Uzun, 2006: 75). Bu tanımda, cümle öğelerinin niceliğine ve işlevine yapılan vurgu dikkat çeker.

Gencan (2007: 379), çatı kavramını, eylemlerin nesnelerine, öznelerine göre olan özellikleri şeklinde tanımlar.

Karaağaç'a göre, "yüklem, özne ve nesnenin anlam ilişkisi, çatı olarak bilinir. Türkçede eylem kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan eylemden eylem yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve varlık ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; eylemin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden biçim değişikliğine çatı değişikliği denir". Araştırıcı, çatıyı türlerine, aldıkları eklere ve işlevlerine göre kendi içlerinde edilgen çatı, etken çatı, ettirgen çatı, bilinmez çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı şeklinde sınıflandırır (Karaağaç, 2013: 598). Karaağaç, çatıyı yüklem, özne, nesne ilişkisine bağlar ve çatı sınıflamasına bilinmez çatıyı dahil eder.

Kara (2016: 1205)'ya göre çatı, fiillerin kendilerine mahsus niteliklerinin, sözlük anlamlarının ve aldıkları belli başlı eklerin cümledeki eyleyenleri (özne, nesne, tümleç) nasıl değiştirdiğini, söz dizimine, anlama nasıl etkide bulunduğunu inceleyen bir dilbilgisi kategorisidir.

Üstünova (2012: 9)'ya göre, edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, dönüşlülük ekleri yeni hareketleri karşılamadığından türetme ekleri değildir. Araştırıcı çatı eklerini eylem işletme ekleri arasında değerlendirir ve çatı kavramını a. yapısal durum sergileyenler: edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, dönüşlülük; b. yapısal durum sergilemeyenler: etkenlik, geçişlilik, geçişsizlik olmak üzere iki grupta inceler.

Eraslan, (2012: 313-316), çatılarına göre fiilleri, türemiş fiiller başlığı altında edilgen, dönüşlü, karşılıklı, ettirgen ve olumsuz fiiller olarak aldıkları yapım eklerine göre sınıflandırmıştır.

Eker (2016: 283), çatıyı olumsuzluk, ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik, sıklık ve kuvvetlendirme şeklinde sınıflar. Bu sınıflamada olumsuzluk, sıklık ve kuvvetlendirme çatı türleri arasına alınmıştır.

Banguoğlu, çatıyı fiil tabanının aldığı farklı görünüşlerin özne ile olan ilişkisi olarak değerlendirir. Görünüş terimini ise "Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerden her biri" şeklinde açıklar ve çatıyı yalın görünüş, olumsuz görünüş, edilgen görünüş, dönüşlü görünüş, karşılıklı görünüş ve ettirgen görünüş olmak üzere altı gruba ayırır. (Banguoğlu, 2019: 411). Araştırıcı çatıyı görünüş (aspect) terimi ile açıklar. Bu açıklamada fiilin farklı görünüşlerinin özne ile ilişkisi vurgulanır ve çatı sınıflamasına yalın görünüş ile olumsuz görünüşü de dahil eder.

Korkmaz, çatı kavramını "Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Eğer bu tanımı biraz daha açmak gerekirse, fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak, cümledeki özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliğidir, diyebiliriz" şeklinde değerlendirir (Korkmaz, 2019: 495). Araştırıcı fiilin özne ile bağlantısı açısından etken, meçhul, edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen çatı olmak üzere başlıca altı çatı türünden söz eder (Korkmaz, 2019: 499).

Çatı üzerine yapılan çalışmalarda çatı sınıflamaları genellikle fiilin özne ile ilişkisi bakımından yapılmıştır. Bazı çalışmalarda ise fiilin nesne ile bağlantısı dikkate alınmıştır. Ancak genel kanının, çatının özne-yüklem ile ilgili olduğu, geçişlilik ve geçişsizliğin kelimelerin sözlüksel nitelikleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Çatı ekleri, fiil kök ve gövdelerine gelerek fiilin özne ve nesne ile ilişkisi bakımından ortaya koyduğu eylemin anlamında bazı değişiklikler yapar:

Etken çatıda kök ya da gövdeden oluşan bir fiil *eden* anlamsal rolde özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde nesne alarak cümleyi oluşturabilir. Örneğin,

a) İşçiler köprüyü yıktı.

Edilgen çatılı fiil derin yapıdaki nesneyi *etkilenen* anlamsal rolünde özne konumuna yükseltir ve bu özne yapılan işten etkilenir. Örneğin,

b) Köprü yıkıldı.

Ettirgen çatılı fiil, eden, *deneyimci* gibi anlamsal rollerde özne, yönelme durum ekli tamlayıcısı almış öğe ve *etkilenen* anlamsal rolünde nesne alabilir. Ettirgen çatılı fiil örnekte *eden* anlamsal rolündeki özneye (adam), *eden* anlamsal rolünde özne işlevinde yönelme durum eki almış başka bir öğeye (işçilere), *etkilenen* anlamsal rolündeki nesne konumundaki öğeyi (köprü) yaptırır. Bu durum söz diziminde öğe artırımına sebep olur. Örneğin,

c) Adam köprüyü işçilere yaptırdı.

İsteş çatılı fiil *etkilenen, deneyimci* gibi anlamsal rollerde birden fazla özne görevinde öğe cümlede ister. Örneğin,

d) Arabalar çarpıştı.

Dönüşlü çatılı fiil *eden, etkilenen* gibi anlamsal rollerde özne isteyebilir. Örneğin,

e) İşçiler yıkandı.

Meçhul çatılı fiil cümlede *eden, deneyimci* gibi anlamsal rollerde herhangi bir özne istemez. Nesne, yönelme durum ekli tamlayıcı gibi öğeler alabilir. Örneğin,

f) Denize girilmez.

Çatı, "fiillerin aldıkları çatı eklerinin, özne, nesne ve tümleç görevindeki öğelerle kurdukları anlamsal, biçimsel ve söz dizimsel ilişkiye göre ortaya çıkan görünümüdür". Çatı türlerinin verdiğimiz tanıma göre, biçimsel, anlamsal ve söz dizimsel olarak etken, edilgen, işteş, dönüşlü, meçhul ve ettirgen olmak üzere altıya ayrılması gerektiğini düşünüyoruz.

1. 2. Çatı Konusu Üzerine Yapılan Çalışmalar

Çatı kategorisiyle ilgili sorunların hâlâ devam etmesi nedeniyle pek çok araştırıcı çatı konusuyla yakından ilgilenmiş ve söz konusu konuyla ilgili çok fazla araştırma yapılmıştır. Nitekim çatı ekli fillerin anlam değişimleri üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Bu da bize çatı çalışmalarının ve çatı konusunun tam anlamıyla çözümlenmediğini gösterir. Çatı kategorisiyle ilgili pek çok kitap, tez, makale ve bildiri yayınlanmıştır ancak çalışmanın sınırlılığını göz önünde bulundurarak sadece kitap ve tez yayınlarına yer vermeyi uygun gördük. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar şu şekildedir.

Kitaplar

Demircan, Ömer (2003). Türk Dilinde Çatı. İstanbul: Papatya Yay.

Çalışmada, iki konu esas alınmıştır; birincisi eylemin anlamına etki eden tümceye dışarıdan katılan ekler ve ettirgen olarak nitelenen öznel ilişkilerdir. İkincisi ise bilgisel

süzgeç olarak ifade edilen bazı bilgilerin metin bozulmadan tümceden dışlanmasıdır. Çatı kavramının her yönüyle ele alındığı bu çalışma, konuyla ilgili makale ve bildirilerin yeniden gözden geçirilerek bir araya getirilmesi sonucu oluşmuştur.

Karabulut, Ferhat (2011). Türk Dili ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi. Ankara: Grafiker Yay.

Söz konusu çalışmanın temelini dil biliminin iki düzlemi olan derin yapı ve yüzey yapı oluşturmuştur. Dünya dillerindeki evrenselliklerden biri olan edilgen yapılar üzerinde durulmuş, başta Türk dilinin lehçeleri olmak üzere dillerdeki edilgen yapı tipolojisi ele alınmıştır.

Topaloğlu, Ahmet- Gürlek, Mehmet (2016). Türkçede Fiiller ve Çatıları. İstanbul: Kesit Yay.

Bu eserde, Türkçe Sözlük ve Güzel Türkçenin Sözlüğü adlı çalışmaları hazırlanırken elde edilen filler ve çatıları üzerinde durulmuştur. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde "fiiller ve çatıları", ikinci bölümde "çatılarına göre fiiller", üçüncü bölümde ise "bir isim ve bir yardımcı fiille oluşan birleşik fiiller" gibi konulara yer verilmiştir.

Terbish, Baasanjav (2019). Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı. Ankara: TDK Yay.

Bu eserde, Türkiye Türkçesi ve çağdaş Moğolcadaki çatı kategorisi karşılaştırılarak incelenmiştir. Geleneksel yaklaşımlar ve teorilerden faydalanılarak hem tarihsel hem de çağdaş Türk ve Moğol dillerinden toplanan malzemeler değerlendirilmiştir.

Tezler

Koca, Zeynep (2004). Türkiye Türkçesinde Fiil Çatılarının İşlevsel Özellikleri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğündeki (1998) fiiller ölçü alınarak eş zamanlı olarak incelenmiştir. Fiiller çatı özelliklerine ve yapılarına göre sınıflanmıştır.

Aydoğdu, Tahsin (2007). Türkçe ve İspanyolcada Çatı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek Lisans Tezi.

Türkçe ve İspanyolcadaki çatı kavramı ve çatıların kullanım özellikleri karşılaştırılarak her iki dildeki çatı ekli fiillerin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmuştur.

Duru, Mehmet Özgür (2008). Türk Dilinde Edilgen Çatı (Tarihî Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması). Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Tezde, edilgen çatılı fiiller Türk dilinin tarihî seyri içinde art zamanlı yönteme göre tespit edilmiş ve edilgen yapı türleri, kullanım işlevselliği, üretici-dönüşümsel dil bilim kuramından yararlanılarak bağlamlarıyla birlikte incelenmiştir.

Sebzecioğlu, Turgay (2008). Türkçede Edilgenlik. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Bu çalışmada, Türkçedeki edilgen yapıların Eski Türkçeden günümüz Türkçesine kadar olan gelişim süreci, biçimsel, söz dizimsel, anlam bilimsel ve edim bilimsel açılardan art zamanlı ve eşzamanlı olarak incelenmiştir.

Aslan, Burcu (2009). Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Çatı Ekleri. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Çalışmada Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar olan süreçte çatı eklerinde görülen işlev kaybı ve işlev kayması incelenmiştir. İşlev kaybına veya kaymasına uğramış fiiller, kendinden önceki ve sonraki dönemlerdeki hâlleri ile karşılaştırılmıştır.

Dönmez, Hatice (2012). (Kâmûs-ı Türkî'ye Göre) Türkçede Fiilden Fiil Yapan Ekler ve Kullanılışları. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Söz konusu çalışmada, Kâmûs-ı Türkî temel alınarak Türkiye Türkçesindeki fiilden fiil yapan ekler tespit edilmiş, ekler şekil ve fonksiyon bakımından değerlendirilmiştir. Fiil çatısı gibi özel fonksiyonlarda ise yalnız şeklin değil anlamın da belirleyici olduğu üzerinde durulmuştur.

Yılmaz, Seda (2012). Türkiye Türkçesi Çatı Şekilleri ve İşlevleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü -Yüksek Lisans Tezi.

Araştırmada, Türkiye Türkçesi çatı şekilleri işlevsel dil bilimi yöntemiyle ele alınmış ve söz konusu şekiller bağlamlarıyla yerine getirdikleri işlev bakımından sınıflandırılmıştır.

Çakır, Uğur (2013). Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çatı. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Bu çalışmada, çağdaş Türk lehçelerinde görülen fiil çatıları, tarihî Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesindeki çatılarla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ayrıca lehçelerde çatı ekleri dışında değişik yollarla da çatı kurulduğu üzerinde de durulmuştur.

Yıldız, Muharrem (2014). Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Söz konusu çalışmada, Türk Runik harfli metinlerden, Maniheist ve Budist çevreden, Karahanlı, Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesinden seçilen örnek metinlerdeki çatı ekleri bağlamlarıyla birlikte işlevleri ve yüklendiği görevler bakımından incelenmiştir.

Soydan, Serpil (2016). Çağatay Türkçesinde Anlam ve Fonksiyon Açısından Fiilde Çatı. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Araştırmada, Ali Şîr Nevâî'nin Manzum eserleri ve Hüseyin Baykara'nın Divân'ı taranarak çatı ekli fiiller tespit edilmiştir. Tespit edilen çatı ekli fiiller anlam ve işlev açısından değerlendirilmiş fakat fiillerin kendilerinden önceki kelimelerle oluşturduğu mecaz anlam dikkate alınmamıştır.

Uysal, Bilal (2016). Türkçede İşteş Çatı. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora Tezi.

Söz konusu çalışmada, Cumhuriyet dönemine ait seçilen dokuz romandan işteş yapılı fiiller tespit edilmiş, işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca tezde çatı ekli fillerin anlamsal olaylarına kısmen de olsa yer verilmiştir.

Ünüvar, Dursun (2016). Başkurt Türkçesinde Ettirgen Çatı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Araştırmada, Başkurt Türkçesinde ettirgen ve oldurgan yapılar biçimsel, sözcüksel ve çözümlemeli yöntemle ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Hüseynova, Türkan (2017). Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Başkurt, Tatar) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde Fiil Çatısı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora Tezi.

Çalışmada Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye, Başkurt, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerindeki fiil çatıları incelenmiş, fiil teşkilinde kullanılan morfemlerin çatı kategorisindeki görevleri ve çağdaş Türk lehçelerinde fiil kullanımında ortaya çıkan çatı ve anlam farklılaşmaları ortaya konulmuştur. Ayrıca tezde yabancı dillerdeki fiil çatıları ile Türk lehçelerindeki fiil çatıları, oluşum şekilleri tablolarla karşılaştırılmıştır.

Dursun, Sıdıka (2017). Türkçede Ettirgen Yapılar. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Türkçede ettirgenlik kavramın işlevsel bir yaklaşımla ele alan bu çalışmada işlevden biçime, biçimden işleve uzanan bir inceleme yöntemi uygulanmıştır. Ayrıca tezde

ettirgen biçimbirimler de anlam bilimsel özelliklerine göre ve üretkenliklerine göre değerlendirilmiştir.

Erol, İpek (2017). Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çatısı. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Söz konusu tezde, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki çatı ekli fiiller karşılaştırılmıştır. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında fiil çatısı bakımından büyük farklılıkların söz konusu olmadığı, yalnız çatı eklerinde farklılıkların olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Atasoy, Şelale (2018). Türkiye Türkçesinde Oldurganlık Çatı Eklerinin İşlevleri ve Görünümleri. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Çalışmada, Türk romanlarından seçilen oldurgan çatılı fiiller tespit edilmiş, söz konusu fillerin işlevleri ve görünümleri ele alınmıştır. Ayrıca oldurganlığın yalnızca morfolojik kategori olmadığı, leksikolojik ve sentaktik öğelerle de karşılanabildiği üzerinde durulmuştur.

Alagöz, Boyraz, Ebru (2019). Eski Anadolu Türkçesinde Çatı. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden seçilen bazı eserler çatı eki alan fiiller bakımından taranmıştır. Bu eserlerde çatı ekli fiillerin cümleye kattıkları anlamlar üzerinde durulmuş ve anlam sınıflamasına gidilmiştir. Ayrıca çatı ekli fiiller istemlerine göre de incelenmiştir.

1. 3. Çatı Kategorisi ve Türetimlik İşlevi

Çatı eklerinin yapım eki mi yoksa çekim eki sınıfına mı girdiği sorunsalı üzerine farklı görüşler mevcuttur.

Akerson (2016:142), çatı ekleri çekim eki sayılmalıdır. Çünkü fiillerin aldığı çatıya göre özneleriyle kurduğu ilişkilerinin değiştiğini, fiilin anlamının korunduğunu, fakat tür değişikliğinin gerçekleşmediğini söyler.

Hatipoğlu (1974: 11)'na göre, kelime kök ya da gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir kavram kazanmasını sağlayan ve sayıları çok olan eklere "yapım ekleri" denir.

Hacıeminoğlu (1984: 21)'na göre, fiilden fiil yapan ekler, fiil kök veya gövdelerinin Türkçedeki belirli yapım eklerini almak suretiyle, bünye, anlam ve mahiyet bakımından değişikliğe uğramış yeni şekilleridir. Çatı ekli fiillerden bilindiği üzere bazılarının temel anlamı değişmiş ve yeni anlamlar oluşmuştur. Bu tanıma göre söz

konusu fiiller değerlendirildiğine anlamı değişmiş çatı ekli fiillerin yapım eki olarak değerlendirilmesi gerekir.

Korkmaz (2019, 495-496)'a göre,

> Çatı ekleri, aslında şekilce fiilden fiil türeten eklerdir. Bu bakımından aynı şekil birliği içerisindeki öteki yapım ekleriyle ortaklaşırlar. Ancak çatı eklerinin yapım ekleri içinde kendilerine özgü farklı bir durumu vardır. Bu değişikliğin belirtilebilmesi için fiilden fiil yapan ekleri taşıdıkları özelliklere göre iki alt gruba ayırmak gerekir:
>
> A. Birinci gruptakiler tür itibariyle çatı ekleri ile birleşen fakat eklendikleri kök ve gövdelerde köklü birer anlam değişikliği yaparak, eskisinden farklı anlamda yeni filler türetmiş olan eklerdir. Bunların çoğu kök ve gövde ile kaynaşmış durumdadır: aldır- (söylenenlere aldırmak), ayır-, barış-, bildir-, canlan-, çalış-, çevir-, dağıl- vb. Bu türlü ekleri ve bunlarla kurulmuş olan fiilleri genellikle çatı kavramı dışında tutmak ve fiilden fiil türeten ekler grubunda ele almak uygun olur. Yukarıdaki örneklerde yer alan ekler, tarihî gramer gelişme şartları açısından aslında gramer görevi yüklenmiş birer çatı ekleri olsalar bile, tarihî gelişme şartları içinde, bugün artık bu özelliklerini kaybederek eklendiği fiile yeni birer sözlük anlamı katan kaynaşmış veya anlam kaymasına uğramış birer yapım eki durumuna geçmişlerdir.
> B. İkinci gruptakiler ve çatı kategorisine girenler ise, eklendiği fiilin temel anlamında köklü bir değişiklik yapmayan, fiilin nesne ve özne ile olan bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getiren eklerdir: iç-/iç-il-, iç-ir-; giy-/ giy-in-, giy-dir-; ver-/ver-il-, ver-dir-, vb.

Çatı eki alarak oluşan fiillerin eklendikleri kök ya da gövdenin anlamından uzaklaştığı örnekler Eski Türkçede mevcuttur. Oluşan yeni anlamın her zaman kök anlama bağlı oluşmadığı örnekler metinlerde tespit edilmektedir.

Grunina (1997, 197)'ya göre "Türkçede çatı fiillerinin belirtilerine dil kategorisinin türü açısından bakılırsa daha çok kelime yapımı alanına ait olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber gramer değerinin de ağır bastığı çatı ekleri yalnız yapım eki olarak nitelendirilemez. Bundan dolayı çatı ekleri gramer kelimesinin yapısında ayrı bir morfem tipini teşkil ederek çatı gövdesi denilen bir biçim birimi olarak ayırt edilebilir. Çatı ne yapım ne çekim olup aralarında bir nevi geçiş kategorisini oluşturur".

Korkmaz (2014: 494-515), Banguoğlu (2015: 411-418), Bilgegil (2014: 249-250), Bilgin (2013: 416-420) gramer kitaplarında çatı konusunu ayrı bir başlık altında değerlendirmektedirler. Ergin (2009: 200-213) fiil çatısına dair ayrı bir başlık açmamakla beraber, konuyu yapım ekleri içerisinde ele almaktadır. Yazar, fiil çatısını fiilden fiil yapma ekleri başlığı altında yapım ekleri üzerinden izah etmiştir. Eker (2016: 283) eylemden eylem yapma ekleri adı altında çatıyı değerlendirmiştir.

Birçok araştırıcı yapım ve çekim eklerinin sınırlılıklarının ne olması gerektiği konusunda ortak paydada buluşurken bazı eklerin sınırlılığı tam olarak belirlenememiştir. Türkçede bazı ekler hem çekim eki hem yapım eki görevinde kullanılırlar. Bu durum bir karmaşıklığa yol açar ve eklerin sınırlılığını zorlar. Çatı ekleri de bu durumun içinde yer alır. Örneğin; arıt- 'temizletmek' < *arı*- 'temizlemek' ; *kėçür*- 'affetmek' < *kėç*- '(bir yerden) geçmek'. Eski Türkçe metinlerden aldığımız hemen yukarıdaki örneklerde *arıt*- fiilinde çatı eki kendi (ettirgenlik) işlevinde kullanılırken, *kėçür*- fiiline gelen çatı eki ise türetimlik işlevi gömüş ve yeni bir sözlüksel birim meydana getirmiştir. Nitekim Erdem (2011: 86), çatı eklerinin cümlenin unsurlarını etkileyerek sözdizimsel bir görev üstlendiğinden ve düzenli çekimlendiğinden dolayı çatı eklerinin bu özellikleri ile onları bir ölçüde çekim ekine yaklaştığını diğer yandan çatı ekleriyle türeyen kelimelerin sözlüklerde yer alması ve ilgili eklerin fiilin anlamında büyük değişiklikler katmasından dolayı onları bir ölçüde yapım ekine yaklaştığını ifade eder.

Çatı ekleri Eski Türkçede çok sayıda örnekte temel anlamından uzaklaşarak fiilden fiil yapan bir yapım eki gibi işlev görmüştür. Bu eklerin türetimlik işlevini yerine getirdiğinde çatı eklerinin bazı işlevsel ve anlamsal niteliklerini alabildiği görülür.

Örneğin:

adar- ~ *adır*- "*ayırmak*" (Caferoğlu 1968: 3).

adart- <ada-r-t- "*zarar vermek, engellemek, engel olmak*" (EDPT 68).

bilmekke *adartdaçı* tıdıġ adalarıġ tarḳarıp üçünç orunḳa kirürler

"bilmeye *zarar verecek* engelleri tehlikeleri uzaklaştırıp üçüncü yere girerler"

(AY 73/10).

adart- eylemi "*zarar vermek, engellemek, engel olmak*" anlamları ile *adar*- eyleminden farklı bir sözlüksel değere sahiptir. *adart*- eyleminin ifade ettiği bu anlamlarda bir kimseye veya nesneye etki etme söz konusudur. -(X)t- eki türetimlik işlevi ile yeni bir sözlüksel anlam meydana getirirken çatının bazı niteliklerini de bünyesinde taşır. Bu tarz fiilleri Eski Türkçe metinlerden tespit edip çatı eklerinin

işlevini, fiile kattığı anlamları tespit etmek gerekir. Böylelikle çatı eklerinin Türk dilindeki yeri, işlevi ve anlamsal nitelikleri ortaya çıkmış olur.

Korkmaz (2011: 359-360)'a göre çatı eklerinin bir gramer görevi vardır. Sözlük görevi yoktur. Sözlük görevi olduğu zaman asıl fiilin anlamına etki yapar, anlam değiştirir.

> Yaz-, yazıl-, yazış- diyoruz. Yaz- fiilinin anlamı sabit kalıyor. Ama yazış- da yazma işinin karşılıklı yapıldığını gösteriyor. Demek ki esas fiilde sözlük anlamında bir değişiklik yok. Anlam değişikliği söz konusu değil. O hâlde "çatı ekleri, esas fiile bir işlev anlamını değiştirmeden başka bir işlev yükleyen eklerdir". Eğer bir anlam değişikliği var ise, o takdirde çatı eki değildir. Şimdi bakınız. Yak- diyoruz. Yakın- diyoruz. Yakın-'ta çok değişik bir anlam ortaya çıkmıştır: yak- değil yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. Yani sözlüksel değişim söz konusudur. Eğer böyle bir anlam farkı meydana getiriyorsa o takdirde bu ekler çatı eki değildir. Bu anlama tesir eden ekler tarihî gelişme bakımından ele alınırsa aslında birer çatı ekiydi. Zaman içinde çatı eki özelliğini kaybederek birer yapım eki özelliğine gelmişlerdir.

Gülsevin (1998: 126), çatı eklerinin üst üste kullanılabilmelerinin, Türk dilinin ifade gücünü ekler marifetiyle arttırmasına çok güzel bir örnek oluşturduğunu fiil kökleri (veya tabanı) üzerine gelen her bir çatı ekinin fiili ya pekiştirdiğini ya da özne veya nesnesini değiştirdiğini ifade eder.

Kelime kök veya gövdelerine eklenen yapım ekleri, kelimelerin türünü ve anlamını değiştirmeye muktedir olduğundan yeni bir sözlüksel değer katar. Çekim eklerinde ise eklendikleri kelimelerde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelmesi ve tür değişikliği yapması söz konusu değildir. Korkmaz (2019: 496), çatı eklerinin fiilden fiil türettikleri ve üst üste gelebildikleri için yapım ekine yaklaşmaları, birer gramer görevi yüklenmiş olduklarından da çekim ekiyle ortaklaşmaları sebebiyle her iki kategoriye de giremeyeceğini belirtir. Araştırıcı bu eklerin sözlüksel değerdeki yapım ekleriyle gramer işlevi yüklenen fiil çekimi arasında özel bir gramer kategorisi oluşturduğunu düşünür. Bu verilerin ışığında; türetimlik işlevi görüp yeni bir sözlüksel anlam meydana getiren çatı ekli fiillerin yapım eki başlığı altında yer alması gerektiğini düşünüyoruz.

1. 4. Çatı ile Geçişlilik-Geçişsizlik Kavramlarının İlgisi

Bazı araştırıcılar çatı ile geçişlilik ve geçişsizlik konusunu birleştirmiş, kimi araştırıcılar ise geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarını çatı konusunun dışında

tutmuşlardır. Ancak genel kanının, çatının özne-yüklem ile ilgili olduğu, geçişlilik ve geçişsizliğin kelimelerin sözlüksel nitelikleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Türkçede çatı bakımından genellikle fiiller nesnelerine ve öznelerine göre olarak ayrılır. Nesnelerine göre fiiller geçişli-geçişsiz, öznelerine göre fiiller ise etken, edilgen, ettirgen, dönüşlü ve işteş şeklinde sınıflandırılır. Bu bağlamda geçişlilik-geçişsizlik daha çok nesne ile ilgilidir.

Örneğin;

Çocuk yattı.

Gül, çocuğu yatırdı.

İlk cümlede çocuk özne durumundayken, ikinci cümlede çocuk nesne durumundadır. O hâlde *yat-* fiili geçişsiz, yatırmak fiili geçişlidir ve nesne alabilir hâle gelmiştir.

Çocuk kaçtı.

Gül çocuğu kaçırdı.

Yine kaç- fiili geçişsiz, *kaçır-* fiili ise geçişlidir:

Korkmaz (2003a: 543), geçişlilik-geçişsizlik kavramlarını çatı kategorisinin dışında tutmuş, kök ve gövde hâlinde var olan geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin çatı eklerinden kaynaklanmadığını belirtmiştir. Çatı tasnifinde geçişli, geçişsiz, oldurgan ve olumsuz çatı kavramlarına yer vermemiş fakat fiil kök ve gövdelerinin çatı ekleri ile genişlemesinden sonra ortaya çıkan geçişlilik-geçişsizlik özelliğinin çatı kategorisinde incelenmesinin uygun olduğunu belirtmiştir.

Gencan, oldurgan ve ettirgen çatıyı fiilin nesne ile ilişkisine göre tanımlamakta ve fiil-nesne ilişkisini geçişlilik-geçişsizlik niteliklerine bağlamaktadır. Araştırıcı, oldurgan çatının "geçişsiz eylemin kök ya da gövdesine -t, -ir, -tır, eklerinden birinin gelmesiyle" oluştuğunu dile getirirken (1979: 331); ettirgen çatının ise, "geçişli eylemin kök ya da gövdesine -t, -ir, -tır eklerinden birini getirerek ikinci, üçüncü dereceden geçişli olmasıyla" meydana geldiğini (1979:333) ifade ederek ettirgen çatıyı geçişlilikle ilişkilendirmektedir. Gencan, öznelerine göre çatıları ise, etken, edilgen, dönüşlü ve işteş olmak üzere dörde ayırmaktadır (1979:335).

Yücel, "Türk Gramerinin Sorunları" adlı eserdeki yayınlanmış bildirisinde çatı kavramını, "özne ile fiilin gösterdiği iş veya oluş arasındaki bağlantıdır. Bu bağlantıda, fiilin niteliği yahut aldığı ek sebebi ile, "nesne" nin de yeri olabilmektedir. Ayrıca, söz konusu bağlantı çatı ekleriyle sağlanmaktadır. Ancak, çatıyı belirlerken "şekil" değil, "işlev" esas alınmalıdır" şeklinde ifade eder. Araştırıcı, geçişli ve geçişsiz fiilleri çatı kavramının dışında tuttuğunu söyleyerek çatıyı; yalın çatı, dönüşlü çatı, edilgen çatı,

öznesiz (meçhul) çatı, ettirgen çatı, oldurgan çatı ve işteş çatı olmak üzere yedi bölüme ayırır (Yücel, 2010: 282). Yücel'in çatı tanımında fiille öznenin karşılıklı ilişkisi ve söz konusu ilişkinin niteliğinin açıklanması ön plana çıkar. Araştırıcının çatı tasnifinde ise yalın çatı, öznesiz (meçhul) çatı ve oldurgan çatı kategorileri diğer bazı çatı sınıflamalarından ayrılır.

Üstünova (2012: 8)'e göre, "çatı eklerinin türetimlik mi işletimlik mi oluşu, sözlüksel konuma mı dil bilgisel konuma mı sahip oluşu kesinleşmemiştir. Eylemin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin çatı eklerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı ve bu özelliğin geçişsizliğin çatının konusu olup olmadığı, çatının, eylemin mi cümlenin mi konusu olduğu, hatta ele alınış biçimi, öğretim yöntemleri vb. pek çok konu netleşmeyi beklemektedir".

1. 5. Dünya Dillerinde Çatı Kavramı

Çatı (Rus. залог [zalog]) terimi, Yunanca diathesis kelimesi ile ilgilidir. Bu dilde söz konusu kelime, nesnel gerçeklikteki "eylem (hareket)" ile "eden (fâil)" arasındaki bağıntıların karşılayıcısıdır. Rusçada çatı ulamı kavramı da bu yönde şekillenmiş ve kabul görmüştür (Guzev, Yılmaz: 96).

Hint- Avrupa dillerinin gramerinde çatı olarak adlandırılan şeyin, Türk dilleri ile ne içerik olarak ne de ifade yapısı olarak tam bir benzerliği vardır. İçerik yönü dil bilgisel anlamların niteliği ve terkibi ile ayrılır. Özellikle Hint-Avrupa dillerinde belirlenen çatı anlamlarıyla örtüşmeyen Türk fiil çatı anlamlarının aydınlatılması sorunundaki zorluklar çok büyüktür ve aslına bakılırsa bunlar çatının geleneksel tanımına da uymuyorlar. Buna bağlı olarak, bu şekillerin çatıya dahil edilmesi kuşku doğurmaktadır ya da onları çatı sınırları dışına alma ve özel şekil bilgisel oluşumlar olarak yorumlama denemeleri yapılmaktadır (Şçerbak, 2019: 112-113).

Çiftli, (2019, 1342)'ye göre," mezîd fiil kalıplarının, türetilen fiillere kazandırdıkları anlamlara ve konu ile ilgili kavramlara bakıldığında bunların bir kısmının, Türkçedeki etken, edilgen, işteş, dönüşlü, geçişsiz ve geçişli kavramlarının Arapça karşılıklarının olduğu görülür".

Çatı değişikliği Arapçada ise fiil köklerinin genellikle başına ve ortasına getirilen eklerle (zâid harflerle) sağlanır. Bu harfler fiillerin çatısını değiştirebildikleri gibi çatı değişikliği dışında fiillere başka anlamlar da kazandırırlar (bkz. Yıldırım, 2000: 210-248).

1. 5. 1. Etken Çatı

Mastar hâlinde bulunan çatı eklerinden birini çatı işlevinde almamış yalın fiiller etken çatılıdır.

Rusçada ve İngilizcede etken çatı eylemi yapan öznesi belli olan cümlelerde bulunur. Örneğin,

Matb idet domoy [mat idyot damoy]	I wrote a letter.
“Anne eve gidiyor”.	“Bir mektup yazdım”.

Etken (ma'lûm) çatıda Arapçada özneye yer verilir. Dilin söz dizimsel özelliği gereği fiil+özne+nesne şeklinde cümle oluşturulur. Örneğin,

فتَح الطالِبُ البابَ

Fetehat’talibul baba.

“Öğrenciler kapıyı açtı.”

Kurallı cümlelerde Moğolcada etken çatı Türkçede olduğu gibi özne+nesne+fiil şeklindedir.

Bitamin dutagdahad biye sulidana

“Vitamin eksildiğinde beden yorulur” (Terbish, 2019: 235).

Türkçede kurallı cümlelerde özne+nesne+fiil söz diziminde etken çatı bulunur. Bu söz dizimi Altay dillerinin tipik cümle düzenidir.

Örneğin,

Öğrenciler kapıyı açtı.

1. 5. 2. Edilgen Çatı

Hint-Avrupa dillerinde edilgen çatı veya pasif şekli, geleneksel tanıma göre, dilde belirtilmemiş veya adın çekilmiş hâliyle belirtilmiş ve özne tarafından adın yalın hâlinde bulunan nesneye doğru özne tarafından yapılan bir hareketi anlatırken, Türk dillerinde bu şeklin içeriği biraz daha geniştir ve onlardaki fiil yapısının pasifliğini hareketi yapan öznenin belirsizliği veya açık olmayışı olarak kabul etmek gerekir. Bundan dolayı, bir taraftan edilgen çatı şeklinin oluşumu geçişsiz fiiller yardımıyla mümkündür, diğer taraftan geçişli fiillerle yapılan edilgen çatı şekli, sınırlı ölçülerde ve bazı dillerde olsa da adın -i hâli şeklini “yönetebilir” (Şçerbak, 2019: 112-113).

Rusçada etken fiiller –sya göstergesini alarak edilgen anlamı işaretler. Örneğin,

Zavod vıypolnyaet plan [zavot vypalnayet plan]

“Fabrika planı tamamlıyor.”.

Plan vıypolnyaet**sya** zavodom [plan vıypalnayetsa zavodam] (Pulkina, İ. M. v.d. 212-215).

"Plan fabrika tarafından tamamlanıyor.".

İngilizcede edilgen çatı gramer görevli yardımcı fiiller ve fiillerin 3. hâliyle işaretlenir ve formülü geniş zamanda şu şekildedir:

nesne + am/is/are (yardımcı fiil) + fiilin 3. hâli.

A lot of books are read

"Birçok kitap okunur".

Edilgen çatı formülü geçmiş zamanda şu şekilde kurulur:

nesne + was/were (yardımcı fiil) + fiilin 3. hâli.

The book was read

"Kitap okundu".

Arapça bükümlü bir dil olduğundan edilgen (meçhul) çatıyı oluşturmak için fiil kökünde değişiklik yapar. Örneğin,

فتَح الطالِبُ البابَ	فُتِحَ البابُ
futiha'l bâbu	fetehat'talibul baba.
Kapı açıldı.	Öğrenciler kapıyı açtı.

Terbish, Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada, kendiliğinden meydana gelen oluş, durum, arkaik gerçek edilgen yapı, yeni gerçek edilgen yapı ve şahıssız edilgen yapı olmak üzere beş edilgenlik türü olduğunu söyler (Terbish, 2019: 137-164).

Edilgen örnekler Moğolcada azdır ve çatı ekiyle işaretlenir. Örneğin,

Tenger tselmeed nee**gd**ev

"Gökyüzü açıldı" (Terbish, 2019:139).

Türkçede edilgen çatıda gramer görevli yardımcı fiiller vazife almaz. Altay dillerinin yapısı ve söz dizimi özellikleri gereği kelimenin sonuna gelen çatı ekleri bu çatıyı oluşturur. Rusçada edilgen çatıyı oluşturma yollarından biri sona gelen -sya ekidir. Bu ekin sona gelerek edilgen çatıyı oluşturması Türkçeyle şekil olarak benzeşir.

Örneğin,

Araba yıka**n**dı.

1. 5. 3. Ettirgen Çatı

Ettirgen çatı kategorisi Hint-Avrupa dillerinde bulunmaz.

Rusçada ettirgen çatı zactavlyat' yardımcı fiili ve mastar hâlindeki bir fiilden meydana gelir. Örneğin,

Çelovek zactavlyaet raboçih rabotat. [Çilavek zastavlayet raboçih rabotat]
“Adam işçileri çalıştırıyor”.
İngilizcede ettirgenlik kavramı “make” yardımcı fiiliyle mastar biçiminde bulunan bir fiilden verilir. Örneğin,
The boss made me worked.
“Patron beni çalıştırdı”.
Eklemeli bir dil olan Moğolcada ettirgenlik Türkçe gibi çatı ekleriyle sağlanmaktadır. Örneğin,
Sayhan üneegee al**uul**çihlaa da.
“Güzel öküzümü öldürttüm ya” (Terbish, 2019: 79).
Türkçede ettirgen çatıda gramer görevli yardımcı fiiller vazife almaz. Altay dillerinin yapısı ve söz dizimi özellikleri gereği kelimenin sonuna gelen çatı ekleri bu çatıyı oluşturur.
Örneğin,Gömleği işçiye yıka**t**tım.

1. 5. 4. Dönüşlü Çatı

Bu çatı türünde eylemi yapan özne aynı zamanda eylemin sonucundan etkilenir.
Guzev ve Yılmaz’a göre, “Rus dil biliminde “dönüşlü fiiller” terimi, dönüşlü, işteş ve edilgen bağıntıları ileten çatı oluşumlarının yanı sıra, дивиться [divit’sya] “hayranlıkla, hayretle bakmak”, догадываться [dogadıvat’sya] “sezmek, tahmin etmek”, подниматься [podnimat’sya] “(yukarı) çıkmak, yükselmek”, рыться [rıt’sya] “eşmek, eşelemek”, ухитряться [uxitryat’sya] “zor olan, hüner gerektiren bir işi kurnazlıkla başarmak” gibi -ся ekine sahip olup çatıyla ilgisi olmayan çok sayıda müstakil fiil leksemini kapsayan bir kavramı temsil eder” (Guzev, Yılmaz: 99).
Rusçada dönüşlülük kavramı ifade eden çatılar -sya eki tarafından işaretlenir. Geçişli fiil bu takıyı alarak geçişsiz olur ve dönüşlü çatı niteliği kazanır. Örneğin:
Matb odevaet**sya** [mat adivayetsa]
“Anne giyiniyor.”.
İngilizcede dönüşlülük çatısı dönüşlü zamirler ve etkin fiiller vasıtasıyla işaretlenir. Örneğin,
I washed myself.
“Yıkandım”.
Çiftli, (2019: 1361)’ e göre “dönüşlü fiilin Arap dilindeki karşılığı olan mutâvaatın yaygın tarifi ise, “müt‘addî fiilin etkisini mefulün kabul etmesi” biçimindedir. İki

dildeki tarifin farklılığı açıktır. Olgu aynı olsa da iki dilde tarifin farklı yapılması, tarif yapılırken geçişlilik olgusuna farklı açılardan yaklaşıldığını ve tariflerin farklı açılardan kurgulandığını göstermektedir. Mutavaat dışındaki diğer çatı kavramlarının tariflerinin ise Türkçe karşılıklarının tariflerine daha yakın olduğu görülmüştür". Arapçada dönüşlü (mutâvaat) çatı fiil kökünde olan harf değişikliği ve zâid harflerle (kelime başı ve sonuna getirilen harfler) sağlanır. Örneğin,

اِمْتَشَطَ عليٌّ

imteşete aliyyün

"Ali tarandı".

Moğolcada "ööriygöö" 'kendini' kelimesiyle dönüşlülük işaretlenir. Bu dilde dönüşlülük çatı eki yoktur (Terbish, 2019: 191).

Türkçede dönüşlü çatı kelimenin sonuna gelen çatı ekleriyle veya dönüşlülük zamirleriyle oluşur. Rusçada edilgen çatıyı oluşturma yollarından biri sona gelen -sya ekidir. Bu ekin sona gelerek edilgen çatıyı oluşturması Türkçeyle şekil olarak benzeşir. Örneğin,

Ali yıka**n**dı.

1. 5. 5. İşteş Çatı

Rusçada -sya göstergesiyle geçişli fiiller işteş anlamı işaretler. Ayrıca "vmecte", "drug drugy" gibi işteşlik ifade eden zamirlerle de karşılıklı ya da birlikte yapma kavramları işaretlenebilir. Örneğin,

Ya vctretil druga. [ya fstretil druga] Ya vctretil**sya** c drugom [ya fstretilsya zdrugam]

"Arkadaşa rastladım.". "Arkadaşla buluştum.".

Mıy napisali pis'mo vmeste. [mıy napisali pismo vmeste]

"Birlikte mektubu yazdık".

İngilizcede işteş çatı bulunmadığından iş yapma kavramı "each other", "one another" ve birlikte iş yapma kavramı (all) together kelimeleriyle işaretlenir. Örneğin,

We like each other.

"Birbirimizden hoşlanırız".

Arapçada işteş (müşâreket) çatı fiil kökünde olan harf değişikliği ve zâid harflerle (kelime başı ve sonuna getirilen harfler) sağlanır.

يُكاتِبُ المعلمُ مُديرَ المدرسةِ

Yukatibu el'muallimu müdire'l medreseti

"Okulun Müdürüyle öğretmen yazışıyor".

ضَارَبَ عليٌّ مُحَمَّدٌ

Darebe Aliyyün Muhammedün

“Ali ile Muhammed dövüştü”.

Terbish’e göre mongolistik geleneğinde “müşterek yapılma” müşterek çatı ve “karşılıklı yapılma” karşılıklı çatı başlıkları altında incelenir. Araştırıcı bu iki çatı kavramının işteş çatı başlığı altında incelenmesi gerektiğini söyler (Terbish, 2019: 210).

Çağdaş Moğolcada bu çatının “karşılıklı yapılma”, “müşterek yapılma”, “tekerrür ve devamlılık” anlamları -ld- ekiyle, “karşılıklı yapılma anlamı” -lts- ekiyle işaretlenir. Örneğin,

Bid hyatadtay eregçin emegçnee udze**lts**ene!.

“Biz Çinlilerle sonuna kadar savaşacağız” (Terbish, 2019: 220).

Türkçede işteş çatıda kelimenin sonuna gelen çatı ekleri bu çatıyı oluşturur. Bu ekin sona gelerek işteş çatıyı oluşturması Moğolcayla şekil olarak benzeşir.

Örneğin,

Arkadaşlar bulu**ş**tu.

Bütün bu örneklerden hareketle dünya dillerinde çatı kavramı şu şekilde özetlenebilir: İngilizcede çatı kavramı genellikle gramer vazifeli kelimelerle sağlanırken, Rusçada -sya eki ve gramer görevli kelimelerle sağlanır. Nitekim Rusçada çatı türlerinden çoğu -sya ekiyle yapılır. Yine Türkçe ve Moğalcada çatı eklerle yapılırken, Arapçada ise fiil kökünde meydana gelen harf değişikliğiyle yapılır.

1.6. Çatı Eki Almış Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri

Fiillerin meydana getirdikleri eylemin hareketinin bir yönü olabilir. Bazı fiillerde hareketin yönü içten dışa “kusmak, tükürmek”, bazılarında dıştan içe “yutmak, yemek” söz konusudur. “Gitmek, koşmak, yüzmek vb.” hareket ifade eden fiillerde merkezden (hareketin başlangıç noktası) dışa (hareketin bitiş noktası), “gelmek, (geri) dönmek vb.” dıştan merkeze doğru yön bildiren fiiller mevcuttur. Çatı ekli fiiller de hareketin yönünü etkileyip değiştirebilme gücüne sahiptir.

1. 6. 1. -(X)n- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

Dönüşlülük ekinin hareket yönü dıştan içe doğrudur. Fakat tespit edilen türetimlik işlevindeki -(X)n- ekli örneklerin yüzde doksanında hareketin yönü içten dışa doğrudur. Bu ek, bağlamda eylemin sonucunu başka bir insana yöneltmektedir. Bu

çerçevede -n- dönüşlülük işlevli çatı eki önce fiilden fiil yapan ve eylemin sonucunu başka bir insana yönelten bir ek vazifesi görmüş daha sonra çatı eki özelliği kazanmış olabilir.

1. 6. 2. -(X)ş- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

Bu ekte bir işin karşılıklı ve birlikte yapılması söz konusudur. Bu çerçevede -(X)ş- ekinde hareketin yönü (eylemi yapan kişilerde) karşılıklıdır.

1. 6. 3. -r-, -Ir, -Ur- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

Tespit edilen fiillerin yüzde ellisi hareketin yönünün içten dışa (bir kimseye yöneltme) doğru çevirerek anlam alanını değiştirmiştir. Nitekim -r- eki ettirgen çatı işlevi gördüğünde bir eylemi başka kimseye vb. yönlendirme işlevine sahiptir.

1. 6. 4. -(X)l- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

-(X)l- eki, tespit ettiğimiz fiillerin çoğunda dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve bir çok örnekte dönüşlülük işlevinde (hareketi kendisine yöneltme) tespit edilmiştir. Bununla birlikte hareketin yönünün içten dışa doğru (başkasına yöneltme) geliştiği örnekler de tespit edilmiştir. Yani söz konusu ek karmaşık bir yapı sergiler.

1. 6. 5. -(X)z- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

-(X)z- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

1. 6. 6. -(X)t- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

-(X)t- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

1. 6. 7. -DXr- Ekli Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri

Türetimlik işleviyle -DXr- eki bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ya da nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Yeni anlamda başka bir kişiyi ya da nesneyi harekete geçirme ve etkileme söz konusu olur.

1. 6. 8. -GUr- Ekinin Hareket Nitelikleri

İçten gelen edimi (duygu, düşünce vb.) dışa doğru (bir kimseye) yöneltir. -GXr- ekinin türediği kök, gövde fiilde olmayan iletilen duygu ve düşüncenin içten doğması işlevi derin yapıda öne çıkmaktadır. turġur- '(at vb.) ehlilleştirmek' eyleminde bir canlıyı (at, köpek vb.) eğiterek evcil hâle getirme söz konusudur. Sonuç olarak söz konusu eylemlerde meydana gelen hareketin sonucu başka canlı üzerinde etki yapar ve o canlıyı harekete geçirir.

1. 6. 9. -(X)k Ekinin Hareket Nitelikleri

-(X)k- eki tespit ettiğimiz fiillerin bir bölümünde dıştan gelen bir etki ya da uyarıcının bir kişi ya da nesneyi etkilemesi, harekete geçirmesi söz konusudur. Bu çerçevede dıştan içe doğru hareket niteliği meydana gelir. Ayrıca içten dışa doğru örnekler de tespit edilmiştir.

1. 7. Çatı Ekli Fiillerde Semantik Kavramı

Cümle ses, biçim, öğelerin işlevi, söz dizimi ve anlam açısından incelenmelidir. Bir cümle anlam ve işlev bakımından ele alındığında çözümlemesi yapılabilir. Cümlenin anlam yapısının ve anlam özelliklerinin ortaya konması için cümlenin geçtiği bağlam kullanıldığı metnin özellikleri de göz önüne alınmalıdır. Çatı ekli fiillerin işlevleri ve anlamsal özellikleri incelendiğinde bu eklerin işlevleri ve cümlede kullanıldıkları bağlamda taşıdıkları anlamları tespit etmek önemlidir. Kök ya da gövde hâlindeki fiile eklenen çatı ekleri bazen anlamı değiştirebilir. Söz konusu anlam değişiminin ve meydana gelen farklı anlamın tespiti teoride yeni veriler ortaya koyabilir.

Hacıeminoğlu (1984: 21-22)'na göre, türemiş fiillerde kök veya gövdeye gelen ekler aracılığıyla oluşan anlam değişikliği, daima kök veya gövdedeki anlam yönündedir. Bazı örneklerde kök fiilin anlamı ile ondan türemiş fiilin anlamı arasında oluşan büyük farklar eklenen ekten değil anlamsal olaylardan meydana gelir.

Aksan (2020: 111-112) anlam değişmesini "anlatılan olay, bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesidir" şeklinde açıklar. Çatı ekli fiil göstergesinde meydana gelen anlam değişiminde çatı eklerinin taşıdıkları işlevlerin ve anlamsal rollerin tespitiyle bu eklerin dilbilgisindeki yeri konumlandırılabilir. Nitekim, Grunina (1997: 198)'e göre "söz dizimsel birimlerin ifade düzeyi ile anlam düzeyine sahip olmasından hareketle anlam düzeyi bir yapı olarak algılanmaktadır.

Cümlenin anlam yapısı, cümlenin söz dizimsel yapı biçimi, içindeki çekimli kelimelerin gramer değerleri sözlüksel anlamların birbiriyle bağdaşarak birleşmesinden oluşmaktadır. Anlam yapısının ortaya çıkarılması amacıyla daha basit ilkel söz dizimsel yapılar, biçimleri ile anlamları arasındaki bağıntıları açıklamak suretiyle sonradan gelen daha karışık söz dizimsel yapılarla karşılaştırılmalıdır".

Musaoğlu, (2008: 6), Türkçenin üst dil bilgisi kategorilerini oluşturan yapısal, anlamsal ve işlevsel etkenlerin bilişsel algılanma temelinde ele alınması gerektiğini söyler ve en yeni dil bilimi yöntemlerinin uygulanması gerektiğini ekler.

Eker (2016: 283), dilin tüm boyutları ve işlevleriyle anlamı iletmek amacına yönelik bir iletişim dizgesi olduğunu, bu nedenle eylem çatılarını belirlemede en önemli ölçütün anlam olması gerektiğini söyler. Araştırıcıya göre tüm söz dizimsel yapılar, dilin anlam dizgesinden ayrılmadan ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Grunina (1997: 202), çatının mahiyet ve işleyişini anlamak için çatılı fiil öbeğinin anlam düzeyinin incelenmesi gerektiğini belirtir. Araştırıcı cümlenin anlam yapısının temel unsurları olan anlam öznesi ve eylem, yani mantıki dil bilgisel düzeyi ve fiillerin aldığı nesnelerin anlamsal rollerini içeren iki alt anlam düzeyi olduğunu söyler.

Musaoğlu (2008: 20), istenilen bir bağlamın gerçekleşmesini şu şekilde açıklar:

> "Yardım etme, izin verme, yaptırma, oldurma, oluşturma vb. anlamlarıyla nedensellik kavramsallaşması bilişsel algılama çevrelerinin algısal nitelikli iltifat, mutluluk, arzu, istek, merhamet, sevgi, acıma vb. kavramlarıyla karşılıklı etkileşimde sağlanmaktadır. Nitekim bir anne suyu çocuğuna her şeyden önce onu sevdiği ve yardım etme gerektiği için içiriyor. Herhangi birisi, sağır bir kişiyi sokağın o biri tarafına ona acıdığı ve merhamet gösterdiği için geçiriyor. Söz konusu eylemler, genel nedensellik kavramsallaşmasını sağlayan oldurma ve yaptırma faaliyetlerinin sevgi ve yardım etme, acıma ve merhamet kavramlarına bağlı olarak yerine getirilmesiyle gerçekleşebilmiştir. Bütün bunlar ise, ºR ve ºT morfemlerinin çoğunlukla geçişsiz, bir kısmı da geçişli ve geçişli-geçişsiz olan uygun fiil köklerine ve kök-gövdelerine eklenilmesiyle mümkün olmuştur.".

Arzu, istek, merhamet, sevgi, acıma gibi duygular bilişsel olarak algılanır. Bilişsel algılama ile yardım etme, izin verme, yaptırma, oldurma, oluşturma vb. anlamları *nedensellik kavramsallaşması* ile birleşir. Bu gösterilenleri ifade etmek için çatı ekleri gösterge niteliğinde kullanılır.

1. 8. Fiilde Çatı İstem İlişkisi ve Anlamsal Roller

Bağımlılık, değerlilik ve durum dilbilgisinde cümleyi oluşturan fiildir. Fiilin etrafında açtığı boşlukları çeşitli öğeler doldurur. Çatı ekli fiillerin cümle oluştururken aldıkları öğelerin sayısı artar ya da azalabilir. Bu durum da söz dizimini ve cümlenin anlamsal yapısını değiştirir. Bu yüzden çatı ekli fiillerin incelenmesinde istem bilgisi ve anlamsal roller önemlidir. Nitekim, Erdal (1991: 545)'e göre, çatı, istem ve durum ekli tamlayıcılar konuları birlikte ele alınmalıdır. Çatı istemi belirler. İstem de durum ekli tamlayıcılar tarafından ifade edilir. Evans, Green (2006: 582), tamlayıcı ya da istemin (valency) fiilin anlamını tamamlamak için gerek duyduğu katılanların sayısı olduğunu belirtir.

Çatı ekleme ya da değiştirme bir eylemin yer aldığı cümlenin söz dizimsel ve anlamsal yapısında bazı değişiklikler meydana getirir. Ettirgenleştirme genelde bir eylemin istemini artırabilirken ya da istem yapısını değiştirirken edilgenleştirme, dönüşlüleştirme ve işteşleştirme eylemin istemini azaltır.

Allerton'a göre durum ekli tamlayıcılar aracılığıyla anlamsal roller ifade edilirken söz dizimsel düzeyde istem boşlukları doldurulabilir (Allerton, 1982: 57-58). Yani anlamsal roller bir cümlenin anlamsal yapısını belirlemede önemli işleve sahiptir. Besli'ye göre anlamsal roller; incelenen kelimenin sözlük kütüğünü ve istem bilgisini belirleyerek fiili ve cümleyi anlamsal yönden tamamlayıp anlam yapısını ortaya çıkaran anlamsal tamamlayıcılardır (Besli, 2020: 179). Frawley, yüklem tarafından belirlenen 9 anlamsal rolden bahseder (Frawley, 1992: 201-228). Fillmore'un ortaya koyduğu durum dil bilgisi kuramında ilk kez söz dizimi incelemelerinde anlamsal rollerden bahsedilmesi gerektiği belirtilir. Bu amacı gerçekleştirmek için yüklem, istemini oluşturan öğelere eden, deneyimci, etkilenen, konu gibi anlamsal roller verir (Fillmore, 1968, 2003). Söz konusu anlamsal roller zorunlu ve seçimlik istemlerle beraber yer almalıdır. Fillmore'un önerdiği rol listesiyse şu şekildedir: eden, araç, uyarıcı, etkilenen, konu, deneyimci, bilişsel içerik, faydalanan, kaynak, hedef, güzergâh (Fillmore, 2003: 457-475).

Anlamsal rolleri kısaca şu şekilde tanımlamak mümkündür: *eden*; bir cümlede somut olarak işi yapan özneyi, *etkilenen;* yapılan işten etkilenen kişi ya da nesneyi, *deneyimci*; duyu, duygu ve bilişsel eylemleri yapanı, *uyarıcı*; duyu, duygu eylemlerinin konusunu, *içerik*; bilişsel eylemlerin konusunu, *hedef*; eylemin yöneldiği yeri, *kaynak*; eylemin çıkış noktasını, *güzergâh*; eylemin vuku bulduğu güzergâhı, *ürün*; eylemin sonucunda

meydana gelen, üretilen canlı ya da cansız varlıkları; *söyleyen*; iletişim fiillerinde konuşanı, *alıcı*; çoğunlukla iletişim fiillerinde söz yöneltilen kişiyi, *söz*; söylenen sözü, *mevzu*; söylenen sözün konusunu, *faydalanan*; yapılan eylemin sonucundan fayda ya da zarar göreni, *konu*; gerçekleşen eylemin sunucunda yer değiştiren nesneyi, *yer*; yaşamak, oturmak vb. fiillerin meydana geldiği yeri, *zaman*; olayın meydana geliş zamanını, *miktar*; ölçülebilir bir nesnenin niceliğini, *tamamlayıcı*; sayılan rollerin dışında kalıp fiili anlamsal yönden tamamlayan aynı anlam alanındaki sınırlı sayıda kelime şeklinde ifade edilebilir.

a. Ayna çatladı.
Özne/Etkilenen Yüklem/Eylem

b. Ayşe aynayı çatlattı.
Özne/Eden Belirtili nesne/Etkilenen Yüklem/Eylem

Birinci örnekte özne ve etkilenen anlamsal rolüne sahip "ayna" kelime şekli, etken işleve sahip *çatlama* eyleminin yönetim çerçevesinde odak noktasını oluşturur. Bu cümlede anlam odağı işi yapan bir özne üzerinde değil yapan işten etkilenen dil bilgisel bir özne üzerindedir. İkinci cümlede ise yüklem görevinde olan çatla-t- fiili cümleye özne/eden işlevinde *Ayşe* öğesini eklemiştir. Ayrıca birinci cümlede özne/etkilenen işlevlerine sahip *ayna* öğesi bu cümlede yükleme durum eki ve etkilenen anlamsal rolü işlevlerini üstlenmiştir. Söz konusu söz dizimsel, biçimsel ve anlamsal değişimlere *çatla-* fiiline gelen -t- ettirgenlik eki neden olur. Ettirgen çatılı *çatla-t-* fiili bu cümlede bir kimsenin bir nesneyi etkilemesine sebep olur. Bu ettirgen çatılı fiilin anlamı +/- CANLI eden rolündeki bir öznenin -CANLI ekli, eksiz yükleme işlevinde etkilenen anlamsal rolünde bir nesne üzerinde meydana gelmiş bir etkiyi ifade eder.

Delice (2002: 189)' ye göre, "Türkçede çatı değişirken fiilde meydana gelen biçim birimsel değişiklik, genellikle sözdizimini de değiştirir. Özne, yüklem ilişkisini düzenleyen ve değiştiren çatı eklerinin sözdizimine de etki ettiği göz ardı edilmemelidir". Türkçe dilbilgisi kitaplarında bu tür çatılar için genellikle biçim birimsel (morfolojik) çatı tabiri kullanılır. Örneğin, edilgenlik için *kesil-, hazırlan-, dikil-*; dönüşlülük için *süslen-, temizlen-, duygulan-*; işteşlik için *uçuş-, kaçış-, dövüş-* ; ettirgenlik için *yaptır-, kaçır-, hazırlat-* şeklinde örnekler verilir. Oysa bu fiillerin istemi söz konusudur. Yönetici işlevindeki fiillerin aldıkları öğeler cümlenin anlamsal yapısında ve söz diziminde etkilidir.

1. 8. 1. İstem Düzeyleri

1. 8. 1. 1. Mantıksal İstem Düzeyi

Bir eylemin, adın, sıfatın, ya da edatın kaç tane isteminin olduğunu belirten bir kavramdır. Helbig'e göre bu düzeyde mantıksal yüklem işlevindeki öğelerle onlara bağlı üyeler arasındaki zihinsel ilişkiler çözümlenir (Helbig, Schenkel, 1991: 7).

1. 8. 1. 2. Anlamsal İstem Düzeyi

Anlamsal istem katılanların anlamsal niteliklerinin anlamsal durumlar kullanılarak farklı kültürler belirlenmesiyle ortaya çıkar (Helbig, 1992: 8). Eylemin katılanlarını belirler ve kesin bir anlamsal özellik ya da bileşenle sınırlar.

Bir eylemin anlamı, onun mantıksal anlamı ve gerektirdiği anlamsal tamamlayıcıların bir tür bileşiminden oluşur. Eylemin anlamsal tamamlayıcıları anlamsal sınırlılıklar ve anlamsal roller bakımından ele alınabilir (Işıl, 2018: 92).

Anlamsal sınırlılıklar: [MADDE], [BİTKİ], [+CANLI] (Katz ve Fedor, 1963).

Eylemin anlamını ifade eden durumsal roller bulunur. Bunlara ulaşmak için belirli bir duruma işaret eden eylemlere bakılır.

Fischer, anlamsal rollerin evrensel olmadığını ve bazı alt durumlara ya da farklı kültürlere göre değiştiğini belirtir (Fischer, 1997: 55).

1. 8. 1. 3. Söz Dizimsel İstem Düzeyi

Eylemin derin yapıda mantıksal düzeyde, yönetim çerçevesinde yarattığı boşlukların anlamsal düzeyde seçtiği ve sınırladığı anlamsal özellikler ve rollerin yüzey yapıda dil bilgisel ilişkiler ve bağlantılar göz önünde bulundurularak tamamlanması ve gerçekleşmesidir. Bu düzey eylemin alabileceği öğelerin sayısını da ifade eder (Van Valin ve La Polla, 1997: 147).

Söz dizimsel istem zorunlu ve seçimlik istemlerle, eklentiler olarak adlandırılan tüm katılanların söz dizimsel özellikleriyle, yani söz dizimsel gerçekleşme durumlarının zorunlu ya da seçimlik olmasıyla ilgilidir (Helbig, 1992: 9). Yani mantıksal ve anlamsal istemlerin biçim bilgisel görünümüdür. Mantıksal istem, eylemin gerçekleşme sürecini oluşturan yapıların soyut bir ilişkisel kararlaştırımını, anlamsal istem bu eylemin bu süreçte kurduğu anlamsal ilişkileri, söz dizimsel istem ise eylemin bu çerçevede sahip olabileceği ve ona yönetme, bağımsallık ve istem ilişkisiyle bağlı katılanların sayısını işaret eder (Işıl, 2018: 95).

Bir eylemin söz dizimsel istemiyle anlamsal istemi örtüşmek zorunda değildir. Çünkü söz dizimsel istem, söz dizimsel olarak kodlanmış ad öbeklerinin durumlarıyla ilgiliyken anlamsal istem yüklemcillerin anlamsal potansiyellerinin bir açıklaması niteliğindedir ve onlardan kaynaklanarak ortaya çıkan üyelerin sayısı ve türüyle ilgilidir (Van Valin ve La Polla, 1997: 147).

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ

2. 1. -(X)n- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

1. açın- ‘elbiseyi açmak, günahları itiraf etmek’ (OTWF 584)

aç-(ı)n- < aç- ‘açmak’ (EDPT 18)

aç- fiilinin anlamları:

A1: (bir şeyi) açmak

oġulı teg ertiŋü ḳatıġlanıp küçin közin açıp tŋri burḳaŋ kördi

“Oğlu gibi fazlasıyla çaba sarf edip gözlerini açtı ve Tanrı Burkan’a baktı” (U III 76 28-30).

A2: (zincir vb.) çözmek

yėttinç kün temir sua açdı

“Yedinci gün demir zincirleri çözdü” (İKPÖ XXXIII 3).

A3: (bir ayet veya durum) açıklamak

bir şlok nomuġ *aça* yada sözledi

“bir ayeti *açıklayarak* anlattı” (U III 33).

aŋar sözledim men sözüŋni nece

taḳı minde yigrek sen ayġıl *aça*

“Her ne kadar ben senin söylediklerini anlattımsa da,

Kendin bunu benden daha iyi *açıklar* ve anlatırsın” (KB 514).

A4: (uyku vb.) bölmek, açmak

ḳırḳızıġ uḳa basdımız usın süŋügün *açdımız*

“Kırgız hâlkını uykuda baskına uğrattık, uykularını mızraklarımızla *açtık*” (T K 4, 5).

açın- (I) fiilinin anlamları:

A1: (günah, suç vb.) itiraf etmek

aġır ayıġ ḳılınçlarımın anı barça ḳalısız ökünür m(e)n bilinür m(e)n *açınur* m(e)n (AY 137 22, 23).

“Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*”

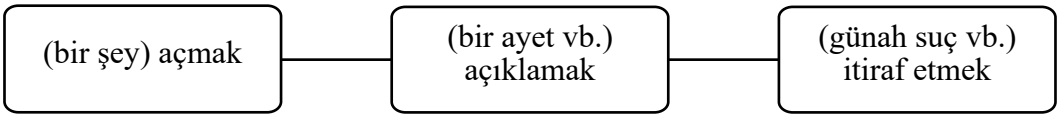
üküş telim yaşuḳlarımın bilinür men özüm amtı *açınur* mn yadınur mn örtmez kizlemez yaşurmaz badurmaz mn

“Pek çok şeyi itiraf ediyorum, kendimi (her şeyi) *açığa çıkarıyorum*, hiçbir şeyi gizlemiyorum” (BT XIII 13 123-125)

Türevleri: *açığ* ‘hediye’, *açuḳ* ‘açık’, *açuḳluḳ* ‘açıklık, berraklık’, *açlın-* ‘açılmak’, *açlış-* ‘birlikte açılmak’, *açsa-* ‘açmak istemek’, *açış-* ‘birlikte açmak’ (EDPT 18, 24, 27, 31)

Değerlendirme: *açın-* fiilinin kök hâli olan *aç-* fiili ‘bir şeyi açmak, kapalı durumdayken açık hâle getirmek’ temel anlamına sahiptir. *aç-* fiili somut anlamdan ‘açıklamak’ gibi soyut bir anlam kazanmıştır. Bir insan bir suçu ya da günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı açıklama yapar. Yani bir insan kendini başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı mecazi anlamda açmış olur. *aç-* ‘açıklamak’ fiilinde oluşan soyut anlam *açın-* ‘itiraf etmek’ fiilinin anlamında soyutlaşma daha ileri bir boyutta gerçekleşmiştir. -(X)n- ekinin işlev olarak türetimlik, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olması muhtemeldir. Ayrıca *açın-* fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘açmak’ kavram alanının dışına çıkmış, yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *aç-* fiilinin öznesi *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı da alır. *açın-* fiilinin istemi *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)n- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

2. açın- (II) “bakmak, bakımını üstlenmek” (OTWF 584)

açı-n- < açı- ‘acı olmak, acımak, dertlenmek, merhamet etmek’ (UWNEU 3)

açı- fiilinin anlamları:

A1: (vücut vb.) acımak

igiŋ aġrığıŋ *açıdı*

“Hastalığı ve yarası (ona) *acı verdi*” (TT I 49).

A2: üzülmek

ḳatıġ ünin yıġlayu köŋülleri *açıyu*

“gönülden *üzülüp* yüksek sesle ağlayarak” (AY 636 23).

ayur ay ḳadaşım barır men muŋun

iki neŋke artuḳ açır men bu kün (KB 5637).

“Odgurmuş devam etti: Ey kardeşim, keder içinde gidiyorum;

Bugün özellikle şu iki şey için *üzülüyorum*” (KB 6170).

A3: (sirke vb.) ekşimek
sirke *açıdı*

“Sirke *ekşidi*” (DLT 458).

A4: pişman olmak

ögdülmiş keçmiş tirigligke *açıp*

“ögdülmiş geçmiş yaşamına *pişman olup*” (KB 5631).

açın- fiilinin anlamları:

A1: özen göstermek, bir kimsenin bakımını üstlenmek

iglig kemlig bertük beçel tınlıġlarıġ *açınsar* ağrınsar…

“Hasta, sakat canlılara baksalar, *özen gösterseler*…” (Maitr: 52 51-53).

bir ay artuḳ *açıntı*

“Bir aydan fazla süre *ona baktılar*” (İPKP LXVIII 1-2).

ḳaçan munta ölü tüketip yene yılḳı ajunınta tüştüklerinte edgü yezgü üze *açınıp* todġurup

“Orada öldüklerinde tekrar hayvanlar aleminde dirildiklerinde iyi yiyeceklerle *besleyip*, doyurup” (BT XXV 2156, 2157).

Türevleri: *açıġ* ‘ağrı, üzüntü’, *açıġlıġ*, *açıt-* “acıtmak” (OTWF 179, 181, 760)

A2: iyilik, ihsan etmek

mini edgü tuttuŋ *açındıŋ* öküş

saŋa tapnumadın barır bu öz iş

“Bana iyilik ettin ve çok *ihsanda bulundun*;

Ben ise sana karşı görevimi yapamadan gidiyorum” (KB 1353).

tusulur teŋinçe ağırla *açın*

bayutġıl neŋin sen bedütgil küçin

“Faydalı oldukları oranda onlara izzet, ikram ve *ihsanda bulun*;

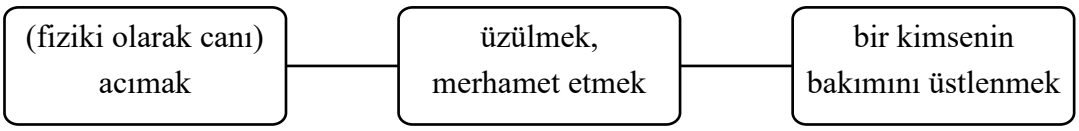
Gelirlerini artır, rütbelerini yükselt” (KB 5593).

Değerlendirme:

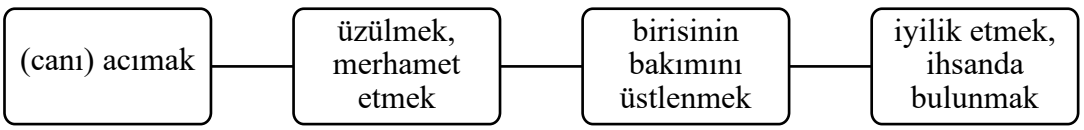
A1: *açı-* bağlamlarda ‘acı vermek, merhamet etmek, üzülmek’ anlamlarıyla kullanılmıştır. *açı-* fiilinin A1’deki anlamı yara fiziksel olarak acı vermiştir. Bu anlamın soyutlaşmasıyla duygular üzerinden hissedilen ‘üzülmek’ anlamı ortaya çıkmıştır. Bir insan bir canlıya üzüldüğünde ona merhamet de eder. Böylelikle

‘üzülmek’ anlamından ‘merhamet etmek’ anlamı gelişmiştir. Keza buradan merhamet edilen canlılara değer verilir. Söz konusu anlam nüansı fiil -(X)n- eki aldığında ‘bir canlıya özen göstermek’ manasına gelmiştir. Buradan hareketle *açın-* muhtemelen ‘acımak, üzülmek, merhamet etmek’ anlam bağlantısı üzerinden ‘bir kimseye bakmak, birisinin bakımını üstlenmek’ anlamlarına bürünmüştür. Bir kimseye acınıldığında veya üzünüldüğünde vicdanen onun bakımını da üstlenmek mümkün olur. -(X)n- eki ise anlam alanının genişlemesi ve anlamın pekiştirilmesi işlevlerini üstlenmiştir. Ortaya çıkan “bir kimseye bakmak” anlamında içten kaynaklanan ve bir insana yönelen bir eylem söz konusudur. -(X)n- ekinin türetimlik işleviyle bu anlamı vermesi mümkündür.

Zorunlu istem olarak *açı-* fiili A1’de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *açın-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *açın-* fiili için hemen yukarıda değerlendirdiğimiz bütün verileri göz önünde bulundurarak ‘acı vermek, merhamet etmek, üzülmek’ anlam alanı üzerinden ‘bir kimseye bakmak, birisinin bakımını üstlenmek ve beslemek’ anlamlarına gelişmiş ve bu eylemin sonucunda da ‘iyilik etme, ihsanda bulunma’ işi meydan gelmiş olmalıdır. Zorunlu istem olarak *açı-* fiili A1’de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *açın-* fiili ise A2’de üç istemlidir; *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *faydalanan ve tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

3. ağrın- ‘bir kişi için endişelenmek, üzülmek, acındırmak, merhamet etmek” (UWNEU 26)

ağrı-n- < ağrı-n- ‘ağrımak, ağrılı olmak’ (UWNEU 25)

ağrı- fiilinin anlamları:

A1: ‘(baş, ayak vb.) ağrımak, ağrılı olmak

süsküni arḳası tuduşur yanı adaḳı *aġrıyur* ağısı ḳurıyur

“Sırtına ve omuzlarına kramplar girecek, yanları ve ayakları *ağrıyacak*, ağzı kuruyacak” (TT VII 25 4, 5).

tolp et’özi çimileşdi yiŋne sançmış osuġluġ tikdi sançdı *aġrıdı*

“Bütün vücudu uyuştu, iğne batmış gibi acıdı, *ağrıdı*” (AY632/19-21).

anıŋ başı *aġrıdı*

“Onun başı *ağrıdı*” (DLT 122).

aġrın- fiilinin anlamları:

A1: acımak, merhamet etmek, bakmak

muŋluġ dintarḳa buşı bireŋ açınŋ *aġrınŋ*

“Fakirlere sadaka verin (onlara) *merhamet edin*” (M III 6 1, 2).

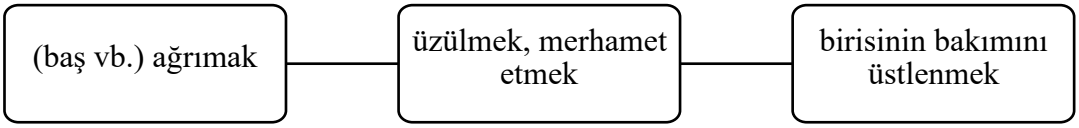
iglig kemlig bertük beçel tınlıġlarıġ açınsar *aġrınsar*…

“Hasta, sakat canlılara baksalar, *özen gösterseler*…” (Maitr: 52 51-53).

Değerlendirme:

A1: *aġrı-* bağlamlarda ‘(baş, sırt vb.) ağrımak’ anlamlarıyla kullanılmıştır. *aġrın-* fiilinin A1’deki anlamı ise ‘üzülmek, acımak, merhamet etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bu anlamın soyutlaşmasıyla duygular üzerinden hissedilen ‘üzülmek’ anlamı ortaya çıkmıştır. Bir kimse bir canlıya üzüldüğünde ona merhamet de eder. Bu bağlamda ‘üzülmek’ anlamından ‘merhamet etmek’ anlamı gelişmiştir. Keza buradan merhamet edilen canlılara değer verilir. Söz konusu anlam nüansı fiil -n- eki aldığında ‘bir canlıya özen göstermek’ manasına gelmiştir. Buradan hareketle *aġrın-* muhtemelen ‘acımak, üzülmek, merhamet etmek’ anlam bağlantısı üzerinden ‘bir kimseye bakmak, birisinin bakımını üstlenmek’ anlamlarına bürünmüştür. Bir kimseye acınıldığında veya üzünüldüğünde vicdanen onun bakımını da üstlenmek mümkün olur. -n- eki ise anlam alanının genişlemesi ve anlamın pekiştirilmesi işlevlerini üstlenmiştir. Ortaya çıkan “bir kimseye bakmak” anlamında içten kaynaklanan ve bir insana yönelen bir eylem söz konusudur. -n- ekinin türetimlik işleviyle bu anlamı vermesi mümkündür.

Zorunlu istem olarak *aġrı-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *aġrın-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *aġrın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

4. ağtın- ‘yükselmek, tırmanmak, ulaşmak’ (OTWF 586)

ağ-(ı)t-(ı)n- < ağıt- (II) ‘yükseltmek’ (OTWF 760)

ağıt- fiilinin anlamları:

A1: (bulut vb.) yükseltmek

teŋri bulıt *ağıttı*

“Allah bulutu *yükseltti*” (DLT 102).

ağtın- fiilinin anlamları:

A1: binmek

mondağ osoġloġ kölekke *ağtınıp*

“Böyle bir arabaya *binip*” (TT VIII 37).

bir uluġ sögüt üze *ağtınıp* butıḳların yalpırġaḳların sıp

“Büyük bir ağacın üzerine *çıkıp* dallarını yapraklarını kırıp” (AY 601 21-5).

A2: sürünmek

bir ağuluḳ yılan ordoḳa *ağtınıp* kelip

“Zehirli bir yılan *sürenerek* saraya gelip” (BT XXV 0049).

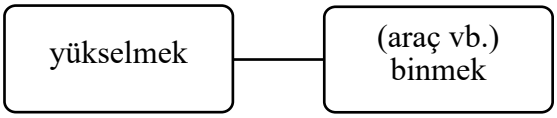
Türevleri: *ağış* ‘yükselme, yokuş’, *ağış*- ‘birlikte tırmanmak’, *ağtur*- ‘yükseltmek, yukarı çıkartmak, üzerine koymak’ (EDPT 81, 82, 96; UWNEU 31)

Değerlendirme:

A1: Yukarıdaki bağlamlardan hareketle *ağtın*- fiilinin kök hâli olan *ağıt*- ‘yükselmek’ anlamındadır. *ağtın*- ise A1’de ‘bir araca binmek’ anlamındadır. Anlam ilişkisi bakımından düşünüldüğünde ‘binme’ eylemi içinde ‘yüksek bir yere adım atmak, çıkmak’ anlamı barındırdığından anlam bağlantısı açıktır. Eylemin bu anlamında merkezden kaynaklanan bir eylemin dışa yani hedef noktaya yönelmesi görülür. Eylemin derin yapısında olan bir şeyin bir yerden yükselmesi anlamı ‘bir araca binme’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. -(X)n- eki söz konusu anlam nüanslarının ortaya çıkmasında etkili olabilir.

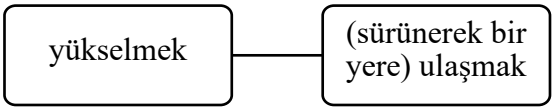
Zorunlu istem olarak *ağıt*- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ağtın*- fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal

rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *aġtın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: a*ġtın-* fiili A2'de 'sürünmek' anlamında kullanılmıştır. Yılan vb. hayvanlar sürüngen kategorisindedir. O nedenle yılan 'gitme, yürüme' eylemini sürünerek gerçekleştirir ve sürünerek bir yere varır. Yani sürünme eyleminin içinde 'bir yere varma, ulaşma' anlamları mevcuttur. *aġıt-* 'yükselmek' fiilinin içinde de 'bir hedefe ulaşma' anlamı barındığından birbiriyle ilişkisi söz konusudur. Böylelikle A1 ve A2 maddelerinde yeni sözlüksel anlamlar ortaya çıkmıştır.

Zorunlu istem olarak *aġıt-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *aġtın-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *aġtın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

5. asın- '(bir şey) asmak, asılmak' (EDPT 248), 'takmak, giyinmek' (UWNEU 88)

as-(ı)n- < as- 'asmak' (EDPT 240)

as- fiilinin anlamları:

A1: asmak

sögüt(iŋ) üze birer çıŋratġu *asıŋ*

"Ağacın üzerine birer çıngırak *asın*" (İKPÖ LXXIX VI).

asın- fiilinin anlamları:

A1: takmak, giyinmek

yinçülüg morwantlar *asnap*

"incili kolye takıp" (TT VIII 1 17).

A2: bulunmak, sâdık olmak

tapın öz uġurluġ bağırsaḳlıḳın

ḳapuġda asunġıl maŋa bol yaḳın

"Sen uğurlu bir sadakatle bana hizmet et;

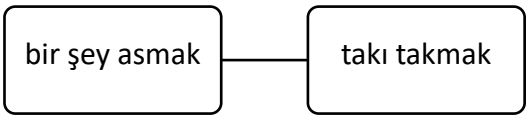
Daima kapımda *bulunarak* bana yakın ol" (KB 595).

Türevleri: *asış-* '(bir şeyi) birlikte asmak', *asıl-* 'asılmak, askıya alınmak, işkence etmek', *aslın-* 'asılmak', *astur-* 'astırmak, askıya aldırmak, idam ettirmek' (EDPT 244, 248, 253)

Değerlendirme:

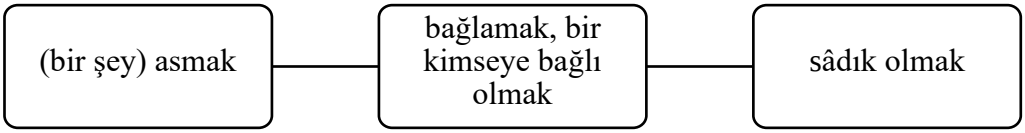
A1: *as-* fiilinin temel anlamı 'bir şeyi bir yere asmak'tır. Çatı eki almış olan *asın-* şeklinin bağlamlarından birinin anlamı 'takı vb. takmak, giyinmek' anlamındadır. Bu iki örnekte görüldüğü gibi anlam bağlantısı açıktır. Keza takı asılarak veya tutturularak takılan bir şeydir. Takı takma eyleminin içinde 'bir şeyi asma' anlamı vardır. Bu bağlamda yeni bir sözlük anlam belirmiştir. -(X)n- eki türetimlik işlevi görür ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olur.

Zorunlu istem olarak *as-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı ve *hedef* anlamsal rolünde edat öbeği alır. *asın-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alır. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *asın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *asın-* 'sâdık olmak' metaforik anlamda kullanılmıştır. *as-* 'bir şeyi asmak' temel anlamından 'bir şeye veya bir kimseye bağlı olma' anlamına gelişmiş olmalı. Bir kimsenin bir kimseye karşı ilgisi olduğunda nasıl ki asılan şey bir yerde kalırsa o kimse de metafor anlamda o kişiye bağlı kalır. Bu bağlamda -(X)n- eki somut anlamdan soyut anlama geçişte, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etmede ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmada etkili olması mümkündür. Bu ek içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *as-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı ve *hedef* anlamsal rolünde edat öbeği alabilir. *asın-* fiili ise A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *asın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

6. aşun- ‘aşmak, geçmek, üstün olmak’ (EDPT 264)

aş-(u)n- < aş- ‘bir dağ vb.’ geçmek’ (EDPT 255)

aş- fiilinin anlamları:

A1: dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek

ol yılḳa türgėş tapa altun yışıġ *aşa* ėrtiş ügüzüg keçe yorıdım

“O yıl içerisinde Türgişlere karşı Altay dağlarını *aşıp* Ertiş nehrini geçerek yürüdüm” (BK D 27)

aşun- fiilinin anlamları:

A1: hazırlanmak

nerek bu ḳaraŋḳu tünerig orun

süzük meŋü ilke *aşunġıl* burun

“Bu karanlık zulmet yeri neye gerek;

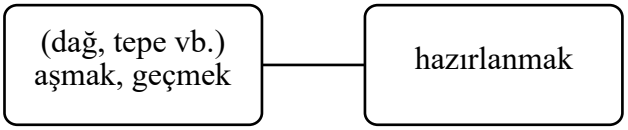
Durulmuş ölümsüz ülken için önceden *hazırlan*” (KB 3084).

Türevleri: *aşnu* ‘önce’, *aşnuki* ‘önceki’, *aşnuraḳ* ‘daha önce’, *aşur*- ‘aşırmak, geçirmek, yüceltmek’, *aşru* ‘çok fazla, aşırı’, *aşrul*- ‘(bir yere) taşınmak, nakledilmek’, aşsa- ‘aşmak istemek’ (EDPT 264, 265)

Değerlendirme:

A1: *aş*- fiili ‘dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek’ temel anlamına sahiptir. *aşun*- fiili ise A1’de ‘üstün gelmek’ ve ‘birini geçmek’ anlamındadır. Bir müsabakada birini geçmek için önce hazırlanılır ve konum alınır. Buradan hareketle ‘geçme’ eyleminin içinde ‘bir hazır olma’ durumu söz konusudur. Ayrıca bağlamda kullanılan *aşun*- fiilinin anlamına hemen yanındaki burun ‘önce’ kelimesinin tesir ettiği düşüncesindeyiz. Bu durumda *aş*- fiilinin ‘bir yerden geçmek’ anlamı -(X)n- eki aldığında ‘hazırlanmak’ anlamına gelişmiş olabileceği muhtemeldir. O hâlde söz konusu ek türetimlik işlevi görür ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katar.

Zorunlu istem olarak *aş*- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *aşun*- fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *aşun*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

7. barın- ‘(kan vb.) boşanmak’ (OTWF 592)

bar-(ı)n- < bar- ‘gitmek’(OTWF 592)

bar- fiilinin anlamları:

A1: gitmek

uluġ ėrkin azḳıńa erin tezip *bardı*

“Yüce Erkin çok az bir askerle kaçıp *gitti*” (KT D 34).

A2: başı gitmek

kişig til ağırlar bulur ḳut kişi

kişig til uçuzlaar *barır* er başı

“Kişiyi dil kıymetlendirir ve kişi onunla mutluluk bulur;

Kişiyi dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı *gider*” (KB 163).

barın- fiilinin anlamları:

A1: ‘(kan vb.) boşanmak’

tolp etüzümüzdin ḳan yiriŋ söl ... aḳar *barınur*

“Bütün vücudumuzdan kan, irin usâresi ... akar, *boşanur*” (Maitr 61 10).

ura guttın kan *barındı*

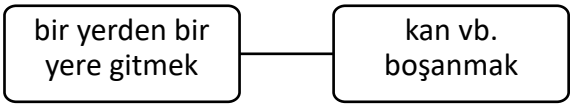
“Âzil’den kan *boşandı’* (DLT 397).

Türevleri: *barıġsa*- ‘gitmek istemek’, *barıl*- ‘varılmak’, *barḳın* ‘gezgin (yolundan dönmeyecek, kararlı olanlar için)’ (OTWF 329, 526, 655)

Değerlendirme: *bar*- fiili ‘gitmek’ temel anlamına sahiptir. *barın*- fiili ise bağlamda ‘kan boşanmak’ anlamında kullanılmıştır. *bar*- fiili bünyesinde ‘bir yerden bir yere gitmek’ anlamını bulundurur. Keza *barın*- fiilindeki kanın bir yerden bir yere hızlı bir şekilde gitmesi ve birdenbire akması söz konusudur. Bu bağlamda anlam alanı değişir ve fiil yeni sözlüksel anlam kazanır. Öte yandan *bar*- fiilinde bulunulan noktadan bir hedefe doğru olan hareket (merkezden dışa), *barın*- filinde içten dışa doğru gerçekleşmiştir. Söz konusu verilerden hareketle -(X)n- ekinin türetimlik işlevi olduğu ve barın- fiilinde sözcükselleşme olayını sağladığı düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *bar*- fiilinin öznesi *eden* anlamsal rolünde ve yalın durumdadır. Bu fiil gidilen yer anlamında *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli bir tamlayıcı da alır. *barın*- fiilinin istemi ise bir noktadan başka bir noktaya hareket eden *konu* anlamsal rolünde bir özne gerektirir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)n- eki söz

konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *barın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

8. bış(u)run- 'bir öğretiyi benimsemek, uygulamak' (OTWF 594)

bış-(u)r-(u)n- < bış(u)r- 'pişirmek, ruhsal ve bedensel olarak olgunlaştırmak' (OTWF 711)

bışur- fiilinin anlamları:

A1: pişirmek

öze *bışurup* yigey-mn

"Yemek *pişirip* yiyeceğim" (U IV 128).

A2: olgunlaşmak

bütmeyük bışmayuḳ edgülüg töz yıltızlarıġ bütürür *bışurur*

"bitmemiş, olunlaşmamış, iyi kök ve esasları bitirir, *olgunlaştırır*" (AY 166 2-3).

A3: (bir şeyi) etraflıca düşünmek

yidi içti anca saḳındı özün

eşitmiş sözini *bışurdı* uzun

"Yedi, içti ve bir süre düşünceye daldı;

İşittiği sözü uzun süre *düşündü*" (KB 4883).

bışrun- fiilinin anlamları:

A1: öğrenmek

kamag ayaġuluk edgülerig *bışrunmadım* erser (AY 101 3).

"Bütün saygıya değer iyileri *öğrenmedim* ise"

p(a)ramıt[ıġ *bışrunu*] ögretinü tolu tükel ḳılayın

"pāramitāları öğrenip eksiksiz tamamlayayım." (AY 352 10, 11).

birök bodıs(a)t(a)vlar yalanguz dyanıg ok *bışrunup* inçip bilge biligig *bışrunmasar* ötrü köngülleri çöker batar erinçeŋ ermegü bolur

"Eğer Bodhisattvalar sadece dhyānayı *öğrenip* bilgiyi öğrenmezse sonra gönülleri, zihinleri körelir, çöker, batar; üşengeç, tembel olur" (AY 290 9-12).

A2: uygulamak

edgü nomlarta *bışrunu* etüz arıġın ermek çḳşptġ bütürti

"İyi öğretileri *uygulayarak* vücudu arındırma emrini yerine getirdiler" (TT III 138).

uzatı *bışrunsar* bo muntaġ saḳınçıġ alp adaḳa tuştuḳda

“Sürekli bu düşünceyi *uygularsanız*, aşılması güç tehlikelerle karşılaşırsınız” (BT B 73, 74).

A3: meditasyona yönelik derin düşünmek

birök muntaḳı yörügçe *bışrunsar* yorısarlar adaḳların irklemetin erdinilig v(a)zırlıġ taġḳa aḳdınġalı uyur

“Bundan dolayı derin meditasyona dalanlar, değerli elmas dağına ayaklarını hareket ettirmeden tırmanabilirler” (BT I A 15, 16, 17).

A4: geliştirmek

olarnıŋ yertinçülügde yeg köŋülüg *bışrunup*

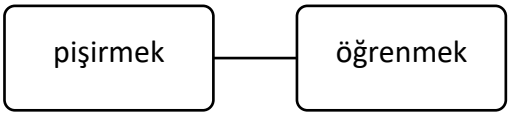
“Onların dünyevi düşüncelerini daha iyi *geliştirip*” (BT XXV 602)

Türevleri: *bışruntur*- ‘olgunlaştırmak’, *bışrunul*- ‘olgunlaşmak, öğrenmek’, *bışurt*- ‘pişirtmek’ (OTWF 656, 766, 819)

Değerlendirme:

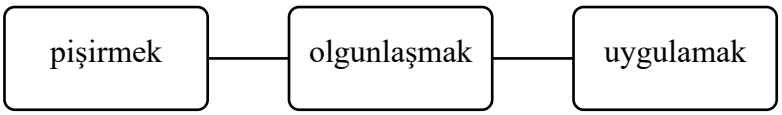
A1: *bışur*- fiili ‘pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun*- fiili ise A1’de ‘öğrenmek’ anlamında kullanılmıştır. *bışur*- fiilinin ilk anlamı ‘pişirmek’ anlamı ‘olgunlaşmak ve düşünmek’ anlamlarına gelişir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde bir yemeği pişirdiğinde o yemek artık çiğ değildir. Yani artık yemek pişmiş ve yenmeye hazır hâle gelmiş demektir. Keza bu insan için de geçerlidir. Bir kişi hayata ilk atıldığında bilgisiz ve tecrübesizdir, daha sonra yeni bir şeyler öğrenmeye başlar ve zamanla olgunlaşır. Tıpkı Mevlana’nın bir sözünde olduğu gibi: “Hamdım, piştim, yandım”. İşte bu sözde de bahsedilen süreç gerçekleşmiştir. İnsanoğlu hamdır, hayat onu pişirir ve (insan) ebedî olgunluğa erişir. Buradan hareketle *bışrun*- fiilinde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelir.

bışur- fiili zorunlu istem olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir nesne alabilir. *bışrun*- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- eki anlam alanının değişmesinde etkili olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *bışur*- ‘pişirmek’ > *bışrun*- ‘öğrenmek’ anlam alanının değişmesinde meydana geldiğine dair diğer bir işarettir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A2: *bışur-* fiili ‘pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun-* fiili ise A2’de ‘uygulamak’ anlamında kullanılmıştır. *bışur-* fiilinin ilk anlamı ‘pişirmek’, ‘olgunlaşmak’ anlamına gelişmiştir. Daha sonra da ‘düşünmek’ anlamıyla ileri boyutta bir soyutlaşma meydana gelmiştir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde bir yemeği pişirdiğinde o yemek artık çiğ değildir. Yani yemek pişmiş ve artık demlenmiş (olgunlaşmış) olur. Keza bu insan için de geçerlidir. Bir kişi hayata ilk atıldığında bilgisiz ve tecrübesizdir, daha sonra yeni bir şeyler öğrenmeye başlar ve zamanla olgunlaşır. Olgunlaşma evresi başladığında insan öğrendiklerini uygulamaya başlar. Yani insan öğrendiklerini hayata geçirir. Buradan hareketle *bışrun-* fiilinde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelmiştir.

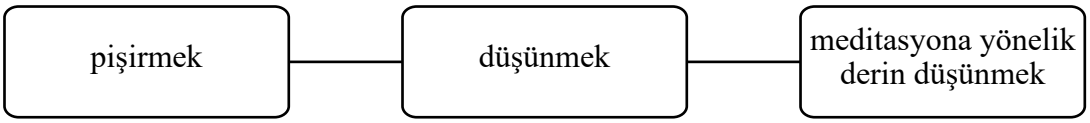
bışur- fiili zorunlu istem olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli bir nesne alabilir. *bışrun-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- eki anlam alanının değişmesine ve içten dışa doğru hareketin gerçekleşmesine etki etmiş olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A3: *bışur-* fiili ‘pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun-* fiili ise A3’de ‘meditasyona yönelik derin düşünmek’ anlamında kullanılmıştır. A2’de de belirtildiği üzere *bışur-* fiilinin ilk anlamı ‘pişirmek’, ‘düşünmek’ anlamına gelişir. Bir yemeği hazırlarken içine koyulan malzemelerden yemeği pişirene kadar olan süreçte çeşitli evreler söz konusudur. Yani pişmiş yemeği elde edene kadar birçok aşamadan geçilir. İnsan düşünürken de bu şekilde çeşitli aşamalar birbirini takip eder. Aynı bir yemeğin pişip hazır olması gibi insanın derin yapıdaki düşünceleri yüzey yapıya çıkarken birçok işlem meydana gelir ve sonuç olarak ‘düşünme’ eylemi gerçekleşir. Daha sonra da ‘meditasyona yönelik düşünmek’ anlamıyla ileri boyutta bir soyutlaşma meydana gelir. A3’de düşünme eyleminin daha derin hâli olan dini niteliğe de sahip olabilen meditasyona yönelik ‘derin düşünme’ anlamı söz konusudur. ‘meditasyona yönelik derin düşünmek’ ruhsal dini inanışa özgü bir düşünce şeklidir ve normal düşünceye göre daha derin ve insanı etkileyen, iç huzuru sağlayan bir düşünce

tarzıdır. İnsan iç huzuru sağlayabilmek için odaklanır ve derin düşünceye dalar. Böylelikle dini inanışa uygun derin düşünceye dalma ve kendini kötü enerji ve düşüncelerden arındırma meydana gelir. Görüldüğü gibi *bışrun-* fiili dini çerçevede yeni bir sözlüksel anlam kazanmış olur.

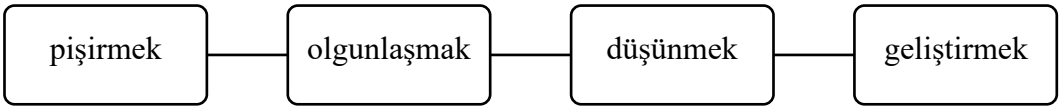
Zorunlu istem olarak *bışur-* fiili olarak A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durumu ekli bir nesne alabilir. *bışrun-* fiili ise A3'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- ekinin yeni bir sözlüksel anlamın oluşmasında etkili olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesinde sözcükselleşmenin meydana gelmesinde -(X)n- ekinin işlev üstlendiği düşüncesindeyiz.

A4: *bışur-* fiili 'pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek' anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun-* fiili ise A4'de 'geliştirmek' anlamında kullanılmıştır. *bışur-* fiilinin ilk anlamı 'pişirmek' anlamı 'düşünmek' anlamına gelişmiştir. Bir şey düşünüldüğünde bir fikir plan meydana gelir ve sonra da düşünülen kavram üzerinde geliştirme sağlanabilir. Buradan hareketle bir yemeği hazırlarken içine koyulan malzemelerden yemeği pişirene kadar olan süreçte çeşitli evreler söz konusudur. Yani pişmiş yemeği elde edene kadar birçok aşamadan geçilir. İnsan düşünürken de bu şekilde çeşitli aşamalar birbirini takip eder. Aynı şekilde bir yemeğin pişip hazır olması gibi insanın derin yapıdaki düşünceleri yüzey yapıya çıkarken birçok işlem meydana gelir ve sonuç olarak 'düşünme' eylemi gerçekleşir. 'düşünme' eylemiyle vuku bulan olgu, kavram, fikir vb. üzerinde geliştirme yapılabilir. Bu bağlamda -(X)n- türetimlik ekinin 'geliştirme' eyleminde derin yapıdaki düşüncelerin yüzey yapıya yani uygulama alanına çıkmasında (içten dışa doğru meydana gelen hareket), fikirler üzerinde uygulanmasında ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

bışur- fiili zorunlu istem olarak A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir nesne alabilir. *bışrun-* fiili ise A4'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin farklılaşması, anlam alanlarının değişmesi ve yeni sözlüksel bir anlam

meydana gelmesinde türetimlik -(X)n- ekinin işlevlerinin etkisi olabileceği düşüncesindeyiz.

10. bilin- '(günahları) itiraf etmek, bilinmek' (OTWF 594)

bil-(i)n- < bil- 'bilmek' (EDPT 330)

bil- fiilinin anlamları:

A1: bilmek

tegdökin türk begler kop *bilirsiz*

"… hücum ettiğini Türk beyleri hepiniz *bilirsiniz*" (KT D 34).

biligni bedük *bil* uḳuşnı uluġ

bu iki bedütür ödürmiş ḳuluġ

"Bilgiyi büyük *bil* ve anlayışı ulu;

Bu iki şey yükseltir seçkin kulu" (KB 152).

A2: anlamak

neŋ neŋ sabım erser beŋü taşḳa urtum aŋar körü *biliŋ*

"Söyleyecek ne sözüm varsa bengi taşa kazıdım, buna bakarak *anlayın*" (KT G 11).

bilin- fiilinin anlamları:

A1: itiraf etmek

amtı yazuḳumuznı *bilinür* biz

"Şimdi günahlarımızı *itiraf ediyoruz*" (Maitr 73: 18).

aġır ayıġ ḳılınçlarımın anı barça ḳalısız ökünür m(e)n *bilinür* m(e)n açınur m(e)n (AY 137 22, 23).

"Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*"

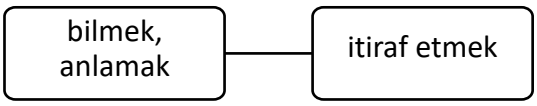
üküş telim yaşuḳlarımın *bilinür* men özüm amtı açınur mn yadınur mn örtmez kizlemez yaşurmaz badurmaz mn

"Pek çok şeyi itiraf *ediyorum*, kendimi (her şeyi) açığa çıkarıyorum, hiçbir şeyi gizlemiyorum" (BT XIII 13 123-125).

Değerlendirme: *bilin*- fiilinin kök hâli olan *bil*- fiili 'bilmek, anlamak' temel anlamına sahiptir. *bilin*- ise 'itiraf etmek' anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir suçu ya da bir günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı kendisini anlatır. Dolayısıyla bir kimseye veya ilahi bir varlığa gizli olan bir şeyi itiraf ettiğinde o şey artık açığa çıkmış olur ve anlatılan kişiler tarafından bilinir. Bu bağlamda 'itiraf etme'

eyleminin sonucunda 'bilinme' eylemi ortaya çıkmış olur. -(X)n- türetimlik eki de merkezde, içte başlayan bir eylemi belirli bir kaynağa ya da dışa doğru yöneltme işlevini yerine getirerek hareketin sonucunda yöneldiği kaynağın üzerinde etkili olması, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi muhtemeldir. Ayrıca *bilin-* fiili tespit ettiğimiz örnekte 'bilmek' kavram alanının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem *bil-* fiili olarak A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *bilin-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *bildüz-*'bildirmek, tanıtmak, (bir kimse ya da bir şey hakkında) bilgi vermek', *bilge* 'bilge', *bilgelen-* 'bilgili görünmek', *bilgelig* 'bilgelik', *bilig* 'bilgi', *biliglig* 'bilgili', *biligsiz* 'bilgisiz' *biligse-* 'bilgi sahibi olmak istemek', *bilil-* 'bilinmek', *bilimsin-* 'bilgiçlik taslamak', *bilinçek* 'çalınan değer ve nesne', *biliş* 'arkadaş, bilgi', *biliş-* 'karşılıklı bilmek', *bilsik* 'bilinmek', *biltür-* 'bildirmek, tanıtmak, (bir kimse ya da bir şey hakkında) bilgi vermek' (EDPT 334, 335, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345)

11. bögün- 'anlamak, algılamak, tanımak' (OTWF 595)

bög-(ü)n- < bög- 'toplamak, toplanmak' (OTWF 595)

bög- fiilinin anlamları:

A1: toplamak, yığmak

munçulayu türe *böge*

"Bu şekilde yığarak" (BT XIII 13 110).

beg süsin *bögdi*

"Bey askerini *topladı*" (DLT 239).

bögün- fiilinin anlamları:

A1: düşünmek

küsemiş küsüşümin ḳanturmaġay tep *bügünüp*

"İsteğime karşı gelmesinler diye *düşünüp"* (AY 615 13).

A2: anlamak

edning tavarnıng ürlüksüz tözlügin *bügünüp* (AY 683 20).

"Malın mülkün geçiciliğini *anlayıp"*

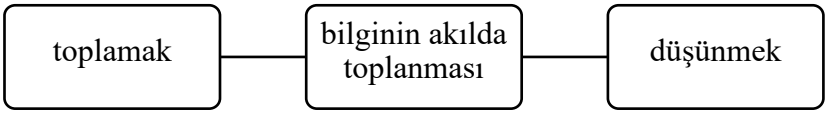
ürlüksüz nomlarıġ *bögünüp*

“Geçici öğretileri *anlayıp*” (TT III 142, 143).

Değerlendirme:

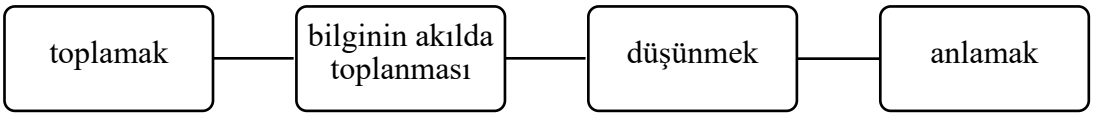
A1: *bög-* fiili ‘toplamak’ temel anlamına sahiptir. *bögün-* fiili ise A1’de ‘düşünmek’ anlamında kullanılmıştır. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Her iki fiil arasında anlam bağlantısı düşünüldüğünde *bögün-* fiilinin kök anlamı olan ‘bir şey toplamak’ üzerinden ‘bilginin akılda toplanması’ oradan da ‘düşünmek’ anlamına gelişmesi muhtemeldir. Keza Kül Tigin’in adı üzerine yazılan yazılarda *köl* biçiminde okuyanların gerekçeleri Divanü Lûgati’t Türk’teki *köl irkin* “aklı göl gibi toplanmış, dolmuş” (DLT 108) anlamından ötürüdür. Buradan hareketle tıpkı DLT’de Kaşgarlı’nın kaydettiği gibi *köl* kelimesinin anlamında olduğu gibi bilgi, fikir ve düşüncenin akılda toplanması yoluyla düşünme kavramına yönelmesi söz konusudur. Bu bağlamda -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem *bög-* fiili olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *bögün-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne almıştır. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcüklleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *bög-* fiili ‘toplamak’ temel anlamına sahiptir. *bögün-* fiili ise A2’de ‘anlamak’ anlamında kullanılmıştır. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Her iki fiil arasında anlam bağlantısı düşünüldüğünde *bögün-* fiilinin kök anlamı olan ‘bir şey toplamak’ üzerinden ‘bilginin akılda toplanması’ oradan da ‘düşünmek, anlamak’ anlamına gelişmesi muhtemeldir. Keza Kül Tigin’in adı üzerine yazılan yazılarda *köl* biçiminde okuyanların gerekçeleri Divanü Lûgati’t Türk’teki köl irkin “aklı göl gibi toplanmış, dolmuş” (DLT 108) anlamından ötürüdür. Buradan hareketle tıpkı DLT’de Kaşgarlı’nın kaydettiği gibi *köl* kelimesinin anlamında olduğu gibi bilgi, fikir ve düşüncenin akılda toplanması yoluyla düşünme kavramına yönelmesi söz konusudur. Bu bağlamda düşünme eylemi üzerinden anlamak anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem *bög-* fiili olarak A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *bögün-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Bu çerçevede her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

Türevleri: *bögtür* 'suyun toplandığı yer', *bögül-* 'set çekilmek', *böglün-* 'suyun durgun olması', *bögüş-* 'birlikte suyu toplamak, biriktirmek' (EDPT 325, 326, 327, 329)

12. ilin- "takılmak, ilinmek" (OTWF 602)

il-(i)n- < il- "tutmak, yakalamak, bağlamak" (EDPT 125)

il- fiilinin anlamları:

A1: yakalamak

ḳalın yekler tegirmileyi avlap *iltiler* erki

"İblisler etrafını sarıp (onu) *ele geçirdiler*" (U IV 20 232, 233).

A2: takılmak, çekmek

tiken tonuġ *ildi*

"Diken elbiseyi *çekti*" (DLT 87).

A3: alıntı yapmak

ıdoḳ kertü ḳuruġuġ uḳıttacı bo sloḳnı *ilip* tartıp y(ı)va bitimis boldum

"Kutsal olan bu ayetleri öğretip, *alıntı yapıp* ve övgüyle yazdım" (BT XXVI 126 b1).

A4: saplanmak

anunmış turur bu ölüm tarmaḳı

usanıp yorırda *iler* ḳarmaḳı

"Ölümün pençesinde hazırlanmıştır;

gaflet içinde yürürken onun çengeli insana *saplanır* (KB 6116).

A5: düşmek, inmek

yarasa tapuġ özke erksiz bolur

yaramasa tapġı küniŋe *ilür*

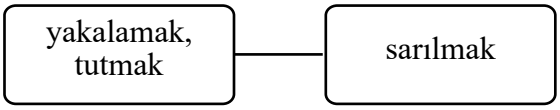
"Hizmeti beğenilirse, o kendisine hâkim olamaz;

Hizmeti beğenilmezse, günden güne itibardan *düşer*" (KB 4754).

toġuġlı ölür ol aġıġlı *ilür*

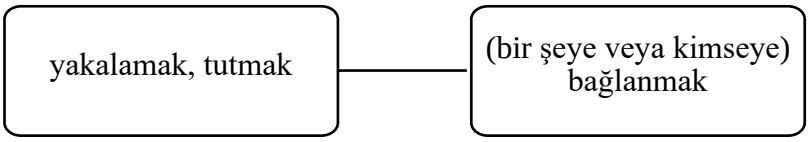
yorıġlı tınur ol birigli alur
“Doğan ölür, yükselen *iner*;
Yürüyen durur, veren alır” (KB 6313).
ilin- fiilinin anlamları:
A1: sarılmak
bo ḳunçuylarnıŋ közünü turur körkiŋe yme ne *yilingülük* yapşınġuluḳ ol tep saḳınmış kergek
“Şimdi kendilerini görsel olarak (güzel bir şekilde) sunan bu (genç) kadınların figürüne nasıl *sarılabileceğini* hayal etmek gerekiyor” (BT XXXVII 3484-3487).
A2: tutulmak, bağlanmak
montaġın ötrü sansarḳa yme *ilinmez* nirvanḳa yme *bodulmaz*
“Bundan sonra Sansar’a (ızdıraplı dünya) *bağlanmaz* Nirvana’ya (kurtuluş) da *bağlanmaz*” (AY 373 14, 15).
biz ḳamaġun amtı isig özümüzke et’özümüzke ertiŋü *ilinmiş* yapşınmış biz
“Biz hepimiz şimdi canımıza vücudumuza son derece *bağlanmışız*” (AY 611 12-14).
köŋülin *ilinür men*
“Gönülden *bağlanırım*” (DKPAM 944).
özüŋ yük yinitti bu dünya ḳodup
ilindim men emdi ağır yük yüdüp
“Bu dünyadan vazgeçmekle sen yükünü hafiflettin;
Ben ise ona *tutuldum*, ağır yük altına girdim” (KB 5115).
Değerlendirme:
A1: *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ temel anlamına sahiptir. *ilin-* fiili A1’de ‘sarılmak’ anlamında kullanılmıştır. *ilin-* fiilinin kök anlamı ile arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Keza *il-*fiili ‘yakalamak, tutmak’ anlamlarından -(X)n- eki aldığında ‘sarılmak’ anlamına gelişmiştir. Bu bağlamda -(X)n- eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olması mümkündür. Ayrıca bu ek içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir.
Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ilin-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin

anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcüklleşme meydana geldiğine dair diğer bir kanıt olabilir.

A2: *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ temel anlamındadır. *ilin-* fiili ise A2’de ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamında kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak ilin- fiili, ‘yakalama, tutma’ eylemleri üzerinden metaforlaşma yoluyla ‘bir kimseye tutulma, bağlı olma’ anlamlarına gelişmiştir. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir. Ayrıca -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ilin-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *ilintür-* ‘karıştırmak, tuzağa düşürmek’, *iltür-* ‘astırmak’ (EDPT 133, 149, 150); *iliş-* (birbirlerine) yakalanmak (OTWF 557), iliştür- ‘iliştirmek, tutturmak, tutuklamak’ (BT XIII 1 106)

13. isin- ‘kendini ısıtmak, sıcak hissetmek, arkadaşça davranmak, (birisine) düşkün olmak) (EDPT 248)

isi-(i)n- < isi- ‘sıcak olmak’ (EDPT 241)

isi- fiilinin anlamları:

A1: ısınmak

ök tamu erkligleri kelip *isimiş* ḳızartmış temirlig yerde küçeyü çalarlar

“Cehennemin köleleri gelip onları kızgın ve *sıcak olan* demirlerin üzerinde zorla döverler” (BT XXXVII 1759-1762).

mün *isidi*

“Çorba *ısındı*” (DLT 582).

A2: (bir şeye, bir kimseye) ısınmak, yakın hissetmek

küler yüz isig sözke yalŋuḳ *isir*

isinse bu yalŋuḳ bolur ḳul esir

“Güler yüz ve tatlı söze insan *ısınır*;

İnsan kime ısınırsa ona kul köle olur” (KB 2479).

isin- fiilinin anlamları:

A1: bağlanmak

bayat yarlığın sen aġır tut aġır

iligke tapuġ ḳıl *isingil* baġır

“Tanrı buyruğuna çok itaat et;

Hükümdara hizmet et, ona gönülden *bağlan*” (KB 1507).

A2: sevmek

isinür tapuġçı baġırsaḳ bolur

özin emgetür beg sevincin kolur

“Hizmetkâr böylece onu *sever*, ona candan bağlanır;

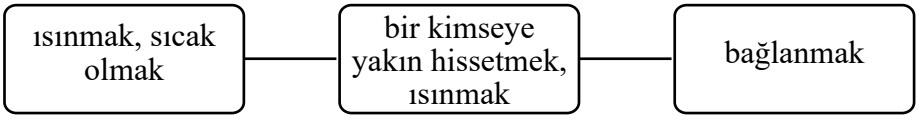
Beyini sevdirmek için kendisi zahmet çeker” (KB 2978).

Türevleri: *isig* ‘sıcak’, *isiglig* ‘ateşli’, *isiglik* ‘sıcaklık, sıcak duygular, sefkat’, *isiglen-* ‘ateşli olmak’, *isit-* ‘ısıtmak, ateşten muzdarip olmak’ (EDPT 243, 246, 247), *isiş-* ‘birbirini ısıtmak’, (OTWF 558)

Değerlendirme:

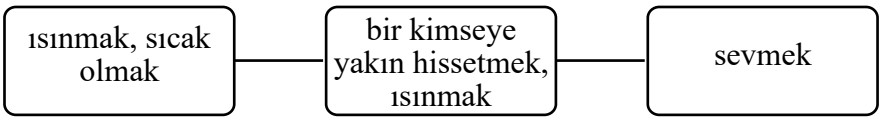
A1: *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ temel anlamına sahiptir. *isin-* fiili ise A1’de ‘bir kimseye bağlanmak, ona sâdık olmak’ anlamındadır. *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ anlamından ‘bir kimseye yakınlık göstermek, bir kişiye ısınmak’ soyut anlama geçiş yapmıştır. Oradan da -(X)n- çatı eki alarak ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamına gelişmiştir. Bu bağlamda *isin-* fiilinin kök hâlinde başlayan soyutlaşma -(X)n- eki almış hâlinde ileri bir soyutlaşma meydana gelmiştir ve metaforik anlamda kullanılmıştır. Öte yandan *isin-* eyleminde içten dışa doğru bir hareket ve insana özgü bir özellik söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *isi-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *isin-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Bu bağlamda her iki fiillerin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ temel anlamına sahiptir. *isin-* fiili ise A1’de ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamındadır. *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ anlamından ‘bir kimseye yakınlık göstermek, bir kişiye ısınmak’ soyut anlama geçiş yapmıştır. Oradan da -(X)n- eki alarak ‘bir kimseyi sevmek’ anlamına gelişmiştir. Bu bağlamda *isin-* fiili metaforik anlamda kullanılmıştır. Öte yandan *isin-* eyleminde içeriden dışa doğru bir hareket ve insana özgü bir özellik söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *isi-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *isin-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

14. ḳaḳın- ‘pişman olmak’ (OTWF 603)

ḳaḳı-n- < ḳaḳı- ‘kızgın olmak’ (OTWF 603)

ḳaḳı- fiilinin anlamları:

A1: öfkelenmek

ol ḳanlarnıŋ il ornı ür ornaġlıġ bolmaz tip ḳamaġ t(e)ngriler ḳuvraġı yavlaḳ *ḳaḳıyurlar* birkerü

“O hükümdarın saltanatı sürekli sürmez deyip tüm tanrılar topluluğu hep birden çok kötü *öfkelenir*” (AY 553/13-16).

ḳaḳın- fiilinin anlamları:

A1: pişman olmak

burkanlar bodıs(a)t(a)vlar atın birer birer atayu birer birer yükünüp kılmış ayıg kılınçın ökünüp *kakınıp* kşantı ḳılıp antada kin oŋ tizin çökitip (AY 362 1, 2).

“Budalar ve Bodisatvalar unvanı ile tek tek zikredilerek (onlara) tek tek secde ederek saygı gösterip, yaptıkları kötü amellerden *pişman olup* af dilendikten sonra sağ diziyle çöküp”

A2: itiraf etmek

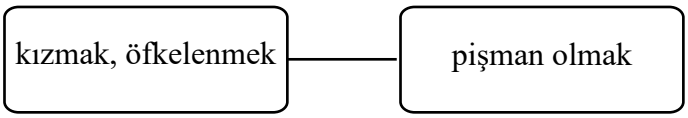
ḳakınalım açalım

“*İtiraf edelim*, açıklayalım.” (BT V 25).

Değerlendirme:

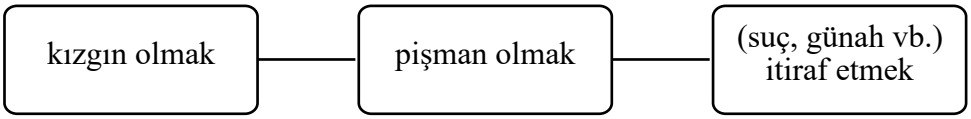
A1: *ḳaḳı-* fiili ‘kızgın olmak, öfkelenmek’ temel anlamına sahiptir. *ḳaḳın-* fiili ise bağlamda ‘pişman olmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde ‘kızmak’ anlamı ‘pişman olmak’ anlamına gelişmiştir. Örneğin, bir kişiye kızıp öfkelendiğinde daha sonra bundan pişmanlık duyulabilir. Öte yandan -(X)n- türetimlik eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olması muhtemeldir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- eki anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳaḳı-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ḳaḳın-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *uyarıcı* anlamsal rolünde vasıta durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *ḳaḳı-* fiili ‘kızgın olmak, öfkelenmek’ temel anlamına sahiptir. *ḳaḳın-* fiili ise bağlamda ‘pişman olmak’ anlamında kullanılmıştır. *ḳaḳı-* fiili ilk olarak ‘kızgın olmak’ anlam alanı üzerinden -(X)n- eki alıp ‘pişman olmak’ anlamına gelişmiştir. Keza bir kimse bir kişiye kızabilir, daha sonra da bundan pişmanlık duyabilir. *ḳaḳın-* fiili ise ‘pişman olmak, tövbe etmek’ anlam alanı üzerinden ‘(suç, günah vb.) itiraf etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Zira işlediği günahlardan pişman olan bir kimse ilahi bir varlığa bütün suçunu itiraf eder ve bağışlanması için af diler. Bu çerçevede -(X)n- eki türetimlik işlevi ile fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olması muhtemeldir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- eki anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳaḳı-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ḳaḳın-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)n- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ḳaḳın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: ḳaḳıġ ‘kızgın’ (OTWF 290)

15. körün- ‘görünmek’ (EDPT 746)

kör-(ü)n- < kör- ‘görmek, bakmak, itaat etmek’ (EDPT 736)

kör- fiilinin anlamları:

A1: görmek

(a)nı *kör*(*ü*)*p* ança biliŋ

“onu *görüp* öylece anlayın” (KT G 13).

A2: bağımlı olmak, itaat etmek

içreki bodun ḳop *m*(*a*)*ŋa* körti

“(Dört taraftaki) hâlkların hepsi *bana* bağımlı oldu” (KT D 30).

A3: bakmak

ögümüz kangımız bizinge utru *körüp* ayıtsar

“Anne ve babamız bize doğru *bakıp* sorsa...” (AY620 4, 5).

körün- fiilinin anlamları:

A1: kabul etmek

irlig sarsıġ savlarıġ sözleyü öz münümin idi yme körünmedim

“Kaba kötü sözleri söyleyip kendi hatamı hiçbir şekilde kabul etmedim” (AY101/11-13).

A2: huzura çıkmak

er at kirse hilçe *körünse* tözü

bu körse yaraġlıġ yaraġsız azu

“Hizmetkârlar takım hâlinde, birden *huzura çıkarken*,

O buna layık olan ve olmayanları gözden geçirmeli (KB 2539).

ḫacib çıḳtı aydı ay ay toldı tur

tapuġḳa *körüngil* ḳutuŋ badı ḳur

“Hâcib çıktı ve: Ey Ay-Toldı, buyur hükümdârın *huzuruna gir*;

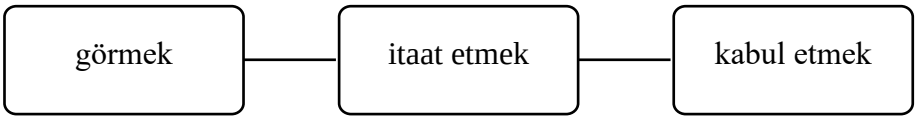
artık talihin yaver oldu” (KB 580).

Türevleri: *körgit*- ‘göstermek’, *körgü* ‘görme’, *körk* ‘görünüm, *körked*- ‘güzel olmak’, *körkle* ‘güzel’, şekil’, *körklüg* ‘görklü, şekilli’, *körse*- ‘görmek istemek’, *körksüz* ‘çirkin’, *körtgür*- ‘göstermek’, *körtür*- ‘gördürmek’, *körüg* ‘gözlemci’, *körül*- ‘görülmek’, *körünç* ‘görünüm’, *körünçle*- ‘göstermek’, *körünçlük* ‘görünüm’, *köründür*- ‘göründürmek’, *körüş* ‘görüş’, *körüş*- ‘görüşmek, tanışmak’ (EDPT 740, 741, 742, 743, 746, 747, 748)

Değerlendirme:

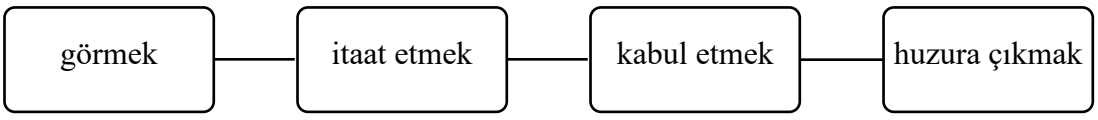
A1: *kör-* fiili ‘görmek’ temel anlama sahiptir. *körün-* fiili ise A1’de ‘kabul etmek’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. *kör-* fiilinin ‘görmek’ anlamı ‘itaat etme, bağımlı olma’ anlam alanı üzerinden ‘kabul etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Keza ‘itaat etme’ eylemi bünyesinde ‘birinin varlığını kabul etme’ anlamını barındırır. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kör-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *körün-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *kör-* fiili ‘görmek’ temel anlama sahiptir. *körün-* fiili ise A2’de ‘huzura çıkmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. *kör-* fiilinin ‘görmek’ anlamı ‘itaat etme, bağımlı olma’ anlam alanı üzerinden ‘kabul etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Keza ‘itaat etme’ eylemi bünyesinde ‘birinin varlığını kabul etme’ anlamını barındırır. Buradan hareketle önemli siyasilerin huzuruna çıkmak için bir icazet alınır ve kişi huzura kabul edilir. Bu bağlamda -(X)n- türetimlik eki, merkezden dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kör-* fiili A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *körün-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

16. ögretin- ‘kendi kendine öğrenmek’ (EDPT 116)

ögret-(i)n- < ögret- ‘öğretmek’ (EDPT 114)

öğret- fiilinin anlamları:

A1: talim ettirmek, öğretmek

atlar yaŋ(alar)ıġ turġurdaçı *ögretdeçi*

"Atlar ve filleri ehlileştirecek ve *talim ettirecek*" (Maitr 110 2,3).

kiçig erken *ögret* oġulķa *bilig*

kiçigde bilig bilse kötrür elig

"Oğula bilgiyi küçükken *öğret*;

Küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur" (KB 1493).

öğretin- fiilinin anlamları:

A1: alışmak

ol tınlıġlar bo beş törlüg edgü erenlerniŋ buşılarınta *ögretinmişleri* yaratınmışları k(e)rgek

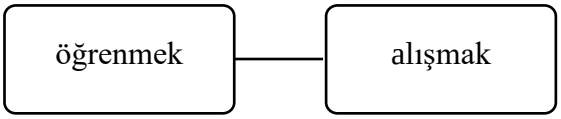
"O canlılar, iyi azizlerin bu beş çeşit sadaka türüne *alışmalılar* ve çaba göstermeliler" (BT XXXVIII Gb 11-13).

ķop türlüg edgülük işlerde etözümin *ögretinürmen*

"Her türlü iyi işlere kendimi *alıştırırım*" (EDPT 116).

Değerlendirme: *ögret-* 'bir kimseye bir şey öğretmek' temel anlamına sahiptir. *ögretin-* ise bağlamda 'bir şeye alışmak' anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısına bakıldığında 'öğrenme' eylemi bünyesinde 'alışma' eylemini bulundurur. Buradan hareketle *ögret-* fiili 'öğretmek' anlamından -(X)n- ekini alarak 'alışmak' anlamına gelişmiştir. Öte yandan -(X)n- türetimlik eki fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ögret-* fiili *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ögretin-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan çerçevede her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *ögretig* 'öğreti', *ögreyük* 'alışkanlık, hobi' (EDPT 115, 116)

17. ötün- ‘(birisinden bir şey) arz etmek, rica etmek’ (OTWF 611)

öt-(ü)n- < öt- ‘bir şeyin içerisinden veya üzerinden) geçmek, delmek (EDPT 39)

öt- fiilinin anlamları:

A1: (bir yerden bir yere) geçmek

alp erenni üdürdüm boynın anıŋ ḳadırdım

altun kümüş yüdürdüm süsi ḳalın kim *öter*

“Düşman askerini dağıttım. Kavmin koçunun (reisini) boynunu büktüm. Onun hazinesinde bulunan altın ve gümüşü aldım. Askerin kalabalık oluşundan neredeyse *geçemeyecektim*” (DLT 159).

tamġa suvı taşra çıkıp taġıġ *öter*

“Bu su kolu dağa *nüfuz eder*” (DLT 184).

A2: (bir şey) delip geçmek

ol süvri şişler üze tüşerler bütün etözlerinde arkuru turkuru *ötüp* üner

“Onlar sivri şişler üzerine düşerler ve bu şişler bedenlerini haç şeklinde *delip geçer*” (DKPAM 760).

A3: (bir şeye) vâkıf olmak, öğrenmek

san saḳış edremiŋe barçaḳa *ötmiş*

“Hesap sanatının tamamına *vâkıf olmuş*” (AY 585 22, 586 1)

ötün- fiilinin anlamları:

A1: rica etmek, arz etmek, hürmetle söylemek

ḳaġanıma *ötündüm*

“Kağanıma *arz ettim*” (T G 12).

ḳorḳma edgüti *ötün*

“Korkma, isteğini iyi *arz et*!” (IB 19).

t(e)ŋri atama bir kişiniŋ [i]sig özin arılayu *ötünür m(e)n*

“Ey, haşmetli babam! Bir kişinin yaşamının (bağışlanmasına) aracı olmayı *rica ediyorum*” (DKPAM 3166-3168).

ötrü tıtsısı bahşısıŋa ince tip ötünti

“Bunun üzerine öğrenci, hocasına *saygıyla arz etti*” (DKPAM 603, 604).

ayasın ḳavşurup (ince) (tip) *ötünür*

“Ellerini kavuşturup *hürmetle* (şöyle) *der* (Maitr 26: 11-12).

ötünse beginge bu tegme birig

aça aḍra birse kötürse erig

“Bunları hep beyine *arz etmeli* ve birer birer açıklayarak, lâyık olanı yükseltmelidir.”

(KB 2545).

(kitap vb. için) istemek

bitigig kentü özi küsedi *ötünti*

"Kitabı kendisi *istedi*." (M III 43)

A3: (kşanti ile günahlardan ötürü**)** af dilemek; günah çıkarmak

kazġanmış tsuy ayaġ ḳılınçımznı ökünü boşunu açа yada kşanti *ötünür* biz

"Birikmiş günahlarımızdan, kötü davranışlarımızdan pişman olup tövbe edip af dileriz" (TT IV A 15-19).

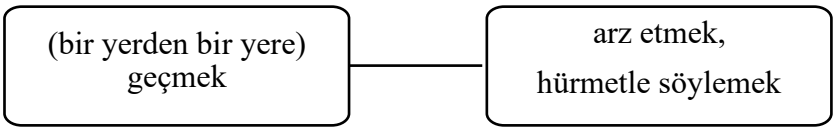
yazoḳda boşunu *ötünür biz*

"Günahlarımızdan bağışlanmayı *dileriz*" (HUAST 11).

Değerlendirme:

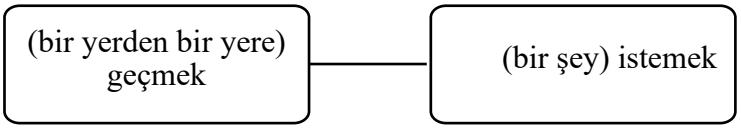
A1: *öt-* 'bir yerden bir yere geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak' anlamlarına sahiptir. *ötün-* fili ise A1'de 'arz etmek, rica etmek' anlamında kullanılmıştır. *öt-* fiilinin anlamı olan 'bir yerden bir yere geçmek' anlamından hareketle 'geçme' eyleminin içinde 'bir yerden karşı bir tarafa geçme' anlamı vardır. Nitekim bağlamda 'arz etmek' eyleminde de bir düşünceyi veya konuyu karşı tarafa nakletme, söyleme ve isteklerini dile getirme' söz konusudur. Yani *öt-* fiilinin belirttiği somut anlamda bir nesnenin veya bir kimsenin karşı tarafa geçmesi anlam alanı üzerinden 'duygu ve düşüncelerin karşı tarafa geçmesi' durumundan söz etmek mümkündür. Bu çerçevede *ötün-* fiili 'geçmek' anlam alanı üzerinden 'arz etmek, rica etmek' anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan *öt-* fiili merkezden dışa doğru bir hareketi ifade ederken, *ötün-* fiili ise içten dışa doğru hareketi ifade eder. Bu bağlamda -(X)n- eki, içten dışa doğru (hareketi başka bir kimseye yöneltme) gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir. Ayrıca -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ötün-* fiili ise A1'de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin arasındaki anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

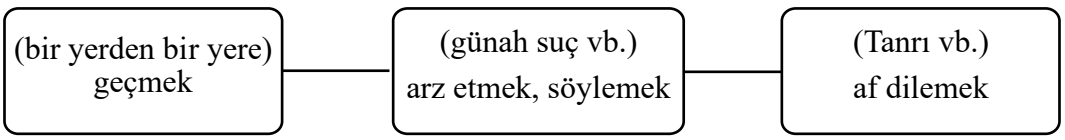
A2: *öt-* 'geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak' anlamlarına sahiptir. *ötün-* fili ise A2'de '(kitap vb. için) istemek' şeklinde tanıklanır. A1'de de bahsedildiği üzere 'geçme' eyleminin içinde 'bir yerden karşı bir tarafa geçme' anlamı vardır. Keza bağlamda 'istemek' eyleminde de 'bir düşünceyi veya bir isteği karşı tarafa iletme' söz konusudur. Buradan hareketle *öt-* fiili 'geçmek' -(X)n- eki alarak 'istemek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve anlam genişlemesine yol açmış olabilir. Ayrıca -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A2'deki cümlede *ötün-* fiili ise zorunlu istem olarak *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *mevzu* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir durum ekli tamlayıcı alabilir. Bu şekilde de sözcükselleşme olgusu söz konusu olabilir.

A3: *öt-* 'geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak' anlamlarında tanıklanır. *ötün-* fili ise A3'de 'af dilemek' anlamında kullanılmıştır. Nitekim A1'de 'arz etmek' eyleminde de bir düşünceyi veya konuyu karşı tarafa nakletme ve karşı taraftan bir şey isteme' söz konusudur. Buradan hareketle *ötün-* fiili 'geçmek' anlam alanı üzerinden 'arz etmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda düşünecek olursak "kşanti (tövbe, günahların affı)" göstergesiyle "günahlar için pişmanlığı iletmek ve af dilemek' anlamlarına gelişmiş olması muhtemeldir. Yani karşı taraftan 'affedilmeyi istemek' söz konusudur. Öte yandan -(X)n- eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir. Ayrıca -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ötün-* fiili ise A3'tezorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durumu ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *ötüg* 'dilekçe, rica', *ötün-* 'arz etmek, rica etmek, hürmet etmek, dua etmek,

takdim etmek' *ötür-* 'geçirmek, deldirmek' (OTWF 199, 611, 719), *ötügçi* 'ricacı, dilekçi; aracı', *ötünç* 'rica, maruzat', *ötrü* / *ötürü* 'ötürü, bundan dolayı', *ötgün-* 'örnek almak, taklit etmek', *ötgünç* 'öykü', *ötgürü* 'bir şey yüzünden, tam olarak', *ötgürüş-* 'nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek (karşılıklı olarak, birlikte)', *ötse-* 'bir şeyin içinden geçmek ve çıkmak istemek' (EDPT 52, 53, 54, 61, 71)

18. saḳın- 'düşünmek, hayal etmek; plan yapmak' (OTWF 612)

saḳ-(ı)n- < sak- 'düşünmek' (EDPT 804)

saḳ- fiilinin anlamları:

A1: düşünmek

yme inçe *saḳsar*

"Eğer şöyle *düşünüyorsan*" (TT VIII K 2).

A2: saymak

bardı eren ḳonuḳ körüp ḳutḳa *saḳar*

"Bir misafir bulunca onu devlet uğur *sayanlar* gitti" (DLT 40).

saḳın- fiilinin anlamları:

A1: hayal etmek, farz etmek

..öŋlüg raxu ġarx-ıġ *saḳınmış* k[rgek]

"Kuzeydeki renkli Rahu gezegenini *hayal etmeli*" (TT VII 15 15).

kime mindi *saḳın* kişi alġuçı

teŋiz otra kirdi kime mingüçi

"Evlenen kişiyi bir gemiye binmiş *farz et*,

Gemiye binen kişi denize açılır" (KB 3386).

A2: dikkat etmek

usanma tiriglikke artuḳ *saḳın*

tiriglik ölümke idi ök yaḳın

"Hayatta pek gafil davranma, *dikkat et;*

Hayat ölümle çok yakındır" (KB 1401).

A3: sakınmak, korunmak

tapuġḳa irig bol bayatḳa tapın

yazuḳtın yıraḳ tur özüŋni *saḳın*

"Tapınırken gayretli ol, Tanrıya tapın;

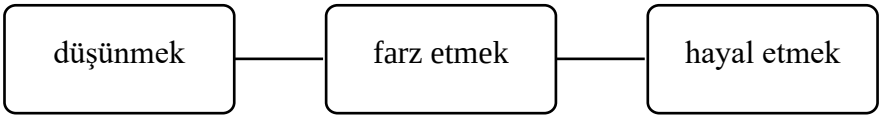
Günahtan ırak dur, kendini *sakın*" (KB 1329).

Değerlendirme:

A1: *saḳ- fiili* ‘düşünmek’ temel anlamına sahiptir. *saḳın-* fiili ise A1’de ‘hayal etmek’ anlamında kullanılmıştır. Erdal’a göre, ‘*saḳ-* fiili ile *saḳın-* fiili arasındaki anlam farkını ayırt etmek güçtür. (X)n- eki ‘düşünme’ eyleminin bir insanın içsel süreçleriyle ilgili olmasını vurgulamak için eklenmiş olabilir’ (OTWF 612). Erdal’ın da ifade ettiği üzere *saḳ-* ve *saḳın-* arasındaki anlam nüansı çok yakındır. Bu farkı daha iyi açıklayabilmek için TDK’daki anlam açıklamalarına bakmak doğru olacaktır: düşünmek, ‘bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretmek, zihinsel yetiler oluşturmak, muhakeme etmek’; hayal etmek ise ‘bir şeyi zihinde tasarlayıp canlandırmak, hayallemek’ (TDK BTS). TDK’daki anlam açıklamalarını dikkate alırsak ‘düşünmek’ zihinde muhasebe yapmak, hayal etmek ise zihinde düşündüğün bir şeyi resmetmek diyebiliriz. Yani *düşünmek* bilişsel, *hayal etmek* düşsel bir olgudur.

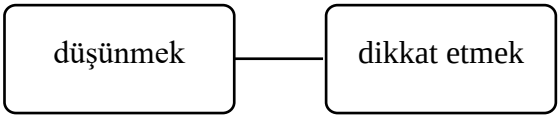
saḳ- fiili ‘düşünmek’ anlamından ‘saymak, farz etmek’ çatı eki alarak oradan da ‘hayal etmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Türetimlik n- çatı ekinin, sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *saḳ-* fiili A1’ de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *saḳın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

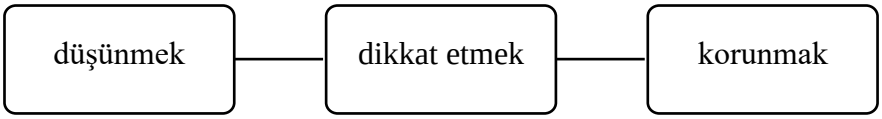
A2: *saḳ- fiili* ‘düşünmek’ temel anlamına sahiptir. *saḳın-* fiili ise A2’de ‘dikkat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda bir kimse bir şeyi düşünürken tüm ince noktalarına kadar ayrıntılarıyla birlikte dikkat ederek düşünme eylemini gerçekleştirir. Buradan hareketle ‘düşünme’ eyleminin içinde ‘dikkat etme’ olgusu vardır. Bütün bu veriler göz önünde bulundurulduğunda *saḳ-* fiili ‘düşünmek’ anlamından ‘saymak, farz etmek’ çatı eki alarak oradan da ‘hayal etmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Türetimlik n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi gördüğü ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *saḳ-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A2’deki cümlede *saḳın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir.

A3: *saḳ- fiili* ‘düşünmek’ temel anlamına sahiptir. *saḳın-* fiili ise A3’de ‘korunmak, dikkat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda bir kimse bir şeyi düşünürken tüm ince noktalarına kadar ayrıntılarıyla birlikte dikkat ederek düşünme eylemini gerçekleştirir. Buradan hareketle ‘düşünme’ eyleminin içinde ‘dikkat etme’ olgusu vardır. Bir kimse dikkat ederse kendisini veya bir başkasını bütün tehlikelerden korur. *saḳ-* fiilinin ‘düşünmek’ anlamı çatı eki aldığında ‘dikkat etmek’ anlamı üzerinden ‘korunmak’ anlamına gelişmiş olabileceği muhtemeldir. Öte yandan n- çatı ekinin, türetimlik işlevinde ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca söz konusu ek, eylemin hareket yönünü merkezden dışa doğru gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *saḳ-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A3’deki cümlede *saḳın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *saḳınç* ‘düşünce’ (OTWF 280), *saḳınçlıġ* ‘düşünceli’, *saḳınçsız* ‘endişesiz, düşüncesiz’, *saḳınuḳ* ‘düşünceli’, *saḳış* ‘hesap, sayma’, *saḳışçı* ‘muhasebeci, hesap yapan’, *saḳışlıġ* ‘endişeli, hesaplı, düşünceli’, *saḳışsız* ‘hesapsız, sayısız’ (EDPT 814, 816, 817)

19. salın- ‘salınmak, gevşekçe asılmak’ (OTWF 612)

sal-(ı)n- < sal- ‘hareket etmek, harekete geçirmek, salmak’ (EDPT 824; KEWTS 292)

sal- fiilinin anlamları:

A1: hareket ettirmek

ḳolın salıp

“Ellerini hareket ettirip” (U II 24 4).

A2: göndermek

ol maŋa kişide altun *saldı*

“O bana bir kişiyle altın *gönderdi*” (DLT 240).

A3: sallamak

ol maŋa tonın *saldı*

“O bana elbisesinı *sallayarak işaret etti*” (DLT 240).

salın- fiilinin anlamları:

A1: sarkmak

altın erini boş bolup ḳodı *salınsar* yme ölür (AY 595 17).

“Alt dudağı gevşeyip *sarkarsa* yine ölür”

ḳarnı kiberip bağırsuḳları *salınıp*

“Midesi patlayıp, bağırsakları *sarkıp*” (TT X 548, 549).

yaġa tursu yaġmur yazılsu çiçek

ḳurımuş yıġaçtın salınsu küjek

“Yağmur yağmakta devam etsin, çiçekler açılsın;

Kurumuş ağaçlardan perçemler sarksın.” (KB 118).

A2: yaşamak

ḳızıl til ḳara başḳa yavlaḳ yaġı

bu yavlaḳ yaġıġ bekle inçin *salın*

“Kızıl dil kara başın amansız düşmandır;

Bu kötü düşmanı sıkı tut ve huzur içinde *yaşa*” (KB 2692).

barıġ tap ḳıl emdi beg atın alın

saḳınç ḳısġa tutġıl sevincin *salın*

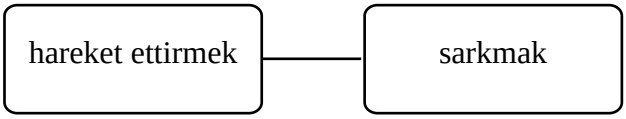
“Ne varsa ona kanaat et, bey adını al;

Hırsına hâkim ol, sevinç içinde *yaşa*” (KB 4550).

Değerlendirme:

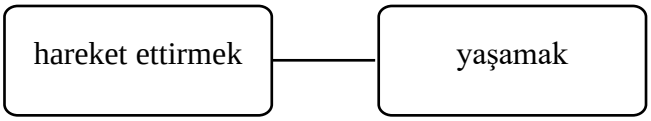
A1: *sal-* fiili ‘hareket ettirmek, sallamak’ temel anlamlara sahiptir. *salın-* fiili ise A1’de ‘sarkmak’ anlamında kullanılmıştır. *salın-* fiilinin ‘sarkmak’ anlamında ‘aşağı yönlü istemsizce bir hareket’ söz konusudur. Bu bağlamda *sal-* ‘hareket ettirmek’ fiilinin anlamı çatı eki aldığında ‘sarkmak’ anlamına gelişmiştir. Buradan hareketle -(X)n- çatı ekinin hem türetimlik işlevinde hem de sözcükselleşmenin meydana gelmesinde bir rolü olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca -(X)n- çatı eki, *salın-* ‘sarkmak’ fiilinde içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüştür.

Zorunlu istem olarak *sal-* fiili *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *salın-* fiili ise zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

A2: *sal-* fiili ‘hareket ettirmek, sallamak’ temel anlamlara sahiptir. *salın-* fiili ise A2’de ‘yaşamak’ anlamında kullanılmıştır. *salın-* fiilinin ‘yaşamak’ anlamında ‘süregelen bir hareket’ söz konusudur. Yani bir kimse yaşamı boyunca hep hareket içindedir. Bu bağlamda *sal-* ‘hareket ettirmek’ fiilinin anlamı çatı eki aldığında ‘yaşamak’ anlamına gelişmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olmalıdır. Buradan hareketle -(X)n- ekinin, türetimlik işlevinde ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde etkili olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *sal-* fiili *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A2’deki cümlede *salın-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *durum* anlamsal rolünde araç durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *salġa* ‘yerinde duramayan’, *salıġ* ‘vergi’, salındı ‘sürüklenen, atılan (nesne için)’, *salıntur-* ‘sarkıtmak’, *salış-* ‘karşılıklı sallamak’ (EDPT 826, 828), *saltur-* ‘sundurmak’ (OTWF 809)

20. sığın- / sıḳın- ‘sığınmak, güvenmek, bel bağlamak’ (EDPT 813)

sıġ-(ı)n- < sıġ- ‘sığmak’ (EDPT 804)

sığ- fiilinin anlamları:

A1: uymak

ḳılmış ḳılınç *sıġmaz*

“Yaptığın iş *yakışık almaz*” (TT I 76).

A2: bir şeyin içine sığmak

ḳılıç ḳınḳa küçün *sıġdı*

“Kılıç kınına güçlükle *sığdı*” (DLT I 359).

sığın- fiilinin anlamları:

A1: (Tanrı’ya) sığınmak, çare aramak

şariputri arhantnıŋ köligesiŋe *sıḳıntı*

“Şariputranın gölgesine *sığındı*” (Maitr 5: 28).

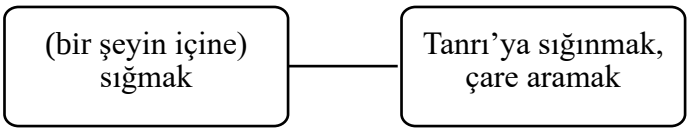
bayatḳa *sığındım* özüg bekledim

bu din birle iman küdezsü idim

“Tanrıya *sığındım*, nefsime hâkim oldum;
Rabbim bu din ve imanımı korusun” (KB 3741).

Değerlendirme: *sıġ-* fiili ‘bir şeye sığmak’ temel anlamına sahiptir. *sıġın-* fiili ise bağlamda ‘Tanrı’ya sığınmak, çare aramak’ anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda ‘bir şeyin içine sığmak’ anlamı metaforlaşarak ‘Tanrı’ya sığınmak’ yani ‘Tanrı’dan medet ummak, çare aramak’ anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Böylelikle *sıġın-* fiili yeni sözlüksel anlam kazanmıştır. -(X)n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *sıġ-* fiili A2’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *salın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *sıġrış-* ‘karşılıklı birbirine barınak sağlamak’, *sıġtur-* ‘sığdırmak, sokmak, yerleştirmek’, *sıġur-* ‘sığdırmak, sokmak, yerleştirmek’, *sıġza-* ‘koymak, yerleştirmek’, *sıġzal-* ‘yerleştirmek’, *sıġzaġ* ‘(iki şeyin arasına) yerleştirilen şey’ (EDPT 807, 815, 816, 818)

21. sıḳan- ‘kendini ovmak’ (OTWF 613)

sıḳa-n- < sıḳa- ‘okşamak’ (OTWF 613)

sıḳa- fiilinin anlamları:

A1: ovmak

tögümin *sıḳazunlar* anı üçün tögöden ükün belgürmiş

“Kabuklu darıyı elleriyle *ovsunlar*; bunun üzerine bir miktar darı ortaya çıkar” (TT VIII K 3).

A2: okşamak

itiglig yaratıglıg açılmış[lınhua] t[e]g yumşaḳ eligin başların töpü[lerin y(a)rlı]kançuçı köŋülin sürti *sıḳadı*

“Süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını şefkatle *okşadı*” (DKPAM 2773, 2775).

ol anıŋ başın *sıḳadı*

“O, onun başını sevgiyle *okşadı*” (DLT 463).

sıḳan- fiilinin anlamları:

A1: (kol vb.) sıvamak

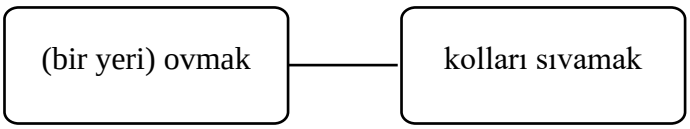
uzun saçın kedin arḳasınta ıtıp bilekin *sıḳanıp* anıŋ arasınta beliŋ teg kilimbe yek ḳızın ḳoyınta kötürü alıp nilapuşup atlıġ sögüt altın eltü bardı

"Uzun saçlarını arkasına atıp *kollarını sıvayıp* korkunç iblis Hidimba'nın kızını göğsünden kaldırıp onu "Nilapuspa" adlı ağacın altına götürdü" (BT XXXVII9111-9115).

Değerlendirme:

A1: *sıḳa-* fiili 'ovmak, okşamak' temel anlamlara sahiptir. *sıḳan-* fiili ise bağlamda 'kolları sıvamak' anlamında tespit edilmiştir. *sıḳa-* fiilinin anlamı olan 'ovmak' eyleminde 'aşağı veya yukarı yönlü elle bir sürtme işlemi' söz konusudur. Keza 'kolları sıvamak' eyleminde de 'koldaki giysiyi yukarı yönde çekme işlemi' mevcuttur. Buradan hareketle *sıḳan-* fiilinin 'kolları sıvamak' anlamı, sıḳa- fiilinin 'ovmak' anlamından gelişmiştir. Buradan hareketle -(X)n- ekinin, türetimlik işlevinde ve yeni sözlüksel anlam meydana getirmesinde etkili olmuştur.

Zorunlu istem olarak *sıḳa-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1'deki cümlede *sıḳan-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

22. solan- 'kendini kilitlemek, kuşatılmak' (OTWF 615)

sola-n- 'sola- 'zincirlemek, zincirle bağlamak' (OTWF 445)

sola- fiilinin anlamları:

A1: zincirlemek, zincirle bağlamak

kemi *solap* turġurtı

"Gemiyi *zincirleyip* durdurdu" (İKPÖ XXXI VI).

..k(a)ltı adınlarıg sögmemek tokımamak sıkmamak tangmamak ürkitmemek korkıtmamak *solamamak* beklememek açurmamak suvsatmamak...

"...ve başkalarına sövmemek, (onları) dövmemek, sıkıştırmamak, şüphelenmemek, ürkütmemek, korkutmamak, *zincire vurmamak*, aç ve susuz bırakmamak..." (AY 220 19-22).

solan- fiilinin anlamları:

A1: (acı vb. şeylere) hapsolmak

sekiz türlüg emgeklik yol içinte *solanmış* beklenmiş

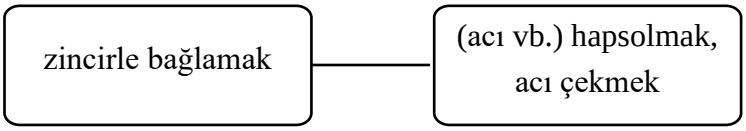
"Sekiz türlü acıya *hapsolmuşlar*" (BT XXVI 46, 47).

yüz kişisi qoşdiranç apıġ evlerte *solanıp* ataları ölmiştekiçe sıġdaşġay

"Yüz müridi ve koştirançı (kadınar için Maniheist unvan) evlere ve çitlere *bağlanacak* ve babaları ölmüş gibi ağlayacaklar" (BT III 1028, 1029).

Değerlendirme: *sola-* fiili 'zincirle bağlamak' temel anlamına sahiptir. *solan-* fiili bağlamda 'acıya hapsolmak, acı çekmek' anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde *sola-* fiili 'bir yere hapsolmak' somut anlamından -(X)n- çatı eki alıp metaforlaşarak 'acıya hapsolmak' soyut anlamına gelişmiş olmalı. Buradan hareketle -(X)n- çatı eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde etkili olmuştur.

Zorunlu istem olarak *sola-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1'deki cümlede *solan-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *solal-* 'zincirlenmek, kilitlenmek', *solaş-* 'toplu olarak zincirlerle bağlanmak', *solaştur-* 'şeyleri birbirine bağlamak' (OTWF 566, 673, 817)

23. tapın- 'hizmet etmek, ibadet etmek' (OTWF 616)

tap-(ı)n- < tap- 'hizmet etmek' (EDPT 435)

tap- fiilinin anlamları:

A1: hizmet etmek

kanka *tap* ḳatıġlan

"Han'a *hizmet et* ve sıkı çalış" (Suci 9).

A2: kulluk etmek,

ḳul teŋrike *tapdı*

"Kul Allah'a kulluk etti" (DLT 265).

tapın- fiilinin anlamları:

A1: hürmet etmek

ḳamaġ ḳuvraġḳa *tapınġalı*...

“Bütün cemaate *hürmet edecek*” (Maitr 94 13).

bahşısıŋa *tapıŋġalı* udunġalı

“Hocasına *hürmet edecek*” (DKPAM 3007).

üç erdini ögüg ḳaŋıġ *tapınmış* udunmış üçün

“Üç cevher ve anaya babaya *hürmet ettikleri* için” (Maitr 50: 3-4).

A2: yüceltmek

kim açsız suḳsuz köni köŋülin bursŋ kuvraġıġ *tapın(t)ı* uduntılar

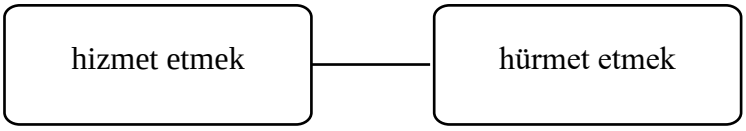
“Tok gözlülük ve dürüst bir gönülle cemaati *yücelttiler*.” (Maitr: 72 40-42).

mini *tapınıp* udunup ulug edgüke tegdeçiler

“Beni *yüceltip* büyük üstünlüğe ulaşacaklar” (Maitr: 78 4-5).

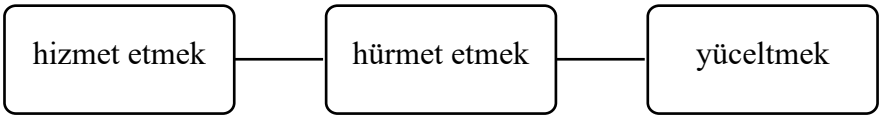
Değerlendirme:

A1: *tap*- fiilinin temel anlamı ‘hizmet etmek’tir. *tapın*- fiili ise A1’de ‘hürmet etmek’ anlamında kullanılmıştır. Kök hâli olan *tap*- fiilinin ‘hizmet etmek’ anlamı daha sonra çatı eki alıp saygı bildiren ‘hürmet etmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Zira hizmet edilen bir kimseye aynı zamanda saygı da duyulur. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilde türetimlik işlevi görmüştür. *tap*- fiili merkezden dışa doğru bir hareketi ifade ederken, *tapın*- fiilinde içten dışa doğru hareket söz konusudur. Zorunlu istem olarak *tap*- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *tapın*- fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A2: *tap*- fiilinin temel anlamı ‘hizmet etmek’ temel anlamına sahiptir. *tapın*- fiili ise A2’de ‘yüceltmek’ anlamında kullanılmıştır. Kök hâli olan *tap*- fiilinin ‘hizmet etmek’ anlamı daha sonra çatı eki aldığında ilk olarak saygı bildiren ‘hürmet etmek’ anlamına oradan ‘yüceltmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Keza hizmet edilen bir kimseye aynı zamanda saygı duyulur ve hürmet edilen kişi yüceltilir. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki, sözcükselleşme meydana getirmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tap-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1'deki cümlede *tapın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tapıġ* 'hizmet', *tapıġçı* 'hizmetçi', *tapıġlıġ* 'saygı', *tapıġsaḳ* 'işine saygılı, hürmetkâr', *tapuġsuz* 'saygısız', *tapındur-* 'saygı göstertmek', *tapış* 'karşılıklı saygı, güven', *tapşur-* 'emanet etmek, güvenmek' (EDPT 435, 437, 438, 439, 442, 447), *tapınturul-* 'saygı göstertilmek, hürmet ettirilmek' (OTWF 697)

24. tartın- '(akrabaları) sevmek, onların cazibesine kapılmak' (EDPT 536)

tart-(ı)n- < tart- 'tartmak, çekmek, sürüklemek' (OTWF 616)

tart- fiilnin anlamları:

A1: çekmek

ol ögüz ḳıdığınta üküş telim balıkçı ḳuvrağı yıgılıp balıḳ *tartġu* simekin *ḳılurlar erti*

"O nehir kenarında birçok balıkçıyla toplanıp (nehirden) balık *çekip çıkarıyorlardı*" (AY 602 5-8).

kınıntın yitti biçekin *tartıp*

"ḳınından keskin kılıcını *çekip*" (DKPAM 1424).

A2: kötü bir şeyin içinden çekmek

tartayın üntüreyin alḳu tınl(ı)ġ oğlanların kop kamaġ emgeklig alp adalarıntın

"Bütün canlıları tüm kötü ve tehlikeli şeylerden *çekeyim* çıkartayım" (AY 103-104 22).

A3: çalmak

vrḥar sengrem sanlıg sengik edin tavarın basınıp kuntumuz *tartdımız* yaşuru baturu oġurladımız

"manastıra ait olan malı mülkü yağma ettik, *çektik*, gizleyip çaldık" (Maitr 70 58-61).

A4: tartmak

ol yarmaḳ *tarttı*

"O (gümüş) para vb. şeylerini *tarttı*" (DLT 524).

A5: çıkarmak

ol etükin *tarttı*

“O ayakkabısını *çıkardı*” (DLT 524).

tartın- fiilinin anlamları:

A1: yardımsever olmak

uluġ erŋek öz-e meŋ bolsar ḳa ḳadaşḳa *tartınġuçı* bolur

“Bir kişinin baş parmağında ben varsa, akrabalarınıza karşı *yardımsever olursunuz*” (TT VII 37 13, 14).

A2: şefkat göstermek

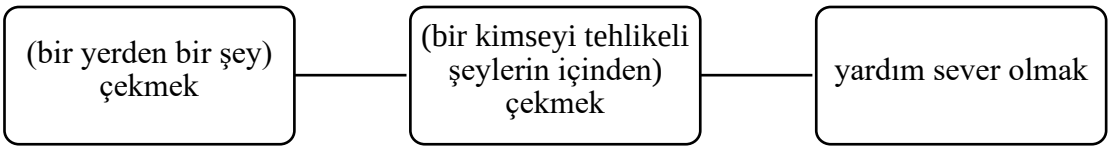
er oğlıŋa *tartındı*

“Adam oğluna *şefkat gösterdi*” (DLT 303).

Değerlendirme:

A1: *tart-* fiili ‘çekmek, kötü bir şeyin içinden çekmek, tartmak’ anlamlarında kullanılmıştır. *tartın-* fiili ise A1’de ‘yardımsever olmak’ anlamında tespit edilmiştir. *tart-* fiili ‘çekmek’ somut anlamından ‘kötü bir şeyin içinden çekmek’ soyut anlamına gelişmiş ve fiili çatı eki aldığında ‘yardımsever olmak’ anlamını kazanmıştır. Yani bir canlıyı tehlikeli şeylerin içinden almak veya kötü durumlardan uzaklaştırmak bir nevi ona yardım etmektir. Bu bağlamda *tartın-* fiilinin ‘yardımsever’ olmak anlamı ‘bir kimseyi kötü şeylerden çekmek veya uzaklaştırmak’ anlam alanı üzerinden gelişmiş olmalı. Öte yandan -(X)n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

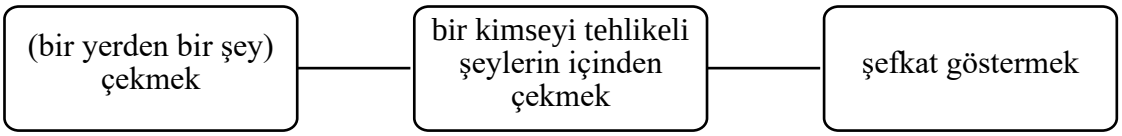
Zorunlu istem olarak *tart-* fiili A1’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *tartın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *tart-* fiili ‘çekmek, kötü bir şeyin içinden çekmek, tartmak’ anlamlarında kullanılmıştır. *tartın-* fiili ise A2’de ‘şefkat göstermek’ anlamında tespit edilmiştir. *tart-* fiili ‘çekmek’ somut anlamından ‘kötü bir şeyin ya da durumun içinden çekmek’ soyut anlamına gelişmiş ve fiili çatı eki aldığında ‘şefkat göstermek’ anlamını

kazanmıştır. Keza ‘şefkat’ eyleminin içinde ‘acıma, koruma’ iç güdüsü vardır. Buradan hareketle bir canlıyı tehlikeli şeylerin içinden çekmek veya onu kötü durumlardan korumak bir şefkat göstergesidir. Öte yandan -(X)n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir hareketi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tart-* fiili A1’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. A2’deki cümlede *tartın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tartığ* ‘tartı’, *tartış-* ‘tartışmak, mücadele etmek’ (EDPT 535, 537), *tartıl-* ‘çekilmek, cezbetmek’, *tartıltur-* ‘çektirilmek, çıkarttırılmak’ (OTWF 675, 826), *tartınla-* ‘çekiştirmek’, *tartınlaş-* ‘(karşılıklı) çekiştirmek’ (Abhi B 513, 514)

25. tavran- ‘acele etmek, çabalamak, gayret etmek’ (OTWF 616)

tavra-n- < tavra- ‘acele etmek, hızlı olmak’ (EDPT 443)

tavra- fiilinin anlamları:

A1: acele etmek

terk *tavradı*

“*Acele* etti” (TT VIII D 1).

tavran- fiilinin anlamları:

A1: çabalamak

ädgü ḳılınçḳa *tavranıġlı* on buyan ädgü ḳılınç yolınta yorıġalı udaçı bolurlar (AY 412 12, 13, 14).

“İyi amel için *çabalayan* on çeşit sevaba ulaştıran davranışta bulunurlar”

bo ögretigde bışrununŋlar ögreti[niŋler *tavranıŋlar* ḳatıġlanıŋlar tip y(a)rlıḳadı

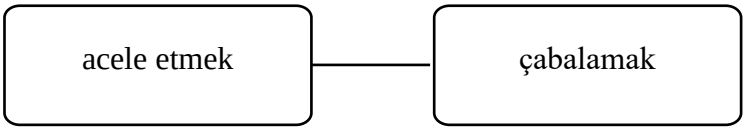
“bu öğretiye çalışın, *gayret gösterin* diye buyurdu” (AY672/6-10).

Değerlendirme:

A1: *tavra-* fiili ‘acele etmek’ temel anlamına sahiptir. *tavran-* fiili ise bağlamda ‘çabalamak’ anlamında kullanılmıştır. Kök fiilin anlamı olan ‘acele etme’ kavramı bir işi hızlı bir şekilde yapma işidir. Çatı ekli fiilin anlamı olan ‘çabalama’ kavramı ise bir

işi başarıya ulaştırmak için gayret gösterilen bir süreçtir. Bu bağlamda *acele etme* eylemi ifa edilirken bir çaba harcanır. *tavra-* 'acele etmek' eylemi içten dışa doğru olan *tavran-* 'çabalamak' eylem anlamını kapsayan bir niteliğe sahiptir. Anlam gelişiminin yönü de bu şekilde gerçekleşmiş olmalıdır. Öte yandan -n- çatı eki, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tavra-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1'deki cümlede *tavran-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: tavraḳ 'hız, acele, çabuk', *tavrat-* 'acele ettirmek', *tavratış-* 'yarışmak, rekabet etmek' (EDPT 443, 444, 445), *tavraḳın* 'çabuk, yakında', *tavranmaḳ* 'hareket', *tavratı* 'çabuk, acele, yakında' (DTS 43)

26. tegin- 'ulaşmak, elde etmek, maruz kalmak, başından geçmek, deneyimlemek' (EDPT 484; OTWF 617)

teg -(i)n- < teg- 'ulaşmak, saldırmak, dokunmak, endişe etmek'(OTWF 476)

teg- fiilinin anlamları:

A1: erişmek, ulaşmak

üze teŋrike *tegir*

"Yukarıdaki gökyüzüne *ulaşır*" (IB 20).

üzüksüz ud koń toŋuz takıġu ḳaz ödirek bo montaġ tınl(ı)ġlar bir künte üç ḳata kelip aşunmaḳlaşu *tegip* mini ısururlar soḳarlar

"Bir sürü koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk vb. canlılar bir günde üç kez gelip (bana) *erişip* beni ısırırlar, sokarlar" (AY 19 10-13).

A2: hücum etmek

eŋ ilki tadıḳıŋ çorıŋ boz atıġ binip *tegdi*

"İlk önce Tadık Çor'un boz atına binip *hücum etti*" (KT D 32).

A3: tesir etmek, üzülmek

saŋa *tegmedi* bu saḳınç yalŋuzun

maŋa tegdi ḳadġu saḳınçlar uzun

“Bu keder yalnız sana *dokunmadı*;

Benim için de sonsuz üzüntü ve kaygı oldu” (KB 1550).

tegin- fiilinin anlamları:

A1: (saygı ve hürmetle bir şey) sunmak, vermek

barça *tegintiler* t(e)ŋridem hua *yavışġun*

“Hepsi kutsal çiçeklerle hürmetlerini *sunmuş*” (AY 9 135-136).

A2: hissetmek

ertingü ögrünçülüg sevinçlig bolu *teginip*

“Büyük sevinç *hissedip*” (TT VI 457, 458).

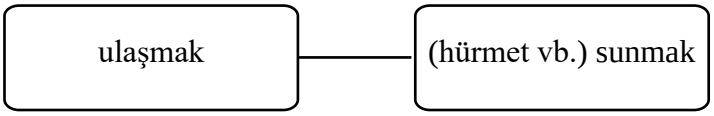
bu muntaġ adruḳ adruḳ emgek *teginürler*

“Bunca çeşitli ızdıraplara *dûçar olurlar*” (Maitr: 18 3).

Değerlendirme:

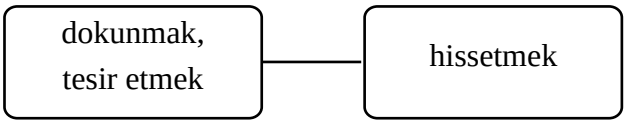
A1: *teg*- fiili ‘ulaşmak’ temel anlamlarına sahiptir. *tegin*- fiili ise A2’de ‘hürmet vb. sunmak’ anlamında kullanılmıştır. ‘ulaşmak’ fiilinde bir noktadan diğer bir noktaya hareket söz konusudur. ‘hürmet sunmak’ eyleminde ise bir kimsenin başkasına karşı duyduğu saygı söz konusudur. Ulaştırılan bu defa saygıdır. ‘ulaşmak’, canlı ve cansız varlıklar için söz konusu iken, ‘hürmet sunmak’ insana özgü bir niteliktir. ‘ulaşmak’ fiilinde bir noktadan bir noktaya (merkezden dışa), ‘hürmet sunmak’da ise içten dışa doğru olan duygu ve akıl ile ilgili bir eylem söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *teg*- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *tavran*- fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A2: *teg*- fiili A3’de ‘dokunmak, tesir etmek’ temel anlamlarında tespit edilmiştir. *tegin*- fiili ise A1’de ‘hissetmek’ anlamında kullanılmıştır. Örneğin bir kimseye temas yoluyla dokunduğunda kişi bunu hisseder. Yine bir kimse karşı tarafa kırıcı bir kelime sarf ettiğinde sarf edilen sözler kişiye dokunur. Buradan hareketle somut anlamda kullanılan ‘bir kimseye veya bir şeye dokunmak’ eylemi soyutlaşarak ‘söz vb. dokunmak, tesir etmek’ anlam alanı üzerinden ‘hissetmek’ anlamına gelişmiş olmalı.

Zorunlu istem olarak *teg*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1'deki cümlede *tavran*- fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamamlayıcı alabilir. Bu bağlamda her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğuna ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesine katkı sağlamış olabileceğine işarettir.

Türevleri: *teginç* 'ulaşma, elde etme', *tegінçsiz* 'ulaşılamaz, erişilemez', *tegir*, 'hisse, pay, değer, eder', *tegür*- 'ulaştırmak', *tegre* 'çevre, dolay', *tegirme* 'daire, dolambaçlı, yuvarlak', tegirmen 'değirmen' *tegrikle*- 'toplamak, birleştirmek', *tegirmile*- 'toplanmak', *tegiş* 'değiş tokuş', *tegiş*- 'buluşmak, değiş tokuş yapmak', *tegşil*- 'değişilmek', *tegşür*- 'değiştirmek', *tegşürül*- 'değişmek, değiştirilmek', *tegşürüş*- 'karşılıklı değişmek', *tegzin*- 'dönmek, dolandırmak, bir yeri dolaşmak' *tegzindür*- 'döndürmek, dolaşmak' (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499), *tegintür*- 'tecrübe kazandırmak', *tegürt*- 'değdirtmek, ulaştırmak' (OTWF 787, 823)

27. toḳın- 'dokunmak, ilişmek' (OTWF 620)

toḳı-n- < toḳı- 'vurmak, dövmek, yenmek; dokumak' (OTWF 468)

toḳı- fiilinin anlamları:

A1: vurmak, öldürmek

töŋer tagda tegip *toḳıdım*

"Töngker dağında hücum edip *vurdum*" (BK G 8).

A2: dövmek

kim yime dıntarlarıġ *toḳısarlar* sökserler

"Yine rahipleri *dövseler* (onlara) sövseler" (Maitr 84 9-40).

A3: bir şey karıştırmak, çırpmak

sekizinç kün vunı alıp küyürüp külin alıp ḳara iŋek sütiŋe *toḳıp* içip

"Sekizinci gün muskayı yakmalı ve içindeki külleri kara bir ineğin sütüyle *karıştırarak* içmeli" (TT VII 26 11-14).

A4: (meyve vb.) ezmek

tüşin *toḳıyur*

"Meyvesini *eziyor*" (M III 43).

A5: toprak işlemek

yörüng toprak *tokısar* bedizeser

“Açık renkte toprağı, *işlese*, süslese” (Maitr 51 2).

A6: bir şey dokumak

tüülüg yumşak böz *tokıp*

“Tüylü, yumşak pamuklu bez *dokuyup*” (AY 34f 12).

toḳın- fiilinin anlamları:

A1: gözüne ilişmek

ötrü ol bodis(a)v(a)t uġuşluġ yaŋa törtdin sıŋar körüp ıraktın keyikçi er köziŋe toḳıntı

“Bodhisattva hâlkının tümü dört yöne baktı ve bakışları uzaktan avcı ile buluştu” (BT XXXVII 2858).

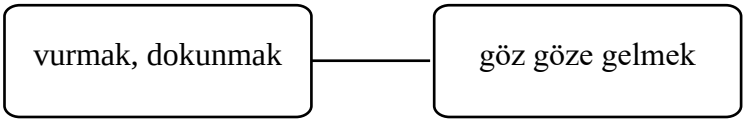
A2: birine bir şey dokunmak, ağır gelmek

anıŋ yuduġı *toḳındı*

“Başkasının işlediği suç ona *dokundu*” (DLT 353).

Değerlendirme:

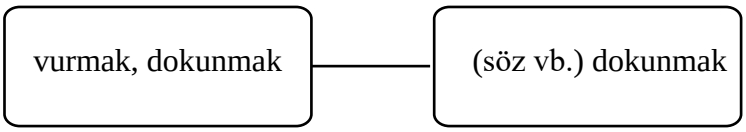
A1: *toḳı*- fiili ‘vurmak, dövmek, dokunmak’ temel anlamlarına sahiptir. *toḳın*- fiili ise A1’de ‘gözüne ilişmek, göz göze gelmek’ anlamlarında kullanılmıştır. ‘vurma’ eyleminin içinde ‘temas etme ve karşı karşıya gelme’ durumu vardır. Bu bağlamda ‘göz göze gelmek’ eyleminde de soyut bit temas söz konusudur. Buradan hareketle ‘göz göze gelmek’ > ‘vurmak, dokunmak’ anlamlarından gelişmiş olmalı. Söz konusu fiilde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelmiştir. toḳı- fiilinde eylemin yönü merkezden dışa doğru iken, toḳın- fiilinde dıştan içe doğru bir hareket söz konusudur. Zorunlu istem olarak *toḳı*- fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *toḳın*- fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde bulunma yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A2: *toḳı*- fiili ‘vurmak, dövmek, dokunmak’ temel anlamlarına sahiptir. *toḳın*- fiili ise A2’de ‘bir kimseye söz vb. dokunmak, ağır gelmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Her iki fiili arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Bir insanın içine işlemesi ve onu derinden

etkilemesi söz konusudur. Somut özelliğe sahip olan ‘dokunmak, vurmak’ eylemi metaforlaşarak ‘söz vb. dokunmak’ eylemine gelişmiştir. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. -n- çatı eki fiilin hareket yönünü dıştan içe doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir. B u bağlamda -n- çatı eki fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve yeni bir sözlüksel anlam meydana getirmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *toḳı-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *toḳın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde bulunma yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *toḳım* ‘hayvan katliamı’, *toḳıt-* ‘dövdürmek, vurdurmak, yıktırmak, dokutmak’, *toḳıtıl-* ‘vurulmak, çarpılmak’ (OTWF 296, 297, 697, 789), *toḳış* ‘savaş, mücadele’, *toḳış-* ‘savaşmak, çarpışmak’ (EDPT 474)

28. tolġan- ‘acı çekmek’ (EDPT 497)

tolġa-n- < tolġa- ‘bükmek, sarmak’ (EDPT 497)

tolġa- fiilinin anlamları:

A1: dolamak

ol yüŋ tolġadı

“O yün çilesini *doladı*” (DLT 470).

A2: (mide vb.) ağrımak

anıŋ ḳarnı *tolġadı*

“Kolera vb. şeylerden onun midesi *buruldu*” (DLT 470).

A3: takı takınmak

ḳız yinçü tolġadı

“Kız inci küpesini *takındı*” (DLT 470).

tolġan- fiilinin anlamları:

A1: acı çekmek

kim etöz üçün emgenser tolġansar yme anaŋ utlısı etözke ölmek artamak bulunçı ol

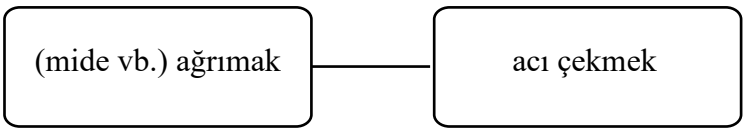
“Kim bedeni için acı ve ızdırap çekerse, bunun sonucunda ölmesi ve bedeninin çürümesi onun kazancıdır” (M III 6 11-14).

emgenü tolġanu igitip

“*Acı çekerek* büyütüp” (BT XIII 12 105).

Değerlendirme: *tolġa-* fiili ‘bükmek, sarmak, (mide, karın vb.) ağrımak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tolġan-* fiili ise A1’de ‘acı çekmek’ anlamında kullanılmıştır. *tolġa-* fiilinin DLT’deki ‘mide vb. ağrımak’ anlamından hareketle fiil -n- eki alıp metaforlaşarak ‘acı, ızdırap çekmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Zira mide ağrıması acı çekmeye yol açar. Buradan hareketle söz konusu anlam gelişmesinde -n- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam olabilir.

Zorunlu istem olarak *tolġa-* fiili A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *tolġan-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tolġan-* ‘kıvranmak, acı çekmek’, *tolġaġ* ‘acı’ (OTWF 209, 620), *tolġaş-* ‘birlikte sarmak, dolamak’ (EDPT 497)

29. töşen- ‘(kendin için) yatak hazırlamak, sermek’ (OTWF 621)

töşe-n- < töşe- ‘yaymak, açmak, sermek’ (EDPT 561)

töşe- fiilinin anlamları:

A1: sermek

töşeklerin *tüşep*

“Döşekleri *serip*” (U III 35 15).

töşek *töşedi*

“Döşek *döşedi*” (DLT 463).

A2: döşemek

yinçün yimişlik yirin tolu töşep samntapuşp yimişlikig satgın alır

“İncilerle koruluğu baştan başa döşer ve Samantapuşpa koruluğunu satın alır” (Maitr 52 1-3).

töşen- fiilinin anlamları:

A1: kullanmak

seŋrem sanlıg seŋik tültin töşekin etimizke yinimizke tegürü *töşentimiz*

“Manastırdaki yastıkları, döşekleri etimize, tenimize temas ettirip *kullandık*” (Maitr 65: 6-9).

A2: uzanmak

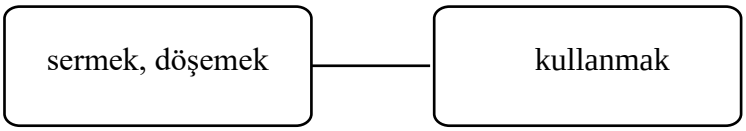
tösünlerniŋ ornında *töşenip* ornanıp

“Asillerin yerlerinde *uzanıp* yerleşip” (BT XIII 15 63, 64).

Değerlendirme:

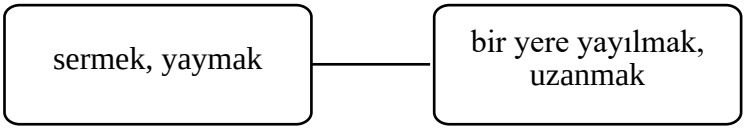
A1: *töşe*- fiili ‘döşemek, sermek’ temel anlamlarına sahiptir. *töşen*- fiili ise A1’de ‘kullanmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir yere örtü serdiğinde veya bir eşyayı yerleştirdiğinde o eşya artık kullanıma hazır hâle gelir. Bu bakımdan ‘kullanmak’ fiili ‘döşemek’ fiiliyle yakından ilgilidir. Öte yandan -n- eki türetimlik işlevi görmüş ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *töşe*- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *töşen*- fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A2: *töşe*- fiili ‘döşemek, sermek’ temel anlamlarına sahiptir. *töşen*- fiili ise A1’de ‘yayılmak’ anlamında kullanılmıştır. töşe- fiilinin bir anlamı da ‘sermek, yaymak’tır. Buradan hareketle bir kişinin bir yere uzanması, tabiri caizse yayılması söz konusudur. Bu bağlamda ‘sermek, yaymak’ fiili, ‘yayılmak’ anlam alanı üzerinden ‘uzanmak’ anlamına gelişmiş olmalı. Öte yandan -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *töşe*- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. A2’deki cümlede *töşen*- fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *yer* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Ayrıca -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *töşek* ‘döşek, yatak takımı, yastık’, *töşeklig* ‘döşenmiş yatak takımı’, (OTWF 249, 345), *töşekçi* ‘döşekçi’, *töşel-* ‘yayılmak’, *töşet-* ‘döşetmek’, (EDPT 562, 563, 564)

30. tun- ‘kapanmak, bulutlanmak, sönmek’ (KB s. 1252)

tu-n- < tu- ‘kapatmak, tıkamak, kaplamak’ (KB s. 1251)

tu- fiilinin anlamları:

A1: kapamak

üç tamu yolın *tuġıl*

“Üç cehennem yolunu *kapat*” (Maitr 47 8, 9).

A2: kaplamak

yaşıḳ yirke indi yüzin kizledi

ḳararıp tuman tozdı dünya *tudı*

“Güneş yere indi yüzünü gizledi;

Dünyayı kara bir duman *kapladı*” (KB 5028).

tun- fiilinin anlamları:

A1: sönmek

inigli aġar ol aġıġlı iner

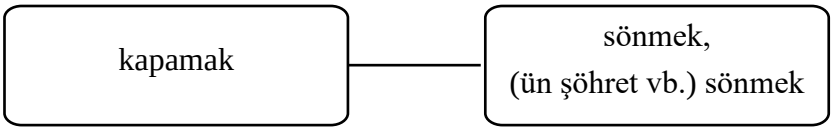
yaruġlu *tunar* ol yorıġlı tınar

“İnen yükselir, yükselen iner;

Parlayan *söner* ve yürüyen durur” (KB 1049).

Değerlendirme: *tu-* fiili ‘kapamak’ temel anlama sahiptir. *tun-* fiili ise bağlamda ‘ün şöhret vb. sönmek’ gibi soyut bir anlamda kullanılmıştır. ‘kapamak’ fiili genelde olumsuz durumlar için kullanılır. Keza sönmek fiili de böyledir. Bu bakımdan birbiriyle ilgilidir. Örneğin açan bir çiçek yapraklarını kapattığında sönmüş olur. Yukarıdaki bağlamdan hareketle bir insanın yıldızının parlaması ve daha sonra sönmesi söz konusudur. Bu bağlamda *tu-* fiilinin ‘kapamak’ anlamı -n- çatı eki aldığında somut anlamda ‘sönmek’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘ün, makam vb. sönmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Öte yandan -n- çatı ekinin somut anlamdan soyut bir anlama geçişte ve fiile yeni bir anlam katmasında işlev gördüğü muhtemeldir. Zorunlu istem olarak *tu-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. A1’deki

cümlede *tun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tunçu* ‘lokma, sokum’, *tunçuḳ-* ‘tıkanmak üzere olmak, nefes alamaz hâle gelmek’ (DLT s. 900)

31. tuyun- ‘anlatmak, bildirmek, tebliğ etmek’ (OTWF 758)

tuy-(u)n- < tuy- ‘duymak, tanımak, hissetmek’ (EUTS 167)

tuy- fiilinin anlamları:

A1: duymak

tütsüg yıdın *tuyduḳlarınta* ötrü

“tütsü kokusunu *duyduktan* sonra” (AY 425 17, 18).

A2: hissetmek

ėrtiş ügüzüg keçe keltimiz kelmişi alp tedi *tuymadı*

“Ertiş ırmağını geçip geldik, gelmesi zordu. (Fakat kimse) *hissetmedi*” (T B II 2, 3).

A3: farketmek

er *ışın tuydı*

“Adam kendisinden saklanan şeyi *farketti*” (DLT 579).

tuyun- fiilinin anlamları:

A1: aydınlanmak

vazir tülüklenmeklig *tuyunmış*

“Şimşek gücüyle *aydınlanmış*” (BT XXXVI C 07).

Amtı temin yaŋırtı *tuyunup* odunup

“Şimdi bir an önce *aydınlanıp* uyanıp” (BT XXV 852)

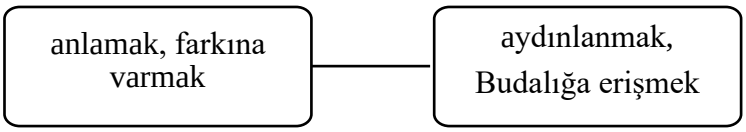
… tınl(ı)glarka bodı titme *tuyun*

“… canlılara *vâkıf olma*” (DKPAM 2302).

Değerlendirme: *tuy-* fiili ‘duymak, anlamak, hissetmek, fark etmek’ anlamlarına sahiptir. *tuyun-* fiili ise soyut anlamda ‘aydınlanmak’ olarak kullanılmıştır. Bir insan bir şeyi anladığında, fark ettiğinde kafasındaki karışıklık giderilir ve aydınlanmış olur. Budizm’de tüm ihtiraslarından, hırslarından, bedensel ve fani olan tüm isteklerinden arınıp Nirvana’ya ulaşabilen kimseler aydınlanarak Budalığa erişmiş olur. Başka bir

deyişle gerçek dünyanın tadına varırlar ve ihtiraslı düşüncelerden kendini arındırırlar. Nitekim, Bodhisattva ‘aydınlanma varlığı’ terimi, bodhi “aydınlanma” ile sattva “varlık” kelimelerinin birleşiminden meydana gelir (Wilkens 184). Bu bağlamda *tuy-* fiili ‘anlamak’ anlam alanı üzerinden -(X)n- eki alıp dinsel bir boyut kazarak ‘aydınlanmak, Budalığa erişmek’ anlamına geçiş yapmıştır. Söz konusu geçişte -(X)n- çatı eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüştür.

Zorunlu istem olarak *tuy-* fiili A3’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. A1’deki cümlede *tuyun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *güç* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tuyuġsuz* ‘basiretsiz’, *tuytur-* ‘farkettirmek’ (EDPT 567, 569), *tuysuḳ-* ‘kandırıldığını anlamak’, *tuyun-* ‘anlamak, farkına varmak, aydınlanmak’, *tuyuntur-* ‘duyurulmak’ (OTWF 621, 703, 823)

32. udın- ‘sönmek’ (KB 4694)

udı-n- < udı- ‘uyumak’ (EDPT 42)

udı- fiilinin anlamları:

A1: uyumak

türk bodun üçün tün *udımadım*

“Türk hâlkı için geceleri *uyumadım*” (KT D 27).

udın- fiilinin anlamları:

A1: sönmek

kiçig oġlan erken ḳılınç edgü tut

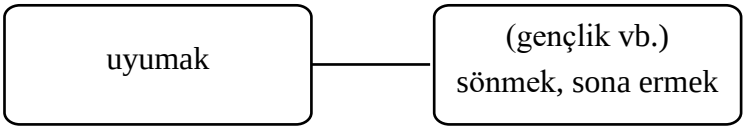
uluġluḳḳa tegse *udınur* bu ot

“Gençken iyi hareket etmeye çalış;

Yaşlılık gelince, bu ateş *söner*” (KB 4694).

Değerlendirme: *udı-* fiili ‘uyumak’ temel anlama sahiptir. *udın-* fiili ise KB’de ‘sönmek’ anlamında karşımıza çıkar. Bir insan uyuduğu zaman dış dünyayla irtibatı kesilir ve hareketleri sabit duruma geçer. ‘sönme’ eyleminde de aktif ve dinamik bir

durumun etkisinin yitirilmesi söz konusudur. Bağlamdan hareketle bir insan gençliğinde aktif ve hareketli bir yapıya sahipken; yaşlılığında ise durgun, elini eteğini bütün işlerden çekmiş hâle gelir. Bu bakımdan 'sönmek' fiili 'uyumak' fiiliyle yakından ilgilidir. Buradan hareketle *udı*- fiili -n- eki aldığında 'gençlik ateşinin sönmesi' anlamına gelişmiş ve fiilin anlamında somuttan soyuta geçiş gerçekleşmiştir. Zorunlu istem olarak *udı*- fiili bağlamda *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1'deki cümlede *udın*- fiili ise zorunlu istem olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -n- ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *udıt*- 'uyutmak', *udıtma* 'uyutma', *udıḳ* 'uykulu', *udıḳla*- 'uykulu olmak', *udısıḳ* 'uyku' *udış*- 'uyumak için yarışmak', (EDPT 42, 45, 46, 49, 71, 73

33. udun- 'izlenmek, saygı gösterilmek' (EDPT 62)

ud-(u)n- < ud- 'izlemek, uyum sağlamak, yakışmak' (EDPT 38)

ud- fiilinin anlamları:

A1: takip etmek

busuş kaduġ emgek tolġaḳ iy(i)n *udu* törüyür...

"Sıkıntı, kaygı, acı birbirini *takip ederek* ortaya çıkar..." (AY 367 15, 16).

A2: uymak

bu begler baş ol ḳança barsa başı

udula barır barça *udmış* kişi

"Bu beyler baştır; baş nereye giderse,

Onu izleyen bütün insanlar da ona *uyar*" (KB 5202).

udun- fiilinin anlamları:

A1: inanmak

igid nomḳa *uduntumuz tapıntımız erser*

"Yanlış öğretiye *inandıysak*" (HUAST 187).

A2: hürmet etmek

üç erdini ögüg ḳaŋıġ tapınmış *udunmış* üçün

"Üç cevher ve anaya babaya *hürmet ettikleri* için" (Maitr 50: 3-4).

bahşısıŋa *tapınġalı* udunġalı

“Hocasına *hürmet edecek*” (DKPAM 3007).

tapınalım *udunalım*

“Tapınalım, *saygı gösterelim*” (İPKP XLIX 6, 7).

A3: yüceltmek

kim açsız suḳsuz köni köngülin bursaŋ ḳuvraġıġ tapın(t)ı *uduntılar*

“Tok gözlülük ve iyi bir gönülle cemaati *yücelttiler*” (Maitr 72 40-42).

mini tapınıp *udunup* uluġ edgüke tegdeçiler

“Beni *yüceltip* büyük üstünlüğe ulaşacaklar” (Maitr: 78 4-5).

A4: hizmet etmek

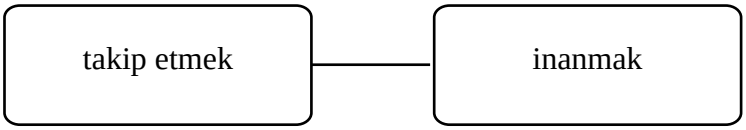
bo tört törlüg tapıġın uduġın tapınsar *udunsar* (AY 156 4, 5).

“Bu dört türlü hizmet ile *hizmet etse*”

Değerlendirme:

A1: *ud*- fiili ‘takip etmek, uymak’ temel anlama sahiptir. *udun*- fiili ise A1’de ‘inanmak, tapınmak’ anlamlarında kullanılmıştır. ‘takip etme, uyma’ kavramları bünyesinde ‘önemli bir kişinin izinden gitme, ona itaat etme’ anlamları barındırır. Buradan hareketle bir kişi bir kimsenin izinden gidip ona itaat ederse aynı zamanda inanmış da olur. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü soyut bir düşünce katmış olabilir. Ayrıca bu ek fiilin hareket yönünü içten dışa doru değişmesinde ve fiilin sözcükselleşme sürecinde etkili olmuş olabilir.

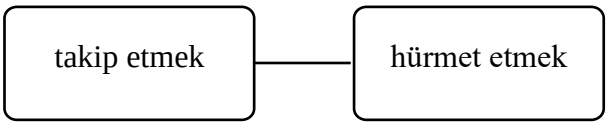
Zorunlu istem olarak *ud*- fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *udun*- fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

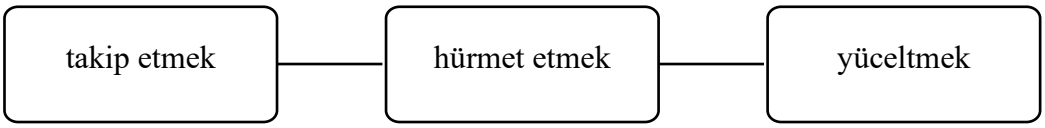
A2: *ud*- fiili ‘takip etmek, uymak’ temel anlama sahiptir. *udun*- fiili ise A1’de ‘hürmet etmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Mecazi anlamda izinden gidilen veya itaat edilen bir insana aynı zamanda hürmet de edilir. Bu bağlamda udun- fiilinin ‘hürmet etmek’ anlamı ‘takip etmek’ anlamından gelişmiş olmalı. Buradan hareketle -(X)n- çatı eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş alabileceği

düşüncesindeyiz. Ayrıca söz konusu ek fiilin hareket yönünü içten dışa doru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1'deki cümlede *udun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

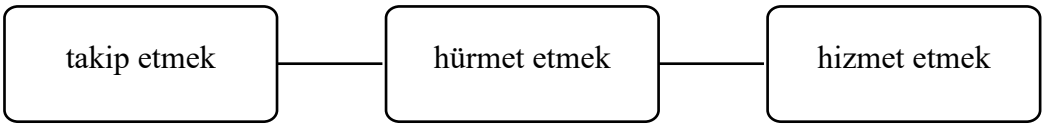
A3: *ud-* fiili 'takip etmek, uymak' temel anlama sahiptir. *udun-* fiili ise A1'de 'yüceltmek' anlamında kullanılmıştır. Mecazi anlamda izinden gidilen veya itaat edilen bir insana aynı zamanda hürmet de edilir. Hürmet ettiğin, gönülden bağlandığın bir insanı yüceltirsin. Bu bağlamda kök anlam olan 'takip etmek' eylemi çatı eki aldığında ilk olarak 'hürmet etmek' oradan da 'yüceltmek' anlamına gelişmiş olmalı. Ayrıca -(X)n- çatı eki fiilin anlamında detaya inme nüansı vermiş ve fiilin anlamını soyut anlamda pekiştirmiş olmalı.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1'deki cümlede *udun-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *faydalanan* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

A4: *ud-* fiili 'takip etmek, uymak' temel anlama sahiptir. *udun-* fiili ise A1'de 'hizmet etmek' anlamlarında kullanılmıştır. Mecazi anlamda izinden gidilen veya itaat edilen bir insana aynı zamanda hürmet de edilir. Keza hürmet ettiğin gönülden bağlandığın bir insanın hizmetine girer ve ona hizmet edersin. O hâlde *udun-* fiilinin 'hizmet etmek' anlamı, 'takip etmek' anlam alanı üzerinden 'hürmet etmek' oradan da 'hizmet etmek' anlamına gelişmiş olmalı. Buradan hareketle -(X)n- çatı eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş alabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *ud*- fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1'deki cümlede *udun*- fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *udmaḳ* 'hizmetçi', *udmaḳlan*- 'hizmetçi sahibi olmak', *uduġ* 'itaat etme, takdire şâyân hizmet', *uduġçu* 'sâdık hizmetçi', *udul*- 'takip edilmek, uyulmak', *udun*- 'izlenmek, saygı gösterilmek', *uduntur*- 'takip ettirmek, uydurmak', *uduş*- 'karşılıklı uyuşmak, anlaşmak', *uduşur*- 'takip ettirmek', (EDPT 47, 48, 57, 60, 62, 73)

34. uḳun- 'kendin hakkında bir şeyi fark etmek' (OTWF 623)

uḳ-(u)n- < uḳ- 'anlamak' (EDPT 791)

uḳ- fiilinin anlamları:

A1: anlamak

teriŋ yörügler takı *uḳmaz*

"Derin yorumları da *anlamaz*" (Maitr 38 5, 6).

A2: bilmek

aş yigeli *uḳmaġay*

"yemek yemeyi bilmeyecek ama" (DKPAM 393).

uḳun- fiilinin anlamları:

A1: itiraf etmek

amtı yazukumuznı bilinür biz *uḳunur biz*

"Şimdi günahlarımızı *itiraf ediyoruz*" (Maitr 73: 17-18).

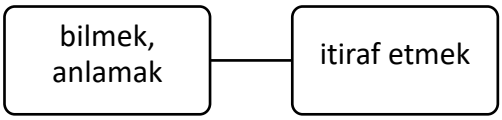
aġır ayıġ ḳılınçların ökünüp ḳaḳınıp bilinip *uḳunup* kşantı ç(a)mhuy ḳılıp

"…. kötü davranışlarını itiraf edip, pişmanlık bildirip, *açıklayıp*, af dileyip" (AY139-140 18-2).

Değerlendirme: *uḳun*- fiilinin kök hâli olan *uḳ*- fiili 'bilmek, anlamak' temel anlamına sahiptir. *uḳun*- ise 'itiraf etmek' anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir suçu ya da bir günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı kendisini anlatır. Dolayısıyla bir kimseye veya ilahi bir varlığa gizli olan bir şeyi itiraf ettiğinde o şey artık açığa çıkmış olur ve anlatılan kişiler tarafından bilinir. Bu bağlamda 'itiraf etme'

eyleminin sonucunda ‘bilinme’ eylemi ortaya çıkmış olur. -(X)n- türetimlik eki de merkezde, içte başlayan bir eylemi belirli bir kaynağa ya da dışa doğru yöneltme işlevini yerine getirerek hareketin sonucunda yöneldiği kaynağın üzerinde etkili olması, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi muhtemeldir. Ayrıca *uḳun-* fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘bilmek, anlamak’ kavram alanının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *uḳ-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. *uḳun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *uḳdur-* ‘anlatmak, açıklamak’, *uḳıt-* ‘anlatmak, açıklamak’, *uḳul-* ‘anlaşılmak’, *uḳuş* ‘anlayış, idrâk’ (OTWF 271, 681, 790, 812), *uḳuş-* ‘anlamak’, *uḳuşluġ* ‘anlayışlı’, *uḳuşsuz* ‘anlayışsız’ (EDPT 97, 98)

35. ulan- ‘(bir şeye) katılmak’ (EDPT 148)

ula-n- < ula- ‘(kırık bir şeyi) tamir etmek, bir araya gelmek, katılmak’ (EDPT 126)

ula- fiilinin anlamları:

A1: birleştirmek

sınuḳının sapar men üzükiŋin *ulayur men*

“Senin kırıklarını onarırım, çıkıklarını *yerine oturtururm* (IB 48).

A2: ip vb. bağlamak

ol yıp *uladı*

“O ipi *bağladı*” (DLT 459).

A3: bir şeyi bir şeye bağlamak

köŋülin nigoşaklar üze bamaz *ulamaz*

“İnancını Mani dinine *bağlayamaz*” (M III 22 12).

ulan- fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

tünek olbu dünya içi oḳ yılan

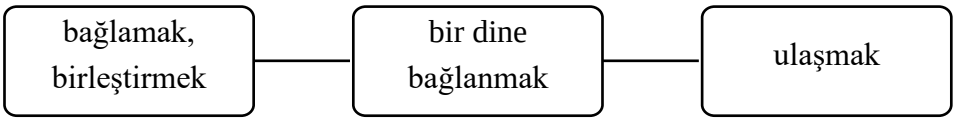
munı ḳod yaruḳ çın ajunḳa *ulan*

“Bu dünya, içi engerek yılanıyla dolu bir zindandır;

Onu bırak, aydın ve gerçek dünyaya *ulaş*" (KB 5421).

Değerlendirme: *ula*- fiili 'bağlamak, birleştirmek' temel anlama sahiptir. *ulan*- fiili ise bağlamda 'ebediyete ulaşmak' anlamında tespit edilmiştir. *ula*- fiilinin 'bağlamak' anlamı, somut anlamda 'bir şeyi bir şeye tutturmak' olarak tanımlanır. Bu bağlamda bağlanılan veya tutturulan şey sonucunda 'sona erme, tamamlama' söz konusudur. Keza bu 'ulaşma' eylemi için de geçerlidir. Zira bir noktadan diğer bir noktaya varıldığında 'sona erme, tamamlama' söz konusudur. 'bir şeyi bir şeye bağlamak' anlamı metaforlaşarak 'bir dine bağlanmak' anlamına dönüşmüş oradan da 'ebediyete ulaşmak' anlamına gelişmiş olmalı.

Zorunlu istem olarak *ula*- fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ulan*- fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde *yönelme* durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -n- ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *ulaġ* 'zincir, silsile', *ulal*- 'katılmak, ilişki kurmak, iletmek, teslim etmek' *ulaş*- 'birbirine katılmak, birbirini takip etmek, bir süreklilik oluşturmak' (OTWF 212, 572, 681), *ulama* 'ekleme, ulama', *ulaş*- '(bir şeye) katılmak' *ulat*- 'katılmasını emretmek', *ulatı* 'ilaveten, ek olarak', *ulayu* 'sürekli, birbiri ardına' (EDPT 132, 134, 146, 154)

36. urun- 'dövünmek, (elbise vb.) giyinmek' (OTWF 624)

ur-(u)n- < ur- 'bir şey koymak, vurmak, çarpmak' (EDPT 194)

ur- fiilinin anlamları:

A1: kazımak, yazmak

neŋ neŋ savım erser beŋgü taşḳa *urtum*

"Söyleyecek ne sözüm varsa bengi taşa *kazıdım*" (KT G 11).

A2: koymak, yerleştirmek

tünegü orun başınta bir arıġ evde yıdlıġ yıparlıġ kav *ursun* (AY 442 21-23).

"Temiz bir evde yatacağı yatağın başına güzel kokulu bir kap *koysun*, *yerleştirsin*"

A3: hapse atmak

ėlgin adaḳın beklep kınlıkta *urdılar*

“elini ayağını zincirleyip hapse *attılar*” (İPKP LXIII 5, 6).

A4: sunmak

ötrü ol aşçı er söglünçüsin ilig begke kelürüp üskinte *urtı*

Sonra o aşçı kızartılmış eti hükümdara getirip, huzurunda *sundu* (DKPAM 3125).

A5: tahta çıkmak

idiz yüksek arslanlıġ örgün urup

“yüksek aslanlı tahta çıkıp...” (AY 416 4-5).

urun- fiilinin anlamları:

A1: takı takmak

iliglerniŋ ḳanlarnıŋ öz itigin yaratıġın *urunup*

“hükümdarların süsünü ve mücevherini *takıp*” (AY 416 14-16).

A2: toplamak

bayuġay budun il itilgey orun

neçe ḳolsa ḳaznaḳ hazine *urun*

“Hâlk zenginleşir, memleket ve saltanat işleri düzenlenir;

Ne kadar istersen, o kadar hazine *toplayabilirsin*” (KB 5542).

hazine *urunsa* kümüş hem aġı

yaġı boynı yence kiterse çoġı

“Gümüş ve sırmalar ile hazinesi *dolsun*;

Düşman boyun eğsin, kargaşa bitsin” (KB 1926).

A3: giyinmek, örtünmek

er suwluḳ *urundı*

“Adam sarık *sarındı*” (DLT 99).

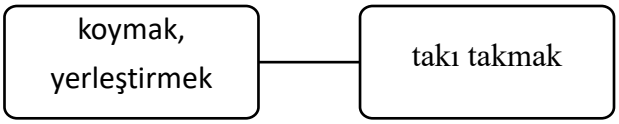
uraġut bürünçük *urundı*

“Kadın yaşmak (yarım peçe) *örtündü*” (DLT 99).

Değerlendirme:

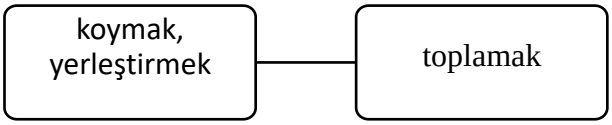
A1: *ur*- fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urun*- fiili ise A1’de ‘takı takmak’ anlamında kullanılmıştır. *ur*- fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’tir. Buradan hareketle takı takma işi yapılırken küpe, kolye veya yüzük vücuda yerleştirilir. Yani takı takma eyleminde ‘koyma, yerleştirme’ söz konusudur. Bu bağlamda anlam gelişmesi bu yönde olabilir. -(X)n- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ur*- fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *urun*- fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı alabilir.

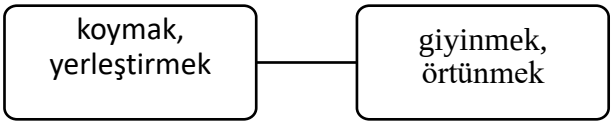
A2: ur- fiili bağlamlarda 'kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak' anlamlarında tespit edilmiştir. *urun*- fiili ise A2'de 'toplamak' anlamında kullanılmıştır. *ur*- fiilinin bir anlamının 'koymak, yerleştirmek' anlamından yola çıkılarak bir şey bir yere koyulduğunda ve o iş tekrarlandığında toplanma, birikme işi meydana gelir. Öte yandan -(X)n- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ur*- fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *urun*- fiili A2'de ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı alabilir.

A3: *ur*- fiili bağlamlarda 'kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak' anlamlarında tespit edilmiştir. *urun*- fiili ise A3'de 'giyinmek, örtünmek' anlamında kullanılmıştır. *ur*- fiilinin bir anlamı da 'koymak, yerleştirmek'tir. Keza giyinme eyleminin içinde 'yerleştirme' söz konusudur. Bir kıyafeti giydiğinde aynı zamanda onu üzerine yerleştirmiş olursun. Zira bağlamdaki örnekte de sarığı dolayarak kafaya yerleştirme işlemi söz konusudur. Buradan hareketle -(X)n- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek filin hareket yönünü dıştan merkeze doğru gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ur*- fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *urun*- fiili ise A3'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *uruġ* ‘dayak’, *uruġluġ* ‘vurgun’, *urul-* ‘koyulmak, vurulmak, çarpılmak’, *urundı* ‘çatışma’, *uruş-* ‘birbirine vurmak, kavga etmek’, *uruş* ‘kavga’ (EDPT 214, 218, 229, 235, 237, 239)

37. yadın- ‘açılmak, itiraf etmek’ (EUTS 182)

yad-(ı)n- < yad- ‘yaymak, sermek’ (EDPT 883)

yad- fiilinin anlamları:

A1: yaymak, sermek

adınlarınıŋ yme orunların kiterip taşdın kün tapa *yadar erti*

“Başkalarının da yataklarını kaldırıp dışarıya güneşe *sererdi*” (BT XXXVII 11030).

A2: yaymak

teŋri *nomın yadayın*

“Tanrı’nın *yasalarını yayayım*” (M I 33 6).

A3: açıklamak

bir şlok nomuġ *açа* yada sözledi

“bir ayeti *açıklayarak* anlattı” (U III 33).

yadın- fiilinin anlamları:

A1: itiraf etmek

aġır ayıġ ḳılınçlarımın anı barça ḳalısız ökünür m(e)n bilinür m(e)n açınur m(e)n *yadınur* men (AY 137 22, 23).

“Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*”

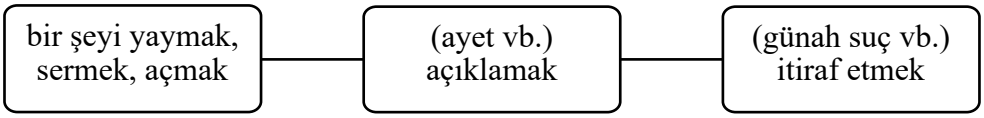
üküş telim yaşuḳlarımın bilinür men özüm amtı açınur *mn yadınur mn* örtmez kizlemez yaşurmaz badurmaz mn

“Pek çok şeyi itiraf ediyorum, kendimi (her şeyi) *açığa çıkarıyorum*, hiçbir şeyi gizlemiyorum” (BT XIII 13 123-125).

Değerlendirme: *yadın-* fiilinin kök hâli olan *yad-* fiili ‘bir şeyi yaymak, sermek’ temel anlamına sahiptir. *yadın-* fiili ise bağlamda ‘itiraf etmek’ anlamında tespit edilmiştir. *yad-* fiili ilk olarak ‘bir nesneyi sermek, açmak’ anlamında somut bir kullanıma sahipken daha sonra metaforlaşarak ‘bir olayı durumu başkalarına yaymak, açıklamak’ gibi soyut anlamlara gelişmiştir. Bu çerçevede bir insan bir suçu ya da günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı açıklama yapar. Yani bir insan kendini başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı mecazi anlamda açmış olur. -(X)n- ekinin işlev olarak türetimlik, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış

olması muhtemeldir. Ayrıca *yadın*- fiili tespit ettiğimiz örnekte 'yaymak, sermek, açmak' kavram alanlarının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem *yad*- fiili olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yadın*- fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yadtur*- 'yaydırmak, serdirmek', *yadġun* 'yaygın', *yadıl*- 'yayılmak', *yadım* 'yayma, hâlı, kilim', *yadış*- 'birlikte yaymak', *yadlış*- 'dağılmak', *yadsa*- 'yaymak istemek', (EDPT 887, 888, 890, 891, 894)

38. yapın- '(avuç içi) bir araya getirmek, alkışlamak' (EDPT 626)

yap-(ı)n- < yap- 'inşa etmek, kapatmak, örtmek, yapıştırmak, (bir şeyleri) tutturmak' (EDPT 870)

yap- fiilinin anlamları:

A1: yapmak

ḳan olurupan ordu *yapmış*

"Bir hakan tahta oturmuş ve saray *yapmış*" (IB 28).

A2: örtmek

bodıs(a)t(a)vlar nomluġ et'özlüg kök ḳalıkıġ bilge biliglig yürüŋ bulıt üze *yapa* örterler

"Bodhisattvalar öğreti vücutlu gökyüzünü bilgili beyaz bulut ile *örterler*" (AY318/19-21).

A3: kapamak

tirer sen yumıtsa saçar sen ḳamuġ

oḳır sen yüz ursa *yapar sen* kapuġ

"Yığarsın; toplanınca da tekrar hepsini dağıtırsın;

Önce çağırırsın, fakat gelince kapını *kaparsın*" (KB 719).

yapın- fiilinin anlamları:

A1: alkışlamak

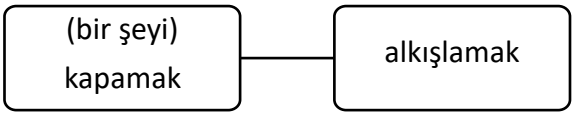
oyun kög arasınta aya *yapınıp*

"Oyun (ve) şarkı arasında el avuçlarını *çırpıp*" (TT X 440).

Değerlendirme: *yap*- fiilinin anlamlarından biri de 'kapamak'tır. *yapın*- fiili ise bağlamda 'alkışlamak' anlamında kullanılmıştır. 'alkışlama' eylemi kapama-açma

yapmak suretiyle iki eli birbirine vurma işlemidir. Buradan hareketle ‘alkışlama’ eyleminin içinde ‘kapama’ söz konusudur. Öte yandan yap- fiilinin bir anlamı olan ‘kapamak’ anlamı daha genel bir durum arz ederken, fiil -(X)n- çatı eki aldığında ‘alkışlama’ gibi daha spesifik bir durum için kullanılmıştır. Yani genelden özele geçiş söz konusudur.

Zorunlu istem *yap-* fiili olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yapın-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yapġuç* ‘kapak’, *yapġut* ‘lif ve yün yığını’, *yapġaḳ* ‘tuzak’, *yapıl-* ‘kapatılmak, durdurulmak’, *yapış-* ‘yapışmak, bağlı olmak’, *yapıt-* ‘yaptırmak’, *yaptur-* ‘yaptırmak, emretmek, görevlendirmek’, *yapıġ* ‘yapı, bağ’, *yapıġlıġ* ‘yapılı, sürgülü’, *yapın-* ‘kapanmak, örtünmek’, *yaprı* ‘geniş, düz’, *yaprıt-* ‘düzlemek’, *yaprul-* ‘sıkıca tutturulmak’, *yapruş-* ‘birlikte bir şeyi düzleştirmek’, *yapsa-* ‘(bir şeyi) yapmayı dilemek’, *yapur-* ‘düzlemek, eşitlemek’, *yapurġak* ‘yaprak’, *yapurġaḳlıġ* ‘yapraklı’, *yapurt-* ‘saklatmak, gizletmek’, *yapşın-* ‘ilişmek, sarkıntılık etmek’, *yapşur-* bağlatmak, tutturmak, yapıştırmak’, *yapuşġaḳ* ‘yapışkan’ (EDPT 872, 873, 874, 875, 878, 879, 880, 881)

39. yaran- ‘iyilik yapmak, kendisini birisine sevdirmek, yaranmak’ (OTWF 627)

yara-n- < yara- ‘başarılı olmak, yararlı olmak’ (EDPT 956)

yara- filinin anlamları:

A1: uygun olmak

bo yolın yorısar *yaramaçı* tėdim

“Bu yoldan geçerse *uygun olmaz*, dedim” (Ton 1 D 6).

A2: yardım etmek

budunḳa tusulġıl muŋıŋa *yara*

ḳadaşḳa bağır bir yaḳınlıḳ ula

“Hâlka faydalı ol, muhtaçlara *yardım et*;

Akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç (KB 3237).

A3: faydalı olmak

boluġluġ körür men *yaraġu* munı

kiçiglikte taştın adın yoḳ müni

“Ben onun işe *yarayacağını* ve yetişeceğini görüyorum;

Yaşının küçüklüğünden başka kusuru yoktur” (KB 1628).

A4: takdir edilmek

ḳıyıḳsız kiçe taŋda ḳıldı tapuġ

yaradı tapuġ açtı devlet ḳapuġ

“Yine sadakatle sabah akşam hizmet etti;

Hizmeti *takdir edildi*, devlet kapıları açıldı” (KB 3069).

yaran- fiilinin anlamları:

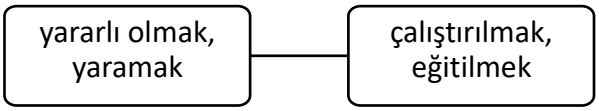
A1: eğitilmek

at yarandı

at çalıştırıldı ve eğitildi (DLT 383).

Değerlendirme: *yara-* fiilinin bir anlamı da ‘yararlı olmak, yardım etmek’tir. *yaran-* fiili ise bağlamda ‘çalıştırılmak, eğitilmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimseyi eğitmek için bilgi ve tecrübe aktarılır. Eğitilen kişiye yöntem öğretilir. Bir kişiye yardım edildiğinde ise bilgi ve deneyim aktarılması söz konusudur. Yani *yaran-* fiilinin ‘eğitilmek’ anlamı ‘bir kimseye yararlı olmak’ anlamından gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -n- eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalı.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak faydalanan anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yaran-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *yaraġ* ‘fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik’, *yaraġlıġ* ‘yararlı’, *yaraġsız* ‘kullanışsız, faydasız’, *yaraş-* ‘uygun olmak, anlaşmak; yakışmak’, *yaraşı* ‘uygun, faydalı’, *yaraşıḳ* ‘yararlı, faydalı’, *yarat-* ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 60, 215, 342, 573, 793), *yaraştur-* ‘anlaştırmak, yakıştırmak’ (EDPT 973)

40. yaratın- ‘kendini düzenlemek, kendini bir şeyle süslemek ve donatmak, kendisi için bir şey üzerinde çok çalışmak, çabalamak’ (OTWF 627)

yarat-(ı)n- < yarat- ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 793)

yarat- fiilinin anlamları:

A1: yaratmak yapmak

yėtti kün turup *kemi yaratdı*

“yedi gün durup bir *gemi yaptı*” (İPKP XXXI 4).

A2: örgütlemek

az bodunuġ ėtip *yaratıp*

“Az hâlkını düzene sokup *örgütleyerek’* (KT D 19).

A3: kurdurmak

çıt tikdi örgin *yaratdı*

“Çit dikti, tahtını *kurdurdu*” (Tes G 2).

taḳı yme tüzünlerim kim ḳayu tınlıġ ölüg kişi üçün sın orun itgeli *yaratġalı* saḳınsar

“ve yine, ölü bir kişi için bir mezar yeri *kurmayı* planlayan soylularım” (TT VI 289, 290).

A4: (taşa vb.) yazdırmak, telif etmek

yası taşḳa *yaratıtdım*

“Yassı taş üzerine *yazdırdım*” (Ta B 3).

takı yime antada basa öküş öküş türlüg nom bitig(ig) bititdiler *yaratdılar*

“ve bundan sonra birçok din kitabı yazdırdılar, telif *ettiler*” (Maitr 3 49-51).

A5: donatmak

tegip yėtti kün turup kemi *yaratdı*

“Ulaştı yedi gün durup bir gemi *donattı*” (İPKP XXXI 4, 5).

itmiş *yaratmış* yaŋı ev barḳ iyesiŋe ḳutadur

“*Hazırlanmış* yeni mülkün efendisine mutluluk verecek” (TT VI 100).

A6: bir dilden başka bir dile çevirmek

entkek tilintin tohrı tilinçe *yaratmış*

“Hint dilinden Tohar diline *çevirdiği*” (Maitr 19: 50).

A7: (at vb.) koşulmak

açani atların *yaratmış* altunluġ kaŋlıd(a)

“cins atların *koşulduğu* altın bir arabada” (Maitr 35: 6, 7).

A8: tanzim etmek

(e)çüm (a)pam törüsinçe *y(a)r(a)tm(ı)ş* boşurm(ı)ş

“Atalarım dedelerim kendi töresine göre *tanzim etmiş*, eğitmiş” (KT D 13).

yaratın- fiilinin anlamları:

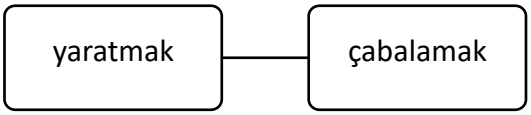
A1: çabalamak

bışrunmaḳta *yaratınġalı* tıtsılartın özineŋ bilge biligi artuḳ boltı

“Mükemmelliğe erişmek için *çabalayan* öğrencilerden kendisinin üstatlık bilgisi çoğaldı” (BT VIII 453-455).

Değerlendirme: *yarat-* fiili en temel anlamlarıyla ‘yaratmak, yapmak’ anlamlarına sahiptir. *yaratın-* fiili ise bağlamda ‘çabalamak’ anlamında kullanılmıştır. Bu çerçevede bir ürün meydana getirmek için çaba sarf etmek gerekir. Yani bir şey yaratıldığında beden ve zihin tarafından ‘çabalama’ eylemi meydana getirilir. Buradan hareketle -(X)n- eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yaran-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yarag̈* ‘fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik’, *yarag̈lıg̈* ‘yararlı’, *yarag̈sız* ‘kullanışsız, faydasız ‘, *yaraş-* ‘uygun olmak, anlaşmak; yakışmak’, *yaraşı* ‘uygun, faydalı’, *yaraşık* ‘yararlı, faydalı’ (OTWF 60, 215, 342, 573) *yaraştur-* ‘anlaştırmak, yakıştırmak’ (EDPT 973)

41. yarman- ‘bir uçurum, duvar, merdiven tırmanmak, tırmanmak’ (OTWF 627)

yarma-n- < yarma- ‘tırmanmak’ (OTWS 628)

yarma- fiilinin anlamları:

A1: çıkmak

ögüz ḳıdıġın *yarmasarlar*

“nehir kıyısına *tırmansalar*” (EDPT 969).

yarman- fiilinin anlamları:

A1: sarılmak

külçire tan közin körü[p] boyunıŋa *yarmanıp* emigleri üze itdiler

“Gülümseyen gözlerle bakıp boynuna *sarılıp* göğüsleri ile dürttüler” (BT XXXVII 3872, 3873).

A2: boğuşmak, mücadele etmek

yarlıġ bilmez yaġıḳa yarmantaçı kim bolġay

“Merhametsiz, acıması olmayan düşmanla kim boğuşabilir?” (BT XIII 16 21).

Değerlendirme:

A1: *yarma-* fiili ‘bir yere tırmanmak’ temel anlamına sahiptir. *yarman-* fiili ise ‘bir kimseye sarılmak’ anlamında kullanılmıştır. *yarman-* fiilinin kök hâli olan *yarma-* fiili bağlamda ‘bir kişinin bir yere tutunarak nehir kıyısına çıkması’ söz konusudur. Bu bağlamda *yarma-* fiili ‘tutunma’ eyleminden hareketle -n- eki alarak ‘sarılmak’ eylemine gelişmiş olabilir. Ayrıca ‘tutunmak’ eyleminde tuttuğun yer önemlidir. İnsanlar kendileri için önem arz eden belli bir anlamı olan kişi, nesne ya da yerlere tutunur. Buradan hareketle -n- türetimlik eki anlam genişlemesine vasıta olarak ‘bir insana sarılmak ‘anlamının ortaya çıkmasında işlev üstlenmiş olabilir. -n- çatı ekinin dönüşlülük işlevinde bir eylemi yapan kişiye hareketin sonucunun yönelmesi ve bu sebeple eylemin sonucundan o kişinin etkilenmesi söz konusudur. Bağlamda fişlediğimiz -n- çatı eki eylemi yapan kişi için eylemin sonucundan etkilenmek söz konusu değildir. Bu durumda buradaki -n- türetimlik eki dönüşlülük işlevine sahip olmamaktadır. Fakat bu ek bağlamda eylemin sonucunu başka bir insana yöneltmektedir. Bu çerçevede -n- dönüşlülük işlevli çatı eki önce fiilden fiil yapan ve eylemin sonucunu başka bir insana yönelten bir ek vazifesi görmüştür. Daha sonra bu anlamdan hareketle dönüşlülük işlevini kazanmış olabilir. -n- eki almış başka fiillerin de hareketin yönünü tersine çevirdiği görülmüştür. Dolayısıyla -n- eki dönüşlülük anlamı kazanırken yarman- ‘insana sarılmak’, yan- ‘geri dönmek’, yıkan- fiillerinde olduğu gibi hareketin yönünü değiştirip insanı kendisine yöneltmiştir. Bu doğrultuda dönüşlülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşmasında bir nesne, insan ya da bir yere doğru yapılan hareketin bir insana yönelmesi ve eylemin yönünü değiştirerek dönüşlülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşma safhası tamamlanmış olabilir.

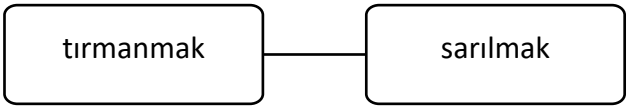
-(X)n- çatı ekinin oluşma safhaları:

1- Bir eylemin nesne, yer ya da bir canlıya yönelmesi: yarma- ‘bir yere tutunarak tırmanmak’

2- Bir eylemin canlıya yönelmesi: yarman- ‘bir insana sarılmak’

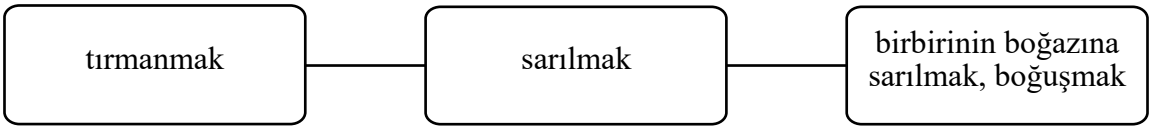
3- Eylemin yönünün değişerek eylemi yapan özneye yönelmesi: yan- ‘geri dönmek’, yıkan- ‘yıkanmak’.

Zorunlu istem olarak *yarma-* fiili bağlamda A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yarman-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yarman-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *yarma-* fiili ‘bir yere tırmanmak’ temel anlamına sahiptir. *yarman-* fiili ise ‘boğuşmak’ anlamında kullanılmıştır. *yarma-* fiilinin belirttiği ‘tırmanmak’ eylemi bir yere tutunarak yukarıya çıkma yoluyla gerçekleşir. Buradan hareketle ‘tutunma’ eylemi üzerinden -n- çatı eki alarak ‘sarılmak’ anlamı kazanmıştır. *yarman-* fiilinin A2’deki ‘boğuşmak’ anlamı ise iki kişinin birbirinin boğazına sarılması yoluyla gerçekleşir. Yani boğuşmak eylemi de yine *sarılma* yoluyla gerçekleşir. Bu çerçevede -n- çatı eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. *yarman-* ‘boğuşmak’ eyleminde karşılıklı iki kişinin ifa ettiği işteş bir eylem söz konusudur. -n- türetimlik ekinin A1 ve A2’de farklı anlamlar kazanarak farklı işlevler üstlenmesi ekin çatı ekine geçiş merhalesinde farklı basamaklardan geçmesini işaret edebilir. Nitekim *yarman-* fiili A1’de -n- eki eylemin sonucunu başkasına yöneltirken, A2’de karşılıklı yapılan eylemi ifade etmiştir.

Zorunlu istem olarak *yarma-* fiili bağlamda A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yarman-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yarman-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

Türevleri: yarmaḳ ‘madeni para’, yarmaḳlan- ‘para sahibi olmak’ (EDPT 969)

2. 2. -(X)ş- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

42. açış- ‘birlikte açmak, yardım etmek’ (EDPT 31)

aç-(ı)ş- < aç- ‘açmak’ (EDPT 18)

aç- fiilinin anlamları:

A1: (bir şeyi) açmak

oġulı teg ertingü ḳatıġlanıp küçin közin açıp tŋri burḳaŋ kördi

“Oğlu gibi fazlasıyla çaba sarfedip gözlerini açtı ve Tanrı Burkan’a baktı” (U III 76 28-30).

A2: çözmek

yėttinç kün temir sua açdı

“Yedinci gün demir zincirleri çözdü” (İKPÖ XXXIII 3).

A3: açıklamak

aŋar sözledim men sözüŋni nece

taḳı minde yigrek sen ayġıl *aça*

“Her ne kadar ben senin söyledikleri anlattımsa da,

Kendin bunu benden daha iyi *açıklar* ve anlatırsın” (KB 514).

A4: uykusunu bölmek, açmak

ḳırḳızıġ uḳa basdımız usın süŋügün *açdımız*

“Kırgız hâlkını uykuda baskına uğrattık, uykularını mızraklarımızla *açtık*” (T K 4, 5).

açış- fiilinin anlamları:

A1: yardım etmek

eg opa baş *açışıp* agu igip ınçıp...

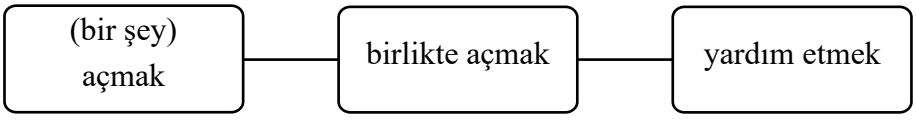
“Birbirimize yeni yolda *yardım ederek* dağ tepesi üzerinden ve daha yukarı çıkarak, bu şekilde dolanarak...” (Talas 7-2).

ol maŋa ḳapuġ *açıştı*

“O bana kapıyı *açmakta yardımcı oldu*” (DLT 92).

Değerlendirme: *aç-* fiili ‘açmak’ anlamından *açış-* fiilinde ‘birlikte açmak’ şeklinde bir anlam gelişmiştir. Keza yukarıdaki ikinci örnekte ‘birlikte açmak, açmaya yardım etmek’ anlamı bulunur. Beraber yapılan iş daha sonra anlam genişlemesiyle ‘yardım etmek’ anlamını kazanmıştır. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Ayrıca fiilde yeni bir anlam meydana geldiğinden sözcükselleşme söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *aç-* fiilinin öznesi *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı da alır. *açış-* fiilinin istemi *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açış-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *açıl-* ‘açılmak’, *açlış-* ‘(birlikte) açılmak’(EDPT 26, 27), *açın-* ‘(elbiseyi)

açmak, günahları açmak, itiraf etmek', *açoḳ* 'açık' (OTWF 226, 584), *açtur*- 'açtırmak' (UWNEU 6)

43. bulġaş- 'birbiriyle karıştırılmak' (OTWF 555)

bulġa-ş- < bulġa- 'karıştırmak' (EDPT 337)

bulġa- fiilinin anlamları:

A1: ortaya çıkmak

yiil tözlüg ig et'özde kayu üdte *bulġayur*

"rüzgardan sebep hastalık vücutta ne zaman *ortaya çıkar*" (AY588/18-19).

A2: birbirine düşürmek

ögüg kaŋıġ ölürdeçi *bulġadaçılar*

"Anayı babayı öldürenler, birbirine *düşürenler*" (Maitr: 81 44-45).

A3: karıştırmak

ol tutmaç *bulġadı*

"O tencere vb. kaplarda tutmaç *karıştırdı*" (DLT 470).

A4: bulandırmak

ol suvuġ *bulġadı*

"O suyu *bulandırdı*" (DLT 470).

bulġaş- fiilinin anlamları:

A1: karışık bir şekilde çiçek vb. açmak

hua çėçekler *bulġaşu*

"çeşitli çiçekler (karışık olarak) *açarak*" (AY 618 20).

A2: bulaşmak

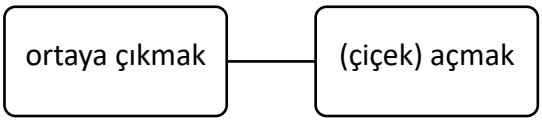
taştın sıŋarḳı eti ḳırtışı küül birle *bulġaşıp*

"Dışarıda etleri ve derileri küle *bulaşıp*" (BT XXXVII 296).

Değerlendirme:

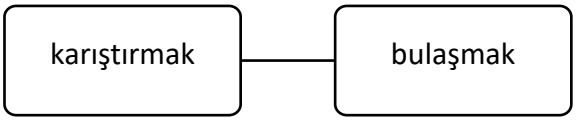
A1: *bulġa*- fiili 'karıştırmak, birbirine düşürmek, bulandırmak, ortaya çıkmak' anlamlarına sahiptir. *bulġaş*- fiili ise A1'de '(çiçek) açmak' anlamında kullanılmıştır. *bulġaş*- fiilinin 'çiçek açmak' anlamı muhtemelen bulġa- fiilinin 'ortaya çıkmak' anlamından gelişmiş olmalı. Zira bir şeyin belirmesi veya ortaya çıkması durumu 'çiçek açma' kavramıyla benzerdir. Çiçek açtığında yeni bir ürün meydana gelir. Ayrıca -ş- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Zorunlu istem olarak *bulġa*- fiilinin öznesi *ürün* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *bulġaş*- fiili ise A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin

değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açış-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *bulġa-* fiili 'karıştırmak, birbirine düşürmek, bulandırmak, ortaya çıkmak' anlamlarına sahiptir. *bulġaş-* fiili ise A2'de 'bulaşmak' anlamında kullanılmıştır. Her iki fiilin anlamlarında derin yapıda 'temas yolu ile karışma, bulaşma, kirlenme' söz konusudur. Buradan hareketle *bulġa-* fiilinin 'karışmak' anlamı daha sonra -ş- eki aldığında 'bulaşma' anlamına geliştiğini söylemek mümkün olabilir. Bu bağlamda -ş- ekinin fiilde sözcükselleşmenin meydana gelmesinde bir görev üstlenmiş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *bulġa-* fiilinin öznesi *ürün* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *bulġaş-* fiili ise A2'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açış-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *bulġaḳ* 'kafa karışıklığı, askeri düzensizlik, anarşi', *bulġal-* 'kafası karışmak', *bulġan-*

'karıştırılmak, heyecanlanmak, bulaşmak', *bulġantur-* 'kafasını karıştırmak', *bulġat-* 'kafasını karıştırmak' (OTWF 231, 596, 656, 768, 819)

44. ėltiş- 'iletişim kurmak, kavga etmek, tartışmak' (DTS 171)

ėlt-(i)ş- < ėlt- 'götürmek, taşımak, sürüklemek, katlanmak' (DTS 171)

ėlt- fiilinin anlamları:

A1: götürmek

bu *süg ėlet* tėdi

"Bu *orduyu* götür dedi" (T K 8).

ḳamaġ aġlıḳımtaḳı ed tavarımın buşıçı ḳoltġuçı dıntarlar *ilitdiler*

"Hazinemdeki bütün malımı mülkümü, sadakacı dilenci rahipler *götürdüler*" (Maitr: 12 46-48).

A2: haber vb. gertirmek

edgü *söz sab ėlti* kelir

“İyi *haberler* getirerek geliyor” (IB 7).

A3: dağıtmak, bozguna uğratmak

yaraḳlıġ ḳantan kelip yana *ėltdi*

“Silahlı nereden gelip sizi *dağıtabilecekti*” (KT D 23).

ėltiş- fiilinin anlamları:

A1: iletişim kurmak

yad kişiler saŋa yaḳın iltişmiş kişiler köŋgüli taḳı teriŋ (TT VII 30 10).

“Seninle *iletişim kuran* insanların ve yabancı insanların düşünceleri derindir”

A2: ziyaret etmek

saŋa teŋ tuşuŋ birle *iltiş* barış

ḳatılġıl ḳarılġıl alış hem biriş

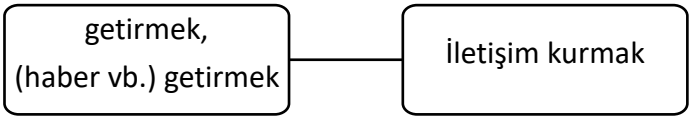
“Kendi akranlarını sık sık *ziyaret et*;

Onlara katıl ve onlarla ilişkini kesme” (KB 4305).

Değerlendirme:

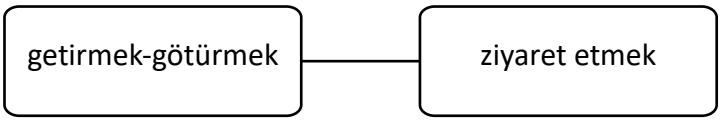
A1: *ėlt-* fiili bağlamlardan ‘getirmek, götürmek, dağıtmak, bozguna uğratmak’ gibi anlamlar tespit edilmiştir. *ėltiş-* fiili ise A1’de ‘iletişim kurmak’ anlamında kullanılmıştır. *ėlt-* fiilinin ‘götürmek’ anlamı ‘söz, sab vb.’ kelimelerle oluşturduğu eşdizim olarak kullanılması ‘haber götürmek’ anlamını oluşturmuştur. Söz konusu bu anlam da ‘iletişim kurmak’ anlamıyla yakından ilgilidir. Zira kök fiili olan *ėlt-* ‘götürmek’ anlamını taşırken, *ėltiş-* fiili ‘karşılıklı olarak getirip götürmek’ anlamından ‘iletişim kurmak’ anlamına geçiş sağlaması muhtemeldir. Sonuç olarak ‘haber, söz vb. nin’ herhangi bir kimseye ulaştırılması anlamından hareketle -(X)ş- eki ‘götürme’ eylemine karşılıklı vuku bulma işlevi ve anlamını katmıştır. Bu ek türetimlik ve anlam alanını genişletme işlevleriyle yeni bir sözlüksel anlam kazandırmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ėlt-* fiili A2’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *mevzu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėltiş-* fiili ise A1’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak alıcı anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ėltiş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ėlt-* fiili bağlamlarda ‘getirmek, götürmek, dağıtmak, bozguna uğratmak’ gibi anlamlar tespit edilmiştir. *ėltiş-* fiili ise A2’de ‘ziyaret etmek’ anlamında kullanılmıştır. *ėlt-* fiilinde ‘getirmek, götürmek’ anlamları söz konusudur. Bu nedenle getirip-götürme veya gelme-gitme kavramlarından hareketle ‘ziyaret etme’ anlamı oluşmuştur. Bu çerçevede genel bir kavram olan ‘getirme-götürme, gelme-gitme’ eylemlerinde fiil -(X)ş- eki alıp ‘ziyaret etme’ eylemine gelişerek özel bir anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *ėlt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėltiş-* fiili ise A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir.

Türevleri: *ėltin-* ‘taşınmak, götürülmek’ (EDPT 133)

45. iliş- ‘(birbirlerine) yakalanmak, bağlanmak, itaat etmek’ (OTWF 557; Wilkens 305)

il-(i)ş- < il- ‘yakalamak (el, kanca ilmek vb. ile bir şey) (EDPT 125)

il- fiilinin anlamları:

A1: yakalamak

ḳalın yekler tegirmileyii avlap *iltiler* erki

“İblisler etrafını sardı ve onu *ele geçirdiler*” (U IV 20 232, 233).

A2: takılmak, çekmek

tiken tonuġ *ildi*

“Diken elbiseyi *çekti*” (DLT 87).

A3: saplanmak

anunmış turur bu ölüm tarmaḳı

usanıp yorırda *iler* ḳarmaḳı

“Ölümün pençesinde hazırlanmıştır;

gaflet içinde yürürken onun çengeli insana *saplanır* (KB 6116).

A4: düşmek, inmek

yarasa tapuġ özke erksiz bolur

yaramasa tapġı küniŋe *ilür*

“Hizmeti beğenilirse, o kendisine hâkim olamaz;

Hizmeti beğenilmezse, günden güne itibardan *düşer*” (KB 4754).

toġuġlı ölür ol aġıġlı *ilür*

yorıġlı tınur ol birigli alur

“Doğan ölür, yükselen *iner*;

Yürüyen durur, veren alır” (KB 6313).

iliş- fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

korılmaksız çın meŋike komıtu ilişelim

“Korunması olmayan hakiki saadete koşarak ilişelim” (ETŞ 13 72).

A2: savaşmak, ilişmek

yaġusa çerigke *ilişse* eri

tuşınca tegişgü kemişse urı

Askerler yaklaşıp erler *savaşa tutuşunca*,

Herkes karşısındakiyle savaşmalı ve nara atmalı (KB 2375).

A3: bağlanmak

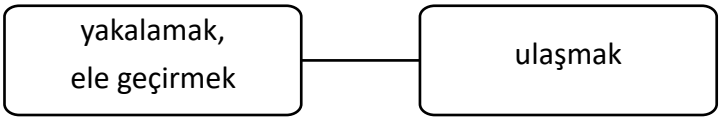
vasiķaranıŋ ķısıl öŋlüg erip temir keşenka oķşatı birsi birsiŋe *ilişi* tururın

“Vasikara’nın kızıl renkli demir bir zinciri gibi birbirine *bağlıdır*” (BT VII A 257-259).

Değerlendirme:

A1: *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ temel anlamına sahiptir. *iliş-* fiili A1’de ‘ulaşmak anlamında kullanılmıştır. *iliş-* fiilinin kök anlamı ile arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Zira bir şeyi veya bir kimseyi yakaladığında ona ulaşmış olursun. Bu bağlamda *il-*fiili ‘yakalamak, tutmak’ anlamlarından çatı eki aldığında ‘ulaşmak, erişmek’ anlamına gelişmiştir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel değer katmış olmalıdır.

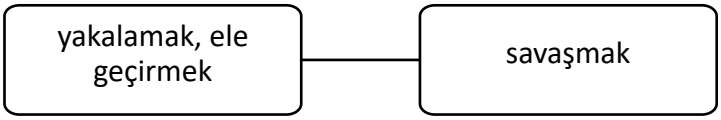
Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *iliş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve alabilir.

A2: *il-* fiili ‘yakalamak, ele geçirmek’ anlamlarında kullanılmıştır. *iliş-* fiili A2’de ‘savaşmak’ anlamında tespit edilmiştir. ‘ilişmek’ anlamının içinde ‘bir kimseye sözlü veya fiziki sataşmak’ anlamı da mevcut olduğundan bu anlam daha sonra ‘savaşmak’ anlamına gelişmiş olabilir. Yukarıdaki çatı ekli örnekte ‘bir kimseyi ele geçirmek’ anlam alanı üzerinden ‘birçok kişiyi veya ülkeyi savaşarak ele geçirmek’ anlamlarına

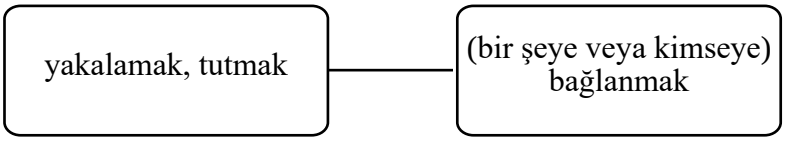
bürünmüş olması muhtemeldir. Bu bağlamda -(X)ş- eki anlamı kuvvetlendirip fiile türetimlik işlevi katmış ve yeni sözlüksel anlam yüklemiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *il*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *iliş*- fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *iliş*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *il*- fiili 'yakalamak, tutmak' temel anlamındadır. *iliş*- fiili ise A3'de 'bir kimseye bağlanmak' anlamında kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak *ilin*- fiili, 'yakalama, tutma' eylemleri üzerinden metaforlaşma yoluyla 'bir kimseye tutulma, bağlı olma' anlamlarına gelişmiştir. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Bu bağlamda -(X)ş- eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir. Ayrıca -(X)ş- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *il*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *iliş*- fiili ise A3'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: Türevleri: *ilin*- "takılmak, ilinmek" (OTWF 602), *ilintür*- 'karıştırmak, tuzağa düşürmek', *iltür*- 'astırmak' (EDPT 133, 149, 150); *iliştür*- 'iliştirmek, tutturmak, tutuklamak' (BT XIII 1 106)

46. ḳalış- 'birlikte sıçramak ve atlamak'(OTWF 558)

ḳalı-ş- < ḳalı- ‘(havada) yükselmek, sıçramak’ (EDPT 617)

ḳalı- fiilinin anlamları:

A1: (kuş vb.) uçmak, havalanmak

ḳuġu ḳuş ḳanatınа urup anın *ḳalıyu* barıpan ögiŋe ḳaŋınа tegürmiş

“Kuğu kuşu kanatlarına vurup onunla *uçmuş* ve anasına babasına ulaştırmış” (IB 35).

A2: zıplamak

at *ḳalıdı*

“At *zıpladı* ve *taşkınlık yaptı*” (DLT 464).

ḳalış- fiilinin anlamları:

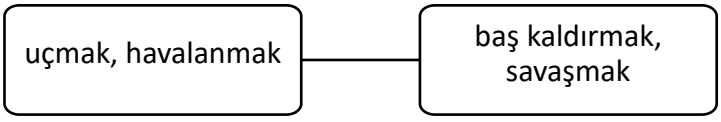
A1: baş kaldırmak, savaşmak

beşinç ay üç yėgirmike *ḳalışdı*

“Beşinci ayın on üçünde baş *kaldırdılar*” (Ta G 2).

Türevleri: *ḳalıḳ* ‘hava, gökyüzü’ (EDPT 620), *ḳalış-* ‘birlikte sıçramak ve atlamak’, ḳaltur- ‘kaldırmak, yükseltmek’ (OTWF 558, 804)

Değerlendirme: *ḳalı-* fiili bağlamlarda ‘uçmak, havalanmak, zıplamak’ anlamlarında kullanılmıştır. *ḳalış-* fiili ise bağlamda ‘baş kaldırmak’ anlamında tespit edilmiştir**.** *ḳalı-* fiilinin ‘uçmak, havalanmak’ anlamlarında somut olarak bir ‘kaldırma’ eylemi söz konusudur. Buradan hareketle fiil -(X)ş- ekini aldığında somut olan ‘kaldırma’ eylemi metaforlaşarak soyut bir eylemi temsil etmiş ve yeni bir anlam kazanmıştır. Böylelikle somuttan soyuta geçiş gerçekleşmiştir. Ayrıca -(X)ş- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin anlamında sözcükselleşme meydana gelmesinde etkili olmuş olabilir. Zorunlu istem olarak *ḳalı-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ḳalış-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

47. ḳarış- ‘(birbirine) katılmama, zıt olmak’ (EDPT 664)

ḳar-(ı)ş- < ḳar- ‘karıştırmak’ (EDPT 643)

ḳar- fiilinin anlamları:

A1: birbirine düşürmek

şankig alplarıġ katdımı(z) *kardımız*

“Şankha’yı (ve diğer) kudretleri *birbirine düşürdük*” (Maitr: 62 20-21).

ḳarış- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek, savaşmak

bir ikintike ḳarışur

“Birbiriyle *kavga eder*” (TT VI 64).

uwutluġ kerek er uwutı üçün

yaġı birle *ḳarşur* ḳadıtmaz öçün

“Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır,

O şerefi için düşmana *karşı koyar* ve intikamını almadan ondan yüz çevirmez.” (KB 2290).

yaġı körse alp er ḳızartur meŋiz

ḳarışsa bodulur ḳızıl hem yağız

“Kahraman yiğidin yüzü düşmanı görünce güler;

Düşmanla *kapışınca* kızıl kana boyanır” (KB 2384).

A2: karşılaşmak

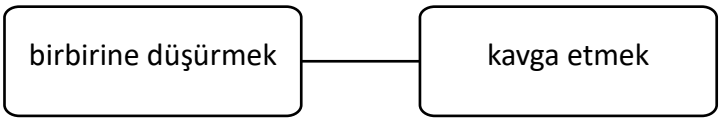
ol maŋa yolda *ḳarıştı*

“O yolda *karşıma çıktı*” (DLT 260).

Değerlendirme:

A1: *ḳar-* fiili ‘karıştırmak, birbirine düşürmek’ anlamlarına sahiptir. *ḳarış-* fiili ise A1’de ‘kavga etmek’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı birbirine çok yakındır. *ḳar-* fiilinin ‘birbirine düşürmek’ anlamı kavga etmeden bir önceki safhada gerçekleşir. İlk önce taraflar arasında anlaşmazlık çıkar ve daha sonra ‘kavga etme’ durumu meydana gelir. Bu nedenle ‘kavga etmek’ anlamı ‘birbirine düşürmek’ anlamından gelişmiş olmalı. Bu bağlamda -(X)ş- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırmış olabilir.

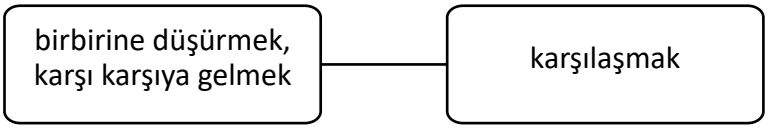
Zorunlu istem olarak *ḳar-* fiili A1’de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ḳarış-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *iliş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ḳar-* fiili ‘karıştırmak, birbirine düşürmek’ anlamlarına sahiptir. *ḳarış-* fiili ise

A2'de 'karşılaşmak' anlamında kullanılmıştır. *ḳar-* fiilinin 'birbirine düşmek' anlamı aynı zamanda tarafların karşı karşıya gelmesi anlamını da taşır. Bu nedenle çatı ekli fiil, 'birbirine düşmek, karşı karşıya gelmek' anlamlarından hareketle 'karşılaşma' eylemine gelişmiş olmalı. Bu bağlamda -(X)ş- eki fiile türetimlik işlevi katmış ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳar-* fiili A1'de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ḳarış-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ḳarış-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ḳarġa-* 'küfretmek', *ḳarġaġ* 'küfür', *ḳarġan-* 'lanetlenmek, küfredilmek', *ḳarġaş-* 'birbirine küfretmek', *ḳarġaşa* 'kavga, anlaşmazlık', *ḳarġat-* 'küfrettirmek', *ḳarġış* 'beddua, küfür', *ḳarıl-* 'karıştırılmak', *ḳarşı* 'karşı, zıt', *ḳarşısız* 'karşı olmayan', *ḳarşut* 'karşıt' (EDPT 655, 656, 658, 663, 664)

48. keriş- 'birbiriyle kavga etmek, mücadele etmek, didişmek' (OTWF 561)

ker-(i)ş- < ker- 'germek' (OTWF 561)

ker- fiilinin anlamları:

A1: germek

te[mir]lig ḳısġaçın ağızıntın tilin tartıp örtlüg yirte *kere* bütün tilinte [t]emir ḳazġuk toḳıyurlar

"Demirden kıskaçla ağzından dilini çekip ateşten (bir) yerde *gererek* bütün diline demir kazık çakarlar (DKPAM 1778).

er yıp *kerdi*

"Adam ip vb. şeyleri gerdi" (DLT 235).

keriş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek

tıltaġsız evinte tütüşgüçi *kerişgüçi* bolur

"Sebepsiz yere kendi evlerinde çekişirler, *kavga ederler*" (BT XXXVII 2429, 2430).

nelük keriştiŋ

“Niçin *kavga ettin*?” (DLT 283).

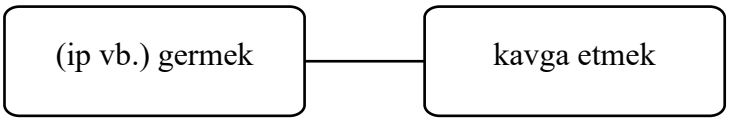
ol anıŋ birle *kerişti*

“O onunla *dalaştı*” (DLT 263).

Türevleri: *kerig* ‘gergin’, *keril-* ‘gerilmek’ (OTWF 202, 663)

Değerlendirme: *ker-* fiili ‘ip vb. germek’ temel anlamına sahiptir. *keriş-* fiili ise bağlamda ‘kavga etmek’ anlamında kullanılmıştır. *ker-* fiilinin ‘(ip vb.) germek’ anlamından hareketle ip vb. gerildiğinde sertleşir ve kopma noktasına gelir. Nitekim bu olgu ‘kavga etme’ eyleminde aynıdır. İki kişi çok gerildiğinde ‘kavga etme’ eylemi doğar. Bu çerçevede fiil -ş- çatı eki aldığında bahsedilen anlam alanı içinde ‘germek, gerilmek’ eylemlerinin sonucu olan ‘kavga etmek’ anlamını kazanmış olabilir. Bu bağlamda söz konusu ek işteşlik işlevini koruyarak türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni bir anlam katmış ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ḳer-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ḳeriş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rolünde özne görevinde iki öğe alabilir.

49. kiriş- ‘içine girmek; müdahâle etmek; karışmak, (bir görev) üstlenmek’ (EDPT 747)

kir-(i)ş- < kir- ‘girmek’ (OTWF 750)

kir- fiilinin anlamları:

A1: girmek

edgü körteçi sen eviŋe *kirteçi sen*

“İyilik bulacak, çadırına *gireceksin*” (BK K 14).

ḳayu işke *kirse* çıḳışıŋnı kör

çıḳış körmese iş bolur erke ḳor

“Hangi işe *girersen*, önce sonunu düşün;

sonu düşünülmeyen işler insana zarar getirir” (KB 1316).

A2: sığınmak

otuz artuḳı tört yaşıma oguz tezip tabġaçḳa *kirti*

“Otuz dört yaşımdayken Oğuzlar kaçıp Çin’e *sığındılar*” (BK D 38).

A3: katılmak

kiŋeşse kiŋür ol kişike bilig

kiŋeşke bilig *kirse* yetlür elig

“Danışırsa, insanın bilgisi genişler;

eğer bu danışmaya bilgi de *katılırsa* o iş, tereddütsüz, elde edilir” (KB 5657) .

kiriş- fiilinin anlamları:

A1: girişmek, yarış etmek

bo iki ḳanlar törüsi savḳa kirişmedi

“Bu iki Han törelerinden ötürü söz yarışına girişmedi” (Ht V 5b 10).

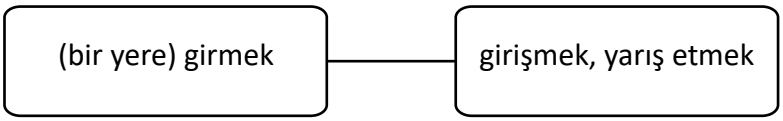
ol meniŋ birle işka *kirişti*

“O benimle bir işe girişmekte *yarış etti*” (DLT 384).

Değerlendirme:

A1: *kir-* fiili bağlamlarda ‘girmek, sığınmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *kiriş-* fiili A1’de ‘yarış etmek’ anlamında kullanılmıştır. Söz konusu -(X)ş- ekli fiil, bir işe girişmekten yola çıkılarak ‘yarış etmek’ anlamına gelmiş olmalı. Zira bir işe girişildiği zaman o iş çabucak bitirilmek istenir. Buradan hareketle ‘girişme’ eylemi içinde ‘hızlı olma’ durumu söz konusudur. Özetle ‘bir işe girişme’ anlam alanı üzerinden ‘yarış etme’ anlamına gelişmiş olması muhtemeldir. -ş- çatı türetimlik işlevi görmüş ve eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalı.

Zorunlu istem olarak *ḳir-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ḳiriş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *kiriş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kigrül-* ‘getirilmek’, *kirigse-* ‘girmek istemek’, *kiril-* ‘girilmek’, *kirin-* ‘girmek’, *kiriş* ‘giriş, gelir’, *kirtür-* ‘girdirtmek, sokmak’ (EDPT 713, 740, 744, 745, 746), kirgür- / kigür- 'sunmak, sokmak, getirmek’ (OTWF 750)

50. küreş- ‘kavga etmek, mücadele etmek, güreşmek’ (OTWF 563)

küre-ş- < küre- ‘kaçmak, kendini bağımsız bırakmak’ (OTWF 422)

küre- fiilinin anlamları:

A1: kaçmak, uzaklara gitmek

tėzdi *küredi*

“Kaçtı ve *uzaklara gitti*” (M 400 3).

saŋa yazdı sindin *küredi* özüm

bu kün sıġnu keldim saŋa yalvara

“Sana karşı günaha girdim, senden *kaçtım*;

Bugün yalvararak yine sana sığınıyorum” (KB 6639).

küreş- fiilinin anlamları:

A1: güreşmek

yorıyu *küreşü*

“gidip *savaşıp*” (BT XIII 12 170).

yaraşġu yaraġı bar erse yaraş

yoḳ erse yarıḳlan bil alşıp *küreş*

“Anlaşmak imkânı varsa onunla anlaş;

Yoksa zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve *güreş*” (KB 2360).

bu ḳut ḳayda bolsa boyun bir yaraş

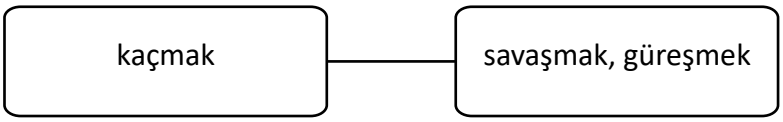
ḳalı öznese ḳutḳa ḳadġun *küreş*

“Mutluluk neredeyse, ona boyun eğ, kendini beğendir;

Mutluluğa kafa tutarsan, üzüntüyle *boğuşursun*” (KB 681).

Değerlendirme: *küre-* fiili ‘kaçmak, uzaklara gitmek’ temel anlamına sahiptir. *küreş-* fiili ise bağlamlarda ‘savaşmak, boğuşmak mücadele etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Erdal, TMEN (1626) ve EDPT’de *küreş-* fiilinin, *küre-* ‘(toprak vb.) gömmek’ anlamından geliştiği görüşünü, kür-i-ş- ve kör-üş- fiillerindeki ikinci ünlünün farklı olması ve anlam bağlantılarının dar olması sebebiyle reddeder ve *küreş-* fiilini *küre-* ‘kendini bağımsız bırakmak, kaçmak’ fiiline bağlar (Erdal, 1991: 563). *kaçmak* ve *savaşmak* eylemleri arasındaki anlam bağlantısı ilk bakışta zor gözükse de biz de Erdal’ın görüşünü benimseyerek *küreş-* fiilini *küre-* fiilinin ‘kaçmak’ anlamıyla birleştirmeyi uygun gördük. Zira *küre-* fiilinin ‘kaçmak, uzaklara gitmek, kendini bağımsız bırakmak’ anlamlarından hareketle aslında *savaşma* eyleminin altında ‘bir insan veya topluluğun kendi bağımsızlığını ilan etme, kimsenin boyunduruğu altına girmeme’ düşüncesi yatar. Bu bağlamda -(X)ş- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilde sözcükselleşme meydana gelmesinde işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳüre-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ḳüreş-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *küreg* 'kaçak', *küret-* 'tahrik etmek' (OTWF 196, 779)

51. osuş- 'küçük parçalara bölmek' (OTWF 564)

os-(u)ş- < os- 'kesmek' (EDPT 241)

os- fiilinin anlamları:

A1: kesmek

ḳılıçın yürekin sançıp öz ḳonoḳın bıçıp *osup* edgü semiz etin maŋa beriŋler

"Kılıcınla kalbini del ve kalbini ikiye *böl*, (onun) hayati organlarını ve iyi yağlı etini bana ver" (BT XXXVII 11189).

osuş- fiilinin anlamları:

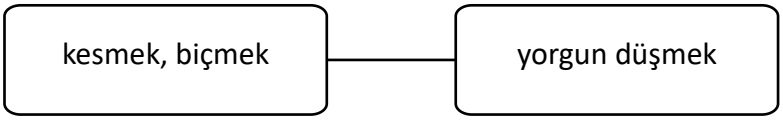
A1: bitkin olmak, çok yorulmak

ikidin sınar ḳıdığıŋa yaḳmadın *osuşu* arayu sıza ulıyu

"Her iki taraftaki hududuna yaklaşmadan *bitkin ve bitap düşerek*, inleyerek" (Maitr 105: 12).

Değerlendirme: *os-* fiili 'kesmek' temel anlama sahiptir. *osuş-* fiili ise bağlamda 'bitkin düşmek, yorulmak' anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Bir nesneye kesip-biçme işlemi uygulandığında o şey artık eski bütünlüğe sahip olmaz ve yıpranma söz konusu olabilir. Buradan hareketle somut bir özelliğe sahip olan 'kesme' eylemi çatı eki alıp metaforlaşarak 'yorgun düşmek' anlamına gelişmiş olmalı. Söz konusu ek, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca -(X)ş- ekli bu fiil, dönüşlülük anlamı kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *os-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *osuş-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *osul-* 'kesilmek' (EDPT 247)

52. öçeş- 'birbirine düşman olmak' (EDPT 32)

öçe-ş- < öçe- ‘intikam almak istemek’ (OTWF 423)

öçe- fiilinin anlamları:

A1: kin beslemek

boġuz övkesi bolsa yavlaḳ bolur

öçep kek sürer ölse ötrü ḳalur

“Boğaz meselesinden doğan öfke çok kötü bir şeydir;

İnsan ölünceye kadar *kin* ve *intikam besler*” (KB 4651).

öçeş- fiilinin anlamları:

A1: yarışmak, mücadele etmek

yaruḳ künler tünerig tünlerke utrunġalı *öçeşgeli* turdılar

“Aydınlık günler karanlık gecelere direnmek ve (karanlık gecelerle) *mücadele etmek* için ortaya çıktılar” (M III 19 9).

ök tilgeni y(i)me ay t(e)ŋri birle *öçeşür*

“yuvarlak (yüzü) de ay ile *boy ölçüşür*” (DKPAM 3899).

ol meniŋ birle *öçeşdi*

“O benimle *yarış etti*” (DLT 92).

öçeşme bu begler bile sen bolup

sözin sözlemegil meger ked körüp

“Sen hiçbir vakit bu beyler ile *rekabete kalkışma* iyice düşünmeden, ancak onların kullanmağa salahiyetli oldukları sözleri söyleme” (KB 4086).

öçeşme bu devlet bile sen yaraş

yaraşmazsa devlet aġu ḳılġa aş

“Sen devlet ile *mücâdeleye kalkma*, onunla anlaş;

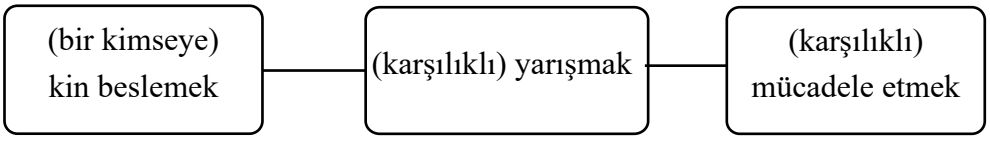
Anlaşamazsan, o sana yediğin yemeği zehir eder” (KB 4299).

Değerlendirme:

A1: *öçe*- fiili ‘kin beslemek’ anlamına sahiptir. *öçeş*- fiili A1’de ‘yarışmak, mücadele etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bir kimse kin beslediği kimseyle yarışmak ve ona gücünü göstermek ister. Bu sebeple de ortaya bir mücadele koyar. *öçe*- fiilinin ‘kin beslemek’ anlamı çatı eki aldığında ‘yarış etmek ve mücadele etmek’ anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu fiilde -ş- eki işteşlik işlevinde anlamı kuvvetlendirip eyleme yeni sözlüksel anlam katmıştır.

Zorunlu istem olarak *öçe*- fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *öçeş*- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal

rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *öçeş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *öçeşçi* "düşman" (EDPT 31)

53. ögüş- 'aşınmak, ufalanmak' (OTWF 564)

ögü-ş- < ögü- 'öğütmek' (OTWF 564)

ögü- fiilinin anlamları:

A1: ovmak

sugun müŋüzin yumşak *ögüp*

"geyiğin boynuzunu yumuşakça *ovup*" (H I 55).

A2: öğütmek

er bugday *ügidi*

"Adam buğday *öğüttü*" (DLT 459).

ögüş- fiilinin anlamları:

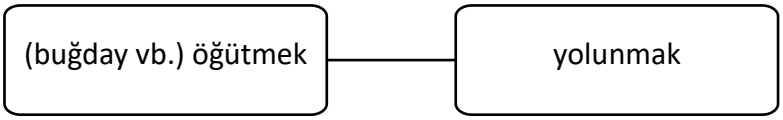
A1: yolunmak

toġan ḳuşuŋ tırŋaḳı *ügüşüpen* kalıyu barmış

"Doğan, pençeleri *yolunmuş* olarak (tavşanı alamadan) havalanıp gitmiş" (IB 44).

Değerlendirme: *ögü-* fiili 'öğütmek' temel anlama sahiptir. *ögüş-* fiili ise bağlamda 'yolunmak' anlamında kullanılmıştır. Her iki fiilin anlamlarına baktığımızda *öğütmek* fiili 'tane hâlindeki şeyleri ezme', *yolunmak* fiili ise 'bir şeyi çekip koparma' işlemidir. Buradan hareketle her iki fiilde de kesme-parçalama işlevi söz konusudur. Bu bağlamda -ş- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırmıştır. Ayrıca *ögüş-* fiilinde dıştan içe bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *ögü-* fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ögüş-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *ögit-* 'öğütmek', *ögitse-* 'buğdayın öğütülmesini istemek' (EDPT 103, 105)

54. sokuş- 'rastlamak, karşılaşmak, çarpışmak' (EDPT 817)

sok-(u)ş- < sok- “dövmek, ezmek” (EDPT 817)

soḳ- fiilinin anlamları:

A1: sokmak

antada basa örtlüg temirlig bağlar öze yatururlar adın bağlarıġ etüzleri öze örtüp yörgep uluġ bedük delig orġaklar içinte *soḳarlar*

“Bundan sonra alevli, demirden bağlar ile yatırırlar başka bağları, vücutları üzerine örtüp, sarıp büyük ve yüksek oraklar içine *sokarlar*” (Maitr: 82 43-48).

A2: vurmak, dövmek

et yumġaḳ etüzlüglerig soḳa talmayu yiyürler erser

“et ve yumak vücutları *döverek*, parçalayarak yerler” (Maitr: 74 52-54).

A3: ısırmak

üzüksüz ud ḳoyn toŋuz takıġu kaz ödirek bo montaġ tınlıġlar bir künte uç ḳata kelip aşunmaḳlaşu tegip mini ısururlar *sokarlar*

“Sayısız sığır, koyun, domuz, tavuk, kaz, ördek bu tür canlılar bir günde üç defa gelip beni ısırırlar sokarlar” (AY19/8-13).

A4: ölmek

neçe kür küvenür bedük beglerig

ölüm yirke *soḳtı* baḳa kör tirig

“Ölüm nice cesur ve kendine güvenir büyük beyleri toprağa *soktu*, dikkat et, ey yaşayan insan” (KB 6071).

soḳuş- fiilinin anlamları:

A1: rastlamak

utru ėki yılıġ kişi oġlın *soḳuşmış*

“(Bu yol tanrısı) yumuşak mizaçlı iki insanoğluna *rastlamış*” (Irk 2).

utru yirde oġrı *sokuşup* tutupan minmiş

“Yolda karşısına hırsız *çıkmış*, (atı) tutup (üstüne) binmiş” (Irk 16).

adıġlı toŋuzlı art üze *soḳuşmış* ermiş

“Bir ayı ile bir domuz dağ geçidinde *çarpışmışlar*” (Irk-6).

tükel bilge tengri tengrisi burkan birle *soḳuşmış biz*

“Mükemmel hikmetli Tanrılar Tanrısı Burkan’a *rastladık*” (Maitr: 23 3-5).

A2: çırpınmak

sub egrikşelür-eyür *soḳuşur*

“Su fırıl fırıl döner ve her yönden *çırpınır*” (İPKP XVIII 1, 2).

A3: (bir zamana) denk gelmek

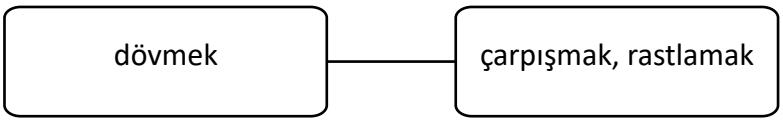
maytrılaġ edgü öd birle *soḳuşur*

“Maytrı’nın zuhûr edeceği o iyi devire *rastlar*” (Maitr 100: 22).

Değerlendirme:

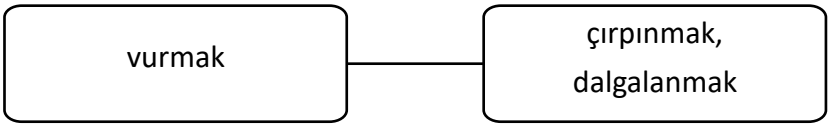
A1: Eski Türkçede *sok-* ‘sokmak, övmek, ezmek’ anlamında kullanılmıştır. *sokuş-* fiili A1’de ‘rastlamak, karşılaşmak ve çarpışmak’ anlamındadır. Her iki eylem arasında ‘dövmek, vurmak’ anlamı ortaktır. İki insan karşı karşıya geldiğinde gözler birbirine mecaz olarak çarpışır. Yani *karşılaşma* eyleminin içinde mecaz olarak bir çarpışma söz konusudur. Buradan hareketle -ş- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilde sözcükselleşme meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *soḳ-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *sokuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın ve *eden* anlamsal rolünde *araç* durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

A2: *soḳ-* fiilinin bir anlamı ‘dövmek, vurmak’tır. *sokuş-* fiili ise bağlamda ‘çırpınmak’ anlamında kullanılmıştır. Bağlamdaki ‘çırpınma’ eylemi dalgaların birbirine çarpması sonrası gerçekleşir. Örneğin bir kuş çırpınma eylemini yaparken kanatlarını sağ sola vurur. Bu nedenle fiilin anlamı, ‘vurma-çarpma’ anlam alanından anlam genişlemesiyle aynı anda birden fazla olgunun aynı anda çarpma işlemini gerçekleştirmesi sonucunda ‘çırpınma’ anlamını kazanmış olabilir. Bu sebeple -(X)ş- eki, dalgaların birbirine vurmasını ifade ederek anlamı kuvvetlendirme işlevini ifa ettiği düşüncesindeyiz.

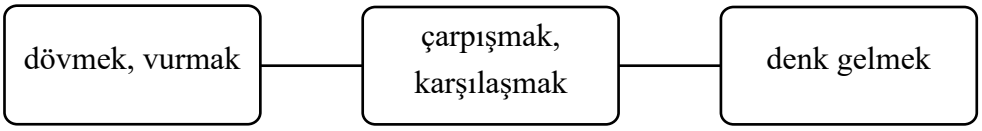
Zorunlu istem olarak *soḳ-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *sokuş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

A3: *sokuş-* fiili A1’de rastlamak, karşılaşmak’ anlamlarında tespit edilmiş ve açıklanmıştır. *sok-* fiilinin ‘çarpmak, vurmak’ anlamlarında ise birden fazla olgunun, durumun, zamanın aynı ana denk gelmesi söz konusudur. Bu denk gelmede söz konusu olgular birbirleriyle aynı anda karşılaşır ve bir etkileşim meydana getirirler. Ortaya çıkan bu etkileşimde derin yapıda çarpma ve vurma anlamları fark edilir. Yüzey yapıda

ise bir olayın bir zamana denk gelmesi anlamı vardır. Yani olay ya da durum bir zamanla rasgelmiştir. -(X)ş- eki iki olayın aynı anda olmasını ifade eder ve anlam vurgusunu sağlar.

Zorunlu istem olarak *soḳ-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *sokuş-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *soḳul-* 'ezilmek', *sokuşdur-* '(birbiriyle) karşılaştırmak' (OTWF 673, 817), *soḳtur-* 'ezdirtmek, ufalatmak', *soḳım* 'koyma, ekleme' (EDPT 806, 811)

55. talaş- 'kavga etmek, (karşılıklı) başkasının hakkına tecavüz etmek' (OTWF 567)

tala-ş- < tala- 'zarar vermek, yağmalamak' (EDPT 492)

tala- fiilinin anlamları:

A1: yağma etmek, zaptetmek

tejikler ayur anı efrasiyab

bu efrasiyab tuttı iller *talap*

"İranlılar ona Efresiyâb derler;

Bu efresiyâb akınlar salıp ülkeler *zaptetmiştir*" (KB 280).

talaş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek, dalaşmak

beş yek talaşur

beş şeytan birbiriyle kavga eder (TT I 29).

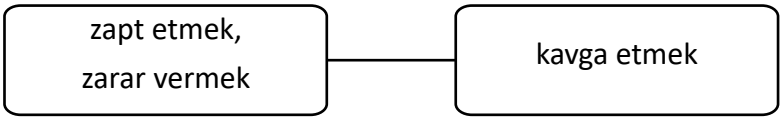
tiller *talaşur* çaşut yoŋaġ tikileşir

"Diller birbiriyle *dalaşır*, iftiralar birbiriyle fısıldaşır" (TT I 74).

Değerlendirme: *tala-* fiili 'zaptetmek' anlamında kullanılmıştır. *talaş-* fiili ise bağlamda 'kavga etmek' anlamında kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle *tala-* fiilinin 'zapt etmek' anlamı bünyesinde 'birisine veya bir topluluğa zarar verme' anlamı taşır. -ş- eki 'zarar verme' anlamını karşılıklı hâle getirip 'kavga etme' anlamını kazandırmış olabilir. Bu bağlamda -ş- çatı ekinin türetimlik işlevi görmesi ve fiile yeni sözlüksel anlam katması muhtemeldir.

Zorunlu istem olarak *tala-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı

alabilir. *talaş*- fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *talaġu* ‘hızlı etkili zehir, dizanteri’ (EDPT 497)

56. tegiş- ‘(hakem vb. olarak) çağırmak davet etmek’ (EDPT 487, DLT 386))

teg-(i)ş- < teg- ‘ulaşmak, elde etmek, öğrenmek’(OTWF 635)

teg- fiilinin anlamları:

A1: erişmek, ulaşmak

üze teŋrike *tegir*

“Yukarıdaki gökyüzüne *ulaşır*” (IB 20).

üzüksüz ud koń toŋuz takıġu ḳaz ödirek bo montaġ tınl(ı)ġlar bir künte üç ḳata kelip aşunmaḳlaşu *tegip* mini ısururlar soḳarlar

“Bir sürü koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk vb. canlılar bir günde üç kez gelip (bana) *erişip* beni ısırırlar, sokarlar” (AY 19 10-13).

A2: hücum etmek

eŋ ilki tadıḳıŋ çorıŋ boz atıġ binip *tegdi*

“İlk önce Tadık Çor’un boz atına binip *hücum etti*” (KT D 32).

A3: üzülmek

saŋa *tegmedi* bu saḳınç yalŋuzun

maŋa tegdi ḳadġu saḳınçlar uzun

“Bu keder yalnız sana *dokunmadı*;

Benim için de sonsuz üzüntü ve kaygı oldu” (KB 1550).

tegiş- fiilinin anlamları:

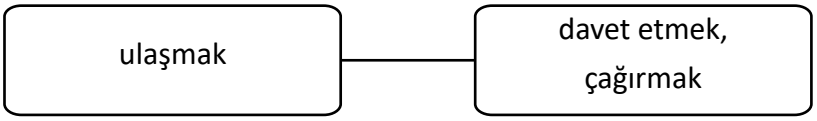
A1: ‘(hakem vb. olarak) çağırmak davet etmek’

olar ikki begge *tegişdi*

“O ikisi, beyin *hakem olmasını istediler*” (DLT 386).

Değerlendirme: *teg*- ‘ulaşmak, erişmek’ temel anlamına sahiptir. *tegiş*- ise bağlamda ‘davet etmek, çağırmak’ anlamında kullanılmıştır. ‘ulaşmak’ eyleminde bir kimsenin ya da bir şeyin bir yerden bir yere varması söz konusudur. ‘çağırmak, davet etmek’ eylemlerinde ise çağrı ya da davet muhatabına ulaşır. Yani -ş- eki söz konusu anlam değişikliğinde anlam alanının içeriğinin (çağrı ya da davetin ulaşması) değişmesinde rol oynamış olabilir. Ve böylelikle sözcükselleşme meydana gelmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *teg*- fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *tegiş*- fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *verici* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tegiş*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *teginç* 'ulaşma, elde etme', *tegինçsiz* 'ulaşılamaz, erişilemez', *tegir*, 'hisse, pay, değer, eder', *tegür*- 'ulaştırmak', *tegre* 'çevre, dolay', *tegirme* 'daire, dolambaçlı, yuvarlak', tegirmen 'değirmen' *tegrikle*- 'toplamak, birleştirmek', *tegirmile*- 'toplanmak', *tegiş* 'değiş tokuş', *tegşil*- 'değişilmek', *tegşür*- 'değiştirmek', *tegşürül*- 'değişmek, değiştirilmek', *tegşürüş*- 'karşılıklı değişmek', *tegzin*- 'dönmek, dolandırmak, bir yeri dolaşmak' *tegzindür*- 'döndürmek, dolaşmak' (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499), *tegintür*- 'tecrübe kazandırmak', *tegürt*- 'değdirtmek, ulaştırmak' (OTWF 787, 823)

57. tikileş- 'fısıldaşmak' (DTS 559)

tikile-ş- < tikile- 'gürültü yapmak' (DTS 559)

tikile- fiilinin anlamları:

A1: kükremek

yil üze yil *tikilep* yiltirdi

"Rüzgar aralıksız *uğuldayarak* esti" (TT I 2 15).

tikileş- fiilinin anlamları:

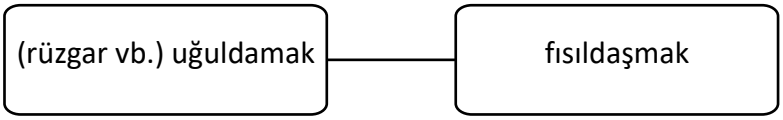
A1: fısıldaşmak

tiller *talaşur* çaşut yoŋağ tikileşir

"Diller birbiriyle dalaşır, iftiralar birbiriyle *fısıldaşır*" (TT I 74).

Değerlendirme: *tikile*- bağlamda 'uğuldamak' anlamında kullanılmıştır. 'uğuldamak' eyleminde rüzgara özgü boğuk ve devamlı çıkan bir ses söz konusudur. 'fısıldamak' eyleminde ise -ş- eki bu sesi karşılıklı alçak sesle birbirine iletme ve insanlara özgü bir anlam kazandırma işlevini yerine getirmiş olabilir. Söz konusu ek fiilin anlamına yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tikile*- fiili bağlamda *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tikileş*- fiili ise zorunlu istem olarak *verici* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tikileş*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *tiki* 'ses, gürültü', *tikilig* 'sesli, gürültülü', *tikisiz* 'sessiz, gürültüsüz' (DTS 559), *tikileyü* 'tekrar, ikinci defa' (EUTS 156)

58. turuş- 'yüzleşmek, birbirine karşı durmak' (OTWF 571)

tur-(u)ş- < tur- 'ayakta durmak, dik durmak, hareketsiz durmak' (EDPT 529)

tur- fiilinin anlamları:

A1: kalkmak

turup yėrin tapa bardı

"*Kalkıp* kendi ülkesine doğru gitti" (Ş G 6).

üze tuman turdı asra toz *turdı*

"Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz *kalktı*." (Irk 15).

A2: durmak, kalmak

yiliŋe kudursugıŋa tegi yagrıpan kamşayu umatın *turur*

"Yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan *duruyor*." (Irk 16).

yėrtinçüde *turup* yitlinmeser batmasar

"yeryüzünde *durup* yitmese, batmasa" (AY 197 13).

A3: (rüzgar vb.) çıkmak

ḳaltı kün ortuda sınar yil *tursar* ötrü ol bulġaḳlaraġ irdin sınar elitir tegürer

"Eğer rüzgâr güney taraftan *çıkarsa* sonra o dalgalanmaları kuzey tarafa nasıl taşır, ulaştırır?" (M III 10).

turuş- fiilinin anlamları:

A1: karşılaştırmak, yüzleştirmek

taḳı utrıŋguluḳ *turuşġuluḳ* küçümüz bolġay

"Onları *karşılaştırmak* ve *yüzleştirmek* için gücümüz olacak" (AY 7 10, 11).

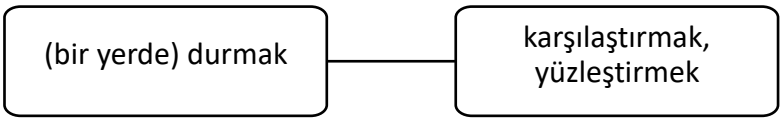
A2: savaşmak

ol yirteki isig öz alımçıları birle *turuşur*

“o yerde can borcu olanlar ile *savaşır* ” (AY 18 11).

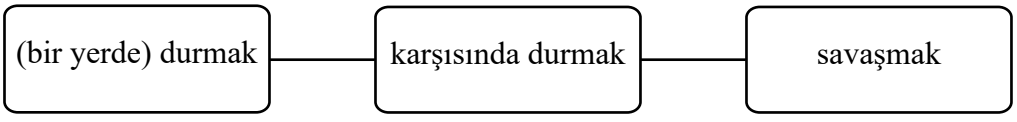
Değerlendirme:

A1: *tur-* fiili ‘durmak ve kalkmak’ temel anlamlarına sahiptir. *turuş-* fiili ise A1’de ‘yüzleştirmek’ anlamında kullanılmıştır. ‘yüzleştirme’ işi iki tarafın yüz yüze gelerek bir olayı veya durumu açıklığa kavuşturmak için yapılır. Tarafların karşı karşıya gelmesi yani durması söz konusudur. Bu bağlamda *tur-* fiilinin somut bir özelliğe sahip olan ‘durmak’ anlamı -(X)ş- eki alıp metaforlaşarak ‘yüzleştirmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu çatı ekinin, bu anlam değişmesinde ve anlamın soyut bir nitelik kazanmasında etkisi olmuş olabilir. Bu şekilde de sözcükselleşme meydana gelmiştir. Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *turuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne konu anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *turuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: tur- fiili ‘durmak’ temel anlamına sahiptir. -(X)ş- eki alan turuş- fiili ise bağlamda ‘savaşmak’ anlamında tespit edilmiştir. Bu iki fiil arasında ‘karşısında durmak’ eylemi köprü vazifesi görür. Zira ‘karşısında durmak’ eylemi somut bir yapıda bir kimsenin karşısına dikilmek anlamından metaforlaşarak ‘bir kimsenin düşüncesine katılmamak’ anlamına gelişmiş. Özetle tur- ‘durmak’ eylemi ‘bir kimsenin karşısında durmak’ somut anlamından metaforlaşarak ‘bir kimsenin veya bir olayın karşısında durmak’ anlam alanı üzerinden ‘savaşmak’ anlamını kazanmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *turuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *turuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *turġaḳ* ‘bekçi, nöbetçi’ *turuġ* ‘ayakta durulacak bir yer’, *turuḳ* ‘ikametgâh, durma yeri’, *turuġsa-* ‘durmak istemek’, *turul-* ‘sakinleşmek, durulmak istikrarlı olmak’ (OTWF 679), *turuldur-* ‘durdurulmak’, *turum* ‘durma’, *turma* ‘durma, teklif’, *turumla-* ‘(suyun vb. bir şeyin derinliğini) boy ile ölçmek’, *turumsın-* ‘ayağa kalkıyor gibi görünmek’, *turun-* ‘karşı koymak, itiraz etmek’, *turuş* ‘tavır, davranış, duruş’, (EDPT 538, 539, 542, 548, 549, 551, 552, 554)

59. tutuş- ‘(birlikte) kavramak, yakalamak, bir şeye yapışmak’ (EDPT 462)

tut-(u)ş- < tut- ‘tutmak, kavramak, alıkoymak’ (OTWF 621)

tut- fiilinin anlamları:

A1: tutmak

özi arıġ suvḳa kirip yaŋı arıġ ton kedip iliginte tütsüglük *tuta* bo tütsügüg urup mini oḳısun

“Kendisi temiz suya girip yeni, temiz kıyafet giyip elinde tütsüyü *tutup* ve bu tütsüyü yakıp beni çağırsın” (AY 440c 5-9).

A2: yönetmek

ėlig tutup törüg ėtmiş

“Ülkeyi *yönetip*, yasaları düzenlemiş” (KT D 3).

A3: yakalamak, zaptetmek

az totoḳuġ eliğin *tutdı*

“Az valisini eliyle *yakaladı*” (BK D 38).

tutuş- fiilinin anlamları:

A1: birleşmek

terk kie edgü ögli *tuduştaçı* terk öpke kidişgüçü

“Kişi iyi niyetli insanlarla hemen *birleşmeli*, kötü niyetli insanlardan uzak durmalı” (TT VII 17 23).

A2: tokalaşmak, selam vermek

küvezlenme elgiŋ sala kirmegil

elig alşu tutşu yime turmaġıl

“Kibirli olma, elini kolunu sallayarak girme;

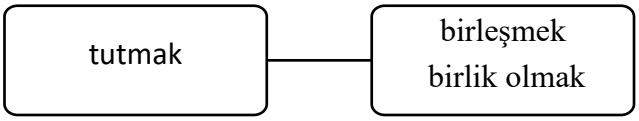
Selam verirken de fazla laubali hareketlerde bulunma” (KB 4111).

Değerlendirme:

A1: *tut-* fiili ‘tutmak, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuş-* fiili ise A1’de ‘birleşmek, birlik olmak’ anlamında kullanılmıştır. *tut-* fiilinin temelinde ‘tutmak, bir arada tutmak, ele almak’ gibi anlamlar yatar. Söz konusu

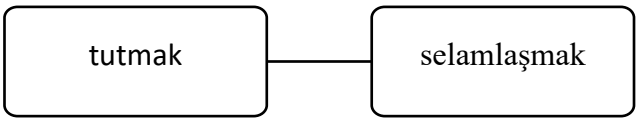
anlamlardan yola çıkılarak hemen yukarıdaki A1'de tespit edilen aynı görüşte olan insanların bir arada bulunması, birlik ve beraberliğin vurgulanmasında da bir 'tutma' söz konusudur. Buradan hareketle somut anlamdaki *tutmak* eylemi -(X)ş- eki alıp metaforlaşarak 'birleşmek, birlik olmak' anlamını temsil etmiş olmalıdır. Bu bağlamda söz konusu ek fiilde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *tutuş-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *tut-* fiili 'tutmak, yönetmek, yakalamak, zapt etmek' anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuş-* fiili ise A2'de 'selam vermek' anlamında kullanılmıştır. *selamlaşma* eylemi iki kişinin birbirinin elini sıkması ile gerçekleşir ve buna hâlk dilinde *tokalaşma* denir. Bu bağlamda 'tutma' yoluyla birbirinin elini sıkması eylemi 'selamlaşma' adı altında -(X)ş- ekini alarak özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *tutuş-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

Türevleri: *tutġaḳ* 'acı, feryat', *tutġun* 'mahkûm, esir', *tutma* 'sandık', *tutmaç* 'makarna tarzında yemek', *tutruḳ* 'tutulması emredilen kişi', *tutsıḳ* 'tutulacak', *tutsuġ* 'istek, vasiyet, tavsiye', *tutsuḳ-* 'yakalanmak, ele geçirilmek', *tutşı* 'devamlı, sık sık', *tutuġ* 'rehin', *tutuġluġ* 'cinli yer', *tutuḳsuz* 'desteksiz', *tutuḳla-* 'hadım etmek', *tutul-*

‘yakalanmak’, *tutum* ‘bir tutam’, *tutun*- ‘ay, güneş için tutunmak, av hayvanı vb. yakalamak, birini evlatlık edinmek’, *tutunçu* ‘evlat edinilmiş’, *tutur*- ‘tutturmak, yakalatmak’, *tuturġu* ‘tavsiye edilen şey’, *tutuş* ‘tartışma’, *tutyaḳ* ‘yakalama’ (EDPT 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462), *tutuz*- ‘birisine bir şey emanet etmek, talimat vermek, katılmak’ (OTWF 758)

60. tütüş- ‘kavga etmek’ (OTWF 570)

tüt-(ü)ş- < tüt- ‘tütmek, duman çıkmak’ (DLT 108, KB 483)

tüt- fiilinin anlamları:

saḳal tutup tartışur

kögsi ara öt *tüter*

“Yiğitler, çekmek için birbirlerinin sakalına asıldılar. Vuruşma kızıştı. Sanki kin ateşi göğüslerinde *tütüyor*” (DLT 108).

yanut birdi ögdülmiş aydı ata

seniŋ ḳadġuŋı yip küyer men *tüte*

“Ögdülmiş yanıt verdi: Ey baba, dedi,

Senin kaygın ile yanıp *tutuşuyorum*.” (KB 1229).

tütüş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek

tıltaġsız evinte tütüşgüçi *kerişgüçi* bolur

“Sebepsiz yere kendi evlerinde çekişirler, *kavga ederler*” (BT XXXVII 2429, 2430).

maŋa kelse *tütşü* törü birse men

uraġun içer teg açırkörse men

“Bunlar *kavga edip* bana gelirler ve ben hüküm verince,

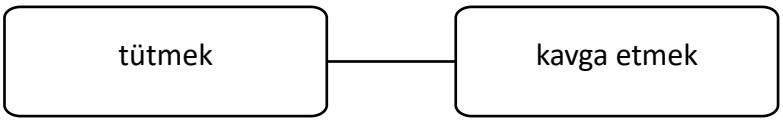
Bakarsın, acı Hind ilacı içmiş gibi yüzlerini ekşitirler” (KB 815).

Türevleri: *tütne*- ‘duman çıkarmak’, *tütün* ‘sigara’, *tütünç* ‘duman emisyonu’, *tützüg* ‘tütsü’ (OTWF 136, 261, 308), *tütüş* ‘kavga’ (KB 2098)

Değerlendirme: *tüt*- fiili DLT’de mecaz anlamda ‘tütmek’, KB’de ise yine mecaz anlamda ‘tutuşmak’ anlamlarında tanıklanmıştır. *tütüş*- fiili ise bağlamlarda ‘kavga etmek’ anlamında tespit edilmiştir. DLT’deki örnekten hareketle *tüt*- ‘tütmek’ eylemi bir kavgadan hemen önceki aşamada içte oluşan kini ortaya çıkaran bir kıvılcım olarak sembolize edilmiş olmalıdır. İçte patlayan kin, sinir vb. duygular şiddetlenerek ‘kavga etme’ eylemine sebep olmuştur. *tüt*- eylemi içten dışa doğru bir hareketi ifade ederken, *tütüş*- eyleminde ise karşılıklı bir hareket söz konusudur. Bu bağlamda -(X)ş- eki hem

işteş anlamda kullanılmış hem de yeni bir anlam kazanarak sözcükselleşme olayını gerçekleştirmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *tüt-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tütüş-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tütüş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

61. uġraş- 'kavga etmek' (OTWF 571)

uġra-ş- < uġra- 'planlamak, niyet etmek' (OTWF 426)

uġra- fiilinin anlamları:

A1: niyet etmek, planlamak

ol iliglerniŋ ḳanlarnıŋ iliŋe uluşıŋa yaŋuk yaġısı yavlaḳı ol ilig uluşuġ artatġalı bozġalı saḳınçın süülegeli *uġrasarlar*

"O hükümdarların hanların ülkesine yakın düşmanları o ülkeyi tahrip etmek için savaşmaya *niyetlense*" (AY 238 16-20).

negü *işke* uġrasa büter

"ne iş *planlasa* bitirir" (TT VII 28 28).

A2: uğramak

ewke *uġra*

"eve *uğra*" (DLT 477).

uġraş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek

han birle uġraşmaşım körüp

"Han ile kavga edişimi görüp" (M III 49 1).

A2: birbirinin üzerine yürümek

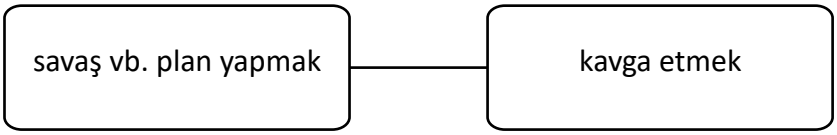
ikki yaġı *uġraşdı*

"İki düşman *birbirinin üzerine yürüdü*" (DLT 110).

Türevleri: *uġral-* 'niyet edilmek, karar verilmek', *uġrat-* 'planlatmak, niyet ettirmek, (EDPT 92)

Değerlendirme:

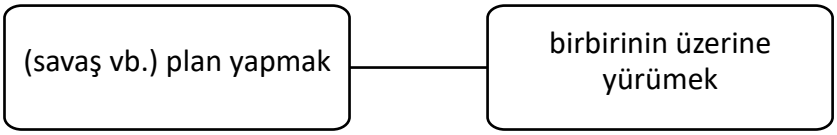
A1: *uġra-* fiili ‘savaş vb. plan yapmak, niyet etmek, uğramak’ anlamlarına sahiptir. *uġraş-* fiili ise bağlamda ‘kavga etmek’ anlamında kullanılmıştır. *uġra-* fiilinin ‘ savaş vb. plan yapmak’ anlamından hareketle ‘kavga etmek’ eyleminde de bir ‘kasıt, plan’ söz konusudur. Bir kişi kavga etmeden önce kavga edeceği kişi için kötü niyet besler ve kavga etmeyi planlar. Bu bağlamda kök fiil -ş- eki aldığında ‘kavga etmek’ anlamına gelişmiş ve fiil yeni bir anlam kazanmış olmalıdır. Ayrıca -ş- eki karşılıklı yapma işini üstlenmiş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *uġra-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *uġraş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir.

A2: *uġra-* fiili ‘planlamak, niyet etmek, uğramak’ anlamlarına sahiptir. *uġraş-* fiili ise bağlamda ‘birbirinin üzerine yürümek’ anlamında kullanılmıştır. *uġra-* fiilinin A1’deki örneğinde ‘savaş vb. plan yapmak’ anlamında tespit edilmiştir. Buradan hareketle kavga veya savaştan önce bir plan yapılır ve sonra kavga ya da savaş yapma işi gerçekleşir. Yani ilk önce plan yapılır sonra eylem gerçekleştirilir. Bu bağlamda -ş- çatı eki fiile hem yeni anlam kazandırmış hem de işteşlik işlevi katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *uġra-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. alabilir. *uġraş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir.

62. ulaş- ‘birbirine katılmak, birbirini takip etmek, bir süreklilik oluşturmak’ (OTWF 572)

ula-ş- < ula- ‘(kırık bir şeyi) tamir etmek, bir araya gelmek, katılmak’ (EDPT 126)

ula- fiilinin anlamları:

A1: birleştirmek

sınuķının sapar men üzükiŋin *ulayur men*

“Senin kırıklarını onarırım, çıkıklarını *yerine oturtururm* (IB 48).

A2: ip vb. bağlamak

ol yıp *uladı*

“O ipi *bağladı*” (DLT 459).

A3: bir şeyi bir şeye bağlamak

kөŋülin nigoşaklar üze bamaz *ulamaz*

“İnancını Mani dinine *bağlamaz*” (M III 22 12).

ulaş- fiilinin anlamları:

A1: kavuşmak, ulaşmak

ḳatılġıl bularnıŋ bile edgüleş

ḳutadġay saŋa iki ajun *ulaş*

“Bunlarla ilişki kur ve iyi geçin;

Böylece mutluluğa *kavuşarak* her iki dünyada mutlu olursun” (KB 4354).

duʿada unıtma mini ay ḳadaş

meniŋde kidin sen kelir sen *ulaş*

“Ey kardeş duada beni unutma;

Benden sonra sen geleceksin, *yanaş*” (KB 6173).

A2: birbirini takip etmek

yaġı boynı yençer hazine urur

tilek arzu niʿmet *ulaşu* kelür

“Düşmanın başını ezer ve hazine toplar;

Dilek, arzu ve nimet *birbiri ardına gelir*” (KB 3000).

Türevleri: *ulaġ* ‘zincir, silsile’, *ulal-* ‘katılmak, ilşki kurmak, iletmek, teslim etmek’ (OTWF 212, 681)

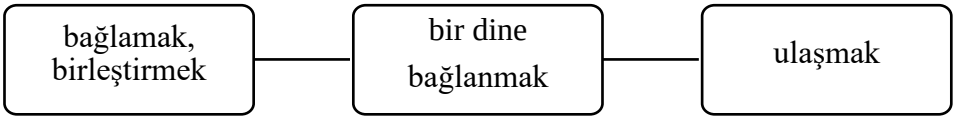
ulama ‘ekleme, ulama’, *ulan-* ‘(bir şeye) katılmak’, *ulaş-* ‘(bir şeye) katılmak’ *ulat-* ‘katılmasını emretmek’, *ulatı* ‘ilaveten, ek olarak’, *ulayu* ‘sürekli, birbiri ardına’ (EDPT 132, 134, 146, 148, 154)

Değerlendirme:

A1: *ula-* fiili ‘bağlamak, birleştirmek’ temel anlama sahiptir. *ulaş-* fiili ise A1’de ‘ulaşmak’ anlamında tespit edilmiştir. *ula-* fiilinin ‘bağlamak’ anlamı, somut anlamda ‘bir şeyi bir şeye tutturmak’ olarak tanımlanır. Bu bağlamda bağlanılan veya tutturulan şey sonucunda ‘sona erme, tamamlama’ söz konusudur. Keza bu ‘ulaşma’ eylemi için de geçerlidir. Zira bir noktadan diğer bir noktaya varıldığında ‘sona erme, tamamlama’ söz konusudur. ‘bir şeyi bir şeye bağlamak’ anlamı metaforlaşarak ‘bir dine bağlanmak’ anlamına dönüşmüş oradan da ‘ebediyete ulaşmak’ anlamına gelişmiş olmalı.

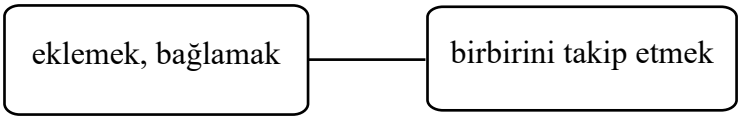
Zorunlu istem olarak *ula-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir.

ulaş- fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ulaş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ula-* fiili 'eklemek, bağlamak, birleştirmek' temel anlama sahiptir. *ulaş-* fiili ise A2'de 'birbirini takip etmek' anlamında tespit edilmiştir. *ula-* fiilinin 'eklemek, bağlamak' anlamları, somut anlamda 'bir şeyi bir şeye tutturmak' olarak tanımlanır. Somut anlamda 'bir şeyi bir şeye bağlamak' anlamı metaforlaşarak birbirini takip eden çeşitli duyguların birbirleriyle etkileşime girmesi sonucunu doğurur. Bütün bunlardan hareketle *ula-* fiilinin 'eklemek ve bağlamak' anlamları -ş- eki alarak 'birbirini takip etmek' anlamına gelişmiş ve yeni sözlüksel anlam kazanmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ula-* fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *ulaş-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -ş- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

63. yamaş- 'yamamak' (EDPT 939)

yama-ş- < yama- 'yamamak' (EDPT 934)

yama- fiilinin anlamları:

A1: yamamak

ol ton *yamadı*

"O elbisesini *yamadı*" (DLT 509).

yamaş- fiilinin anlamları:

A1: katılmak

atlığın *yamaşdı*

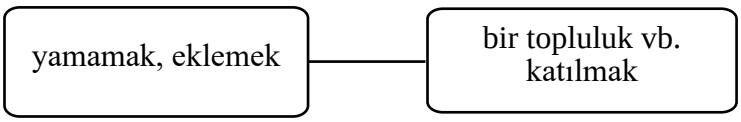
"Atlısıyla (bize) *katıldı*" (Ta D 6).

Türevleri: *yamaġlıġ* 'yamalık' (OTWF 124), *yamaġ* 'yama', *yamal-* 'yamanmak',

yaman- ‘yamanmak’ (EDPT 935, 936, 937)

Değerlendirme: *yama*- fiili ‘eklemek’ temel anlamına sahiptir. *yamaş*- fiili ise bağlamda ‘bir topluluğa katılmak’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam bağlantısı çok yakındır. ‘yamamak’ işi bir şeyi onarmak, daha iyi hâle getirmek için ekleme yöntemiyle yapılır ve nesnelere uygulanan bir işlemdir. Söz konusu fiil -ş- çatı eki alarak ‘katılmak’ anlamına gelişmiş ve insana özgü bir özellik kazanmıştır. Yani nesnelere atfedilen özellik -ş çatı ekini almasıyla birlikte fiile insana atfedilen bir özellik kazandırmış olmalıdır. Bu bağlamda -ş- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde bir işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yama*- fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *yamaş*- fiili ise zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *yamaş*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

64. yapış- ‘yapışmak, bağlı kalmak’ (EDPT 880)

yap-(ı)ş- < yap- ‘inşa etmek, kapatmak, örtmek, yapıştırmak, (bir şeyleri) tutturmak’ (EDPT 870)

yap- fiilinin anlamları:

A1: yapmak

ḳan olurupan ordu *yapmış*

“Bir hakan tahta oturmuş ve saray *yapmış*” (IB 28).

A2: örtmek

bodıs(a)t(a)vlar nomluġ et’özlüg kök ḳalıkıġ bilge biliglig yürüŋ bulıt üze *yapa* örterler

“Bodhisattvalar öğreti vücutlu gökyüzünü bilgili beyaz bulut ile *örterler*” (AY318/19-21).

A3: kapamak

tirer sen yumıtsa saçar sen ḳamuġ

oḳır sen yüz ursa *yapar sen* kapuġ

“Yığarsın; toplanınca da tekrar hepsini dağıtırsın;

Önce çağırırsın, fakat gelince kapını *kaparsın*” (KB 719).

A4: yapıştırmak

işler örtmek *yaptı*

"Kadın ekmeği tandıra *yapıştırdı*" (DLT 375).

yapış- fiilinin anlamları:

A1: musallat olmak

ḳop işi büdmez uluġ yek *yapışur*

"Tüm teşebbüsleri başarısız olur, büyük iblis ona *musallat olur*" (TT VII 28 38).

A2: (tutkuyla) bağlanmak

sen emdi *yapuştuŋ* bu dünyaḳa berk

ḳatıġlan köŋül mundın üzgil bura

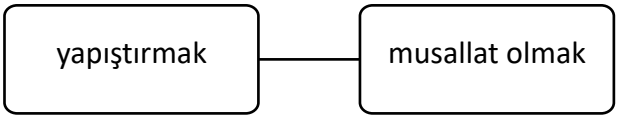
"Sen şimdi bu dünyaya kuvvetle *yapıştın*;

Onunla ilgini kesmeye, gönlünü ondan çevirmeye gayret et" (KB 6630).

Değerlendirme:

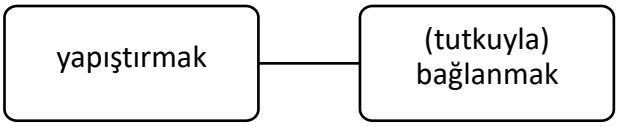
A1: *yap-* fiilinin anlamlarından biri de 'yapıştırmak'tır. *yapış-* fiili ise A1'de 'musallat olmak' anlamında kullanılmıştır. 'musallat olmak' eyleminin bünyesinde 'birisini sürekli rahatsız etmek, peşini bırakmamak ve ona mecazi olarak yapışmak' anlamları bulunur. Bu bakımdan somut anlamda olan *yap-* fiilinin 'yapışmak' anlamı -ş- eki alıp metaforlaşarak 'musallat olmak' anlamını kazanmış olmalıdır. Böylelikle fiilin anlamında sözcükselleşme meydana gelmiş ve -ş- eki türetimlik işlevi görmüş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek yapış- fiilinde hareketin yönünü içten dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *yap-* fiili A4'te *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yapış-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

A2: *yap-* fiilinin anlamlarından biri de 'yapıştırmak'tır. *yapış-* fiili ise A2'de '(tutkuyla) bağlanmak' anlamında kullanılmıştır. Bu bakımdan somut anlamda olan *yap-* fiilinin 'yapışmak' anlamı -ş- eki alıp metaforlaşarak '(tutkuyla) bağlanmak' anlamını kazanmış olmalıdır. Böylelikle -ş- eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca *yapış-* fiilinin 'bağlanmak' anlamında içten bir bağlılık var olduğundan içten dışa doğru bir hareket ve insana özgü bir özellik söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *yap-* fiili A4'te *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yapış-* fiili ise zorunlu istem olarak A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yapġuç* 'kapak', *yapġut* 'lif ve yün yığını', *yapġaḳ* 'tuzak', *yapıl-* 'kapatılmak, durdurulmak', *yapıt-* 'yaptırmak', *yaptur-* 'yaptırmak, emretmek, görevlendirmek', *yapıġ* 'yapı, bağ', *yapıġlıġ* 'yapılı, sürgülü', *yapın-* 'kapanmak, örtünmek', *yaprı* 'geniş, düz', *yaprıt-* 'düzlemek', *yaprul-* 'sıkıca tutturulmak', *yapruş-* 'birlikte bir şeyi düzleştirmek', *yapsa-* '(bir şeyi) yapmayı dilemek', *yapur-* 'düzlemek, eşitlemek', *yapurġak* 'yaprak', *yapurġaḳlıġ* 'yapraklı', *yapurt-* 'saklatmak, gizletmek', *yapşın-* 'ilişmek, sarkıntılık etmek', *yapşur-* bağlatmak, tutturmak, yapıştırmak', *yapuşġaḳ* 'yapışkan' (EDPT 872, 873, 874, 875, 878, 879, 880, 881)

65. yaraş- 'uygun olmak, anlaşmak; yakışmak' (OTWF 573)

yara-ş- < yara- 'başarılı olmak, yararlı olmak' (EDPT 956)

yara- filinin anlamları:

A1: uygun olmak

bo yolın yorısar *yaramaçı* tėdim

"Bu yoldan geçerse *uygun olmaz*, dedim" (Ton 1 D 6).

ıduḳluḳ yaraġay

"Tanrı'ya kurban etmek *uygun olur*." (IrkB 41).

taplasar bu kız adın kişike yaraguluk ermez

"Ondan hoşlanıyorsanız, bu kız başka kişiye uygun olmaz." (M III 14).

A2: faydalı olmak

yolı *yaramiş*

"Yolculuğu *yararlı olmuş*" (IrkB 30).

boluġluġ körür men *yaraġu* munı

kiçiglikte taştın adın yoḳ müni

"Ben onun işe *yarayacağını* ve yetişeceğini görüyorum;

Yaşının küçüklüğünden başka kusuru yoktur" (KB 1628).

A3: yaraşmak, yakışmak

altun tuyuġluġ adġırlıḳ *yaraġay*

“Altın toynaklı bir aygır olmak *yaraşır*” (IrkB 5).

öz isig özin ıdalayu yaraş yarap

Kendisini feda edip, (kendisine) yakışanı yapıp, başkalarının derdine çare buldu. (DKPAM 3759).

A4: yardım etmek

budunḳa tusulġıl muŋıŋa *yara*

ḳadaşḳa bağır bir yaḳınlıḳ ula

“Hâlka faydalı ol, muhtaçlara *yardım et*;

Akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç (KB 3237).

A5: takdir edilmek

ḳıyıḳsız kiçe taŋda ḳıldı tapuġ

yaradı tapuġ açtı devlet ḳapuġ

“Yine sadakatle sabah akşam hizmet etti;

Hizmeti *takdir edildi*, devlet kapıları açıldı” (KB 3069).

yaraş- fiilinin anlamları:

A1: hoşa gitmek

ipkin ed tavar *yaraşur*

“Mal-mülk *hoşuna gider*” (TT VII 17 10).

A2: anlaşmak

yaraşġu yaraġı bar erse *yaraş*

yoḳ erse yarıḳlan bil alşıp küreş

“Anlaşmak imkânı varsa onunla *anlaş*;

Yoksa zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve güreş” (KB 2360).

A3: barışmak

asıġ yas üçün bolsa emdi yaġı

aŋar ḳod ol asġıŋ *yaraş* ay aġı

“Sana biri çıkarı için düşman olursa, ey cömert,

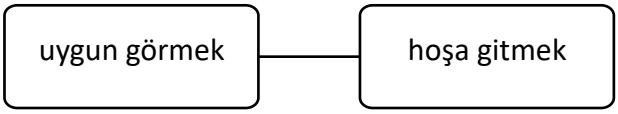
Sen kendi çıkarından vazgeç ve onunla *barış*” (KB 4228).

Türevleri: *yaraġ* ‘fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik’, *yaraġlıġ* ‘yararlı’, *yaraġsız* ‘kullanışsız, faydasız ‘, *yaran-* ‘iyilik yapmak, kendisini birisine sevdirmek, yaranmak’, *yaraşı* ‘uygun, faydalı’, *yaraşıḳ* ‘yararlı, faydalı’, *yarat-* ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 60, 215, 342, 573, 627, 793)*, yaraştur-* ‘anlaştırmak, yakıştırmak’ (EDPT 973)

Değerlendirme:

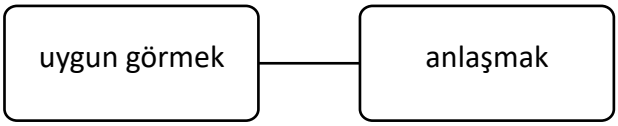
A1: *yara*- fiili ‘yaramak, yaraşmak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yaraş*- fiili ise A1’ de ‘hoşa gitmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimseye veya kendisine uygun görülen şey aynı zamanda hoşa da gider. Bu çerçevede yara- fiili ‘uygun görmek’ anlam alanı üzerinden -ş- eki alarak ‘hoşa gitmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara*- fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yaraş*- fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

A2: *yara*- fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yaraş*- fiili ise A2’ de ‘anlaşmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir konu üzerinde bir düşünce uygun görülürse karşılıklı anlaşmaya gidilebilir. Bu bağlamda *yara*- fiili ‘uygun görmek’ anlam alanı üzerinden -ş- eki alarak ‘anlaşmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış, türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

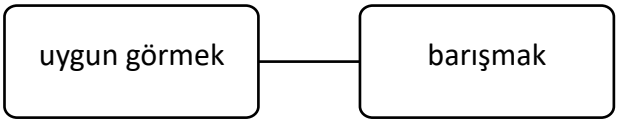
Zorunlu istem olarak *yara*- fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yarat*- fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

A3: *yara*- fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yaraş*- fiili ise A3’ de ‘barışmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir konu üzerinde bir fikir uygun görülürse karşılıklı anlaşmaya gidilir ve taraflar arasında barış sağlanabilir. Bu çerçevede *yara*- fiili ‘uygun görmek’ -ş- eki alarak anlam alanı üzerinden ‘barışmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış, türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara*- fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yarat*- fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yön durum ekli tamlayıcı alabilir.

Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

2. 3. -r-, -Ir-, -Ur- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

66. aşur- 'aşırmak, geçirmek, yüceltmek' (EDPT 265)

aş-ur- < aş- 'bir dağ vb.' geçmek' (EDPT 255)

aş- fiilinin anlamları:

A1: aşmak

ol yılḳa türgėş tapa altun yışıġ *aşa* ėrtiş ügüzüg keçe yorıdım

"O yıl içerisinde Türgişlere karşı Altay dağlarını *aşıp* Ertiş nehrini geçerek yürüdüm" (BK D 27)

aşur- fiilinin anlamları:

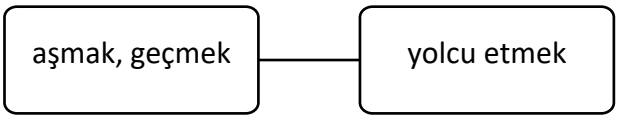
A1: yolcu etmek

beg yutuzuġ *aşurup*

"bey eşini *geçirip*" (Maitr 174r 4).

Değerlendirme: *aş*- fiili 'dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek' temel anlamlara sahiptir. *aşur*- fiili ise bağlamda 'yolcu etmek' anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *aş*- fiili 'bir yerden bir yere geçmek' anlamında kullanılırken, söz konusu fiil -Ur- ekini alıp 'geçirmek' gerçek anlam alanı üzerinden metaforlaşarak 'yolcu etmek, uğurlamak' anlamlarına gelişmiş olmalıdır. *aş*- fiili genel kullanıma sahipken, *aşur*- fiili spesifik bir anlam kazanmıştır. Yani genelden özele bir geçiş söz konusudur. Bütün bunlardan hareketle -Ur-ekinin fiilin sözcükselleşmesinde, somuttan soyuta ve genelden özele geçişinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *aş*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *aşur*- fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *aşur*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *aşnu* ‘önce’, *aşnuki* ‘önceki’, aşnuraḳ ‘daha önce’, *aşur-* ‘aşırmak, geçirmek, yüceltmek’, aşru ‘çok fazla, aşırı’, *aşrul-* ‘(bir yere) taşınmak, nakledilmek’, *aşsa-* ‘aşmak istemek’ (EDPT 264, 265)

67. bütür- ‘tamamlamak, gerçekleştirmek, başarmak’ (OTWF 713)

büt-ür- < büt- ‘bitmek, sona ermek, tamamlamak’ (EDPT 298)

büt- fiilinin anlamları:

A1: bitmek

bo yaġız yirke tayaklıġn *bütgülük* neçe edler bar erserler

“Bu dünyada ne kadar iş varsa zarar görmeden tümüyle *bitecek*” (AY 529-530 23-2)

A2: olgunlaşmak

tarıġ tüş yimiş *bütmegey*

“Tahıl, yemiş *olgunlaşmayacak*” (AY435 2)

A3: yara vb. kapanmak

baş *bütti*

“yara *kapandı*” (DLT 448)

bütür- fiilinin anlamları:

A1: giydirmek, eksik etmemek

hâlâ l dünya ḳazġan özüŋni yitür

todur aç yalıŋnı hem oprak *bütür*

“Helal dünya malı kazan, kendine harca;

Açları doyur, çıplakları *giydir*” (KB 3923).

yime edgü tutġıl elig asraḳıġ

yigü içgü birgil *bütür* oprakıġ

“Bir de hizmetçilere iyi davran;

Onlara yiyecek içecek ver giyeceklerini *eksik etme*” (KB 4527).

A2: erişmek, elde etmek

ol ol nomlarıġ ol ol tınl(ı)ġlarḳa körkitü boşġuru birip edgüke meŋike yaratmaḳları üze ötrü al altaġ p(a)ramıtıġ uz bütürürler

“O öğretileri canlılara gösterip öğreterek (onları) iyiliğe ebedi mutluluğa yönelttikleri için yöntem pāramitāsını ustaca *elde ederler*” (AY 263 9-13).

negü tir eşitgil köni ḳılḳlıġ er

köni ḳılḳı bolsa ajun *bütrü* yir

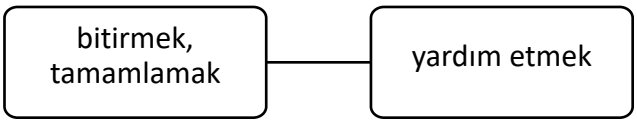
“Doğru hareketli insan ne der, dinle;

“Doğru hareket eden insan dünyanın bütün nimetlerine *erişir*” (KB 2863)

Değerlendirme:

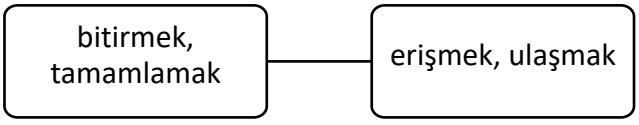
A1: *büt-* fiili ‘bitirmek, tamamlamak’ temel anlama sahiptir. *bütür-* fiili ise bağlamda ‘çıplakların giydirilmesi, eksiklerin tamamlanması’ anlamında kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle açların doyurulması, çıplakların giydirilmesi sonucunda ‘tamamlama’ eylemi gerçekleşir. Buradaki tamamlama eylemi ‘yardım etme’ anlamında özel bir anlam kazanmıştır. Bu bağlamda -Ur-eki fiile yeni bir anlam katmış ve özel bir anlam alanı kazandırmış olmalıdır. Öte *yardım etmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *büt-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *bütür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilin sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *büt-* fiili ‘bitmek, tamamlamak’ anlamında kullanılmıştır. *bütür-* ise A2’de ‘erişmek, ulaşmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Şöyle ki ‘tamamlama’ eylemi gerçekleştiğinde istek ve arzulara ulaşılır. Buradan hareketle *büt-* fiilinin ‘tamamlamak’ anlamı -Ur-eki alarak ‘ulaşmak, erişmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *büt-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *bütür-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *büte* ‘büyük miktarda’, *bütgür-* ‘tamamlamak’, *bütrüş-* ‘görüşmek, tartışmak’, *bütürü* ‘tamamen’, *bütse-* ‘iyileşmeye az kalmak’, *bütün* ‘bütün, tam’, *bütüt* ‘başarılı bir şekilde bir görevi yerine getirme’ (EDPT 299, 300, 304, 308, 309)

68. egir- / eŋir- ‘eğirmek, (ip) eğirmek; etrafını sarmak, kuşatmak’ (UWNEU 131)

eg-ir- < eg- / eŋ ‘eğmek, bükmek’ (UWNEU 142)

eg- fiilinin anlamları:

A1: eğmek, bükmek

iki yanar erŋek *eŋip*

“iki (defa) döner, parmaklarını *eğip*” (TT V 8 57).

ol butaḳ *eġdi*

“O dal vb. şeyleri *eğdi*” (DLT 211).

A2: inandırmak, kabul ettirmek

edgü ögli y(a)rlıkançuçı köngülin bısızın bıçġusuzın bodunın ḳarasın üç erdinike *eggey* ınanturġay “İyi düşünceli, bağışlayıcı gönül rızasıyla zorlamadan hâlkı üç değerli öğretiye inandıracak” (AY 90 18-22).

A3: boyun eğmek

maŋa kim *boyun* egse arzu bulur

“Bana kim *boyun* eğse arzusunu (arzu) bulur” (KB 678).

egir- / eŋir- fiilinin anlamları:

A1: etrafını sarmak

tokuz erig *egire* toḳıdı

“Dokuz askeri, *kuşatarak* mahvetti” (KT K 6).

yek içgek *egirür*

“Şeytan sizi *kuşatıyor*” (TT I 38).

beg kend *egirdi*

“Bey şehri *kuşattı*” (DLT 91).

A2: (ip vb.) eğirmek

yürüŋ kümüş yip *eŋirer*

“Yürüyün gümüş ip *eğirin*” (İPKP XXXX 2).

ıduḳ elgin igig tutup yip *egire*

“Kutsal elleri ile iği tutup ip *eğirip*” (Maitr: 106 22).

uraġut yıp *egirdi*

“Kadın ip *eğirdi*” (DLT 91).

Değerlendirme:

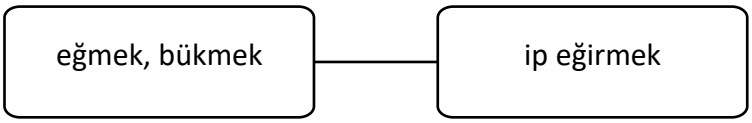
A1: *eg*- fiili bağlamlarda ‘eğmek, bükmek, kabul ettirmek, inandırmak, boyun eğmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *egir*- fiili ise A1’de ‘etrafını sarmak, kuşatmak’ anlamında kullanılmıştır. *eg*- fiilinin ilk ve temel anlamı olan ‘eğmek, bükmek’ eylemi, belli bir kuvvet gösterilerek hafif aşağı yönlü baskı kurularak yapılan eylemdir. *egir*- fiilinde ‘etrafını sarmak, kuşatmak’ eylemi bir yere veya millete hükmetmek için baskı kurularak yapılan bir harekettir. *eg*- eyleminde fiziki bir baskı söz konusu iken, *egir*- eyleminin belirttiği (kuşatma’ anlamında hem fiziki hem psikolojik bir baskı söz

konusudur. Buradan hareketle -Ir-eki fiile yeni bir anlam katmıştır.

Zorunlu istem olarak *eg*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *egir*- fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A2: *eg*- fiili bağlamlarda 'eğmek, bükmek' temel anlamına sahiptir. *egir*- fiili ise A1'de 'ip eğirmek' anlamında tespit edilmiştir. *eğirmek* eylemi TDK'da "yün, pamuk vb.ni iğ ile büküp iplik durumuna getirmek" şeklinde açıklanmıştır (TDK). Söz konusu tanımdan hareketle *eğirmek* eylemi iğ ile bükülerek ip hâline getirilen bir işlemdir. Yani bu işlemde 'bükmek' eylemi söz konusudur. *eg*- fiilinin 'eğmek, bükmek' anlamı, -Ir-ekini alıp 'ip eğirmek' şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu anlam nüansının oluşmasında (İ)r- ekinin etkisi olabilir.

Zorunlu istem olarak *eg*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *egir*- fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *egdü* 'eğri bıçak', *egil*- 'bükülmek, eğilmek', *egri* 'eğri', *egrig* 'bükülmüş, kuşatma', *egril*- 'bükülmek', *egim* 'kat, kıvrım' (OTWF 186, 294, 332, 340, 358), *egirt*- 'kuşatılmış olmak', *egrik*- 'sıkıştırılmış olmak', *eŋil*- 'öne doğru eğilerek selam vermek, eğilmek', *eŋiş*- 'eğilmek, aşağıya doğru bükülmek', *eŋittür*- 'önünde eğilerek selam verdirtmek' (UWNEU 131, 132, 144, 146)

69. ėrtür- 'geçmek, geçirmek, geçirmesine sebep olmak' (OTWF 714; UWNEU 193)

ėrt-ür- < ėrt- 'geçmek' (UWNEU 185)

ėrt- fiilinin anlamları:

A1: geçmek

anı *ertdimiz*

"Onu *geçtik*" (T 44).

er ewinden *ėrtti*

"Adam evini aşıp *geçti*" (DLT 524).

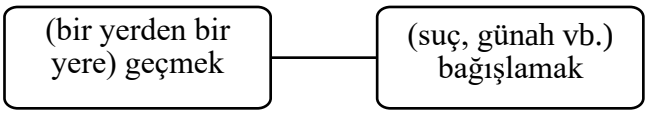
negü kelse yüdgil sen ınçıķlama

erej erse *erter* ne emgek yime

“Ne gelirse yüklen, şikayet etme;
Huzur olsun zahmet olsun, ikisi de *geçer* (KB 6447).
A2: devam etmek
ölüt ölürmek ḳarmapatıġ uzatı *ertser*
“Eğer bu öldürme günahını işlemeye uzun süre *devam ederse*” (TT VIII A 15).
A3: yerine getirmek
ḳunçuylarnıŋ aġruş törüsin *ertgeli* törü umadım
“Kadınların acı veren yasasını *yerine getirmek* için yaratılmadım” (TT X 500).
Türevleri: *ėrgü* ‘ev, mesken’, ėrg*ür*- ‘ulaştırmak, vardırmak’, *ėrig* ‘varılan yer, varlık’, *ėrinç* ‘büyük ihtimalle’, *ėriş*- ‘birlikte varmak’, *ėrtür*- ‘ulaştırmak, sonuçlandırmak, geçirmek’, *ėrtiş*- ‘geçişmek’ (EDPT 210, 223, 227, 234, 239)
A4: üstün gelmek, daha iyi olmak
üdin teki atlıġ han tuşundaḳı vantsai atlıġ kedte ėrtmiş
“… zamandaki adlı han çevresindeki vatsai (han zamanındaki bir edibin adı) adlı alimden *üstün gelir*” (HT VIII 1051-1053).
bo pi taşdakı savlarıġ uḳıtdaçı biltürdeçiler neŋ *ėrtmez*
“Bu yazıt taşlarındaki sözleri tebliğ eden kimselerden hiçbir şey *üstün olamaz*” (HT VIII 1520, 1521).
ėrtür- fiilinin anlamları:
A1: affetmek, bağışlamak
anıŋ yāzuḳın *ėrtürdi*
“Onun günahını *affetti*” (DLT 105).
A2: kabul etmek
anıŋ īşın *ėrtürdi*
“Onun işini *kabul etti*” (DLT 105).
A3: (mal mülk) bağışlamak
ed tavarların *ėrtürü*
“Malını mülkünü *bağışlayıp*” (HT VI 1120).
yoḳḳa çıġayḳa buşı birsün *ėrtürüp* yıġġuluḳ kizlegülük ėrmez
“Fakire sadaka verin, (malınızı) *bağışlayın*, istiflemekten kaçının” (AY 443 5).
Değerlendirme:
A1: *ėrt*- fiili ‘geçmek’ temel anlamına sahiptir. *ėrtür*- ise A1’de ‘affetmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut anlamda olan ‘geçmek’ fiili -Ur- çatı eki alıp ‘suç vb. durumun geçmesini sağlamak’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘affetmek’ anlamına

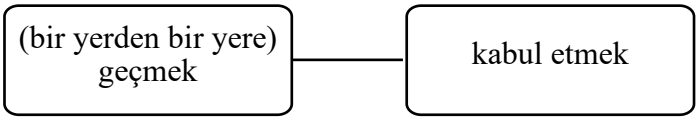
gelişmiş olmalıdır. Yani somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Ayrıca -Ur- eki fiile insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlamının sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Öte yandan *geçmek* eyleminde merkezden dışa doğru somut bir hareket söz konusu iken, *affetmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *ėrt-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėrtür-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak derin yapıda *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer gösterge olabilir. Fiilin çatı ekli hâlinde anlamsal rolde değişiklik gelmesinin sözcükselleşmede bir kriter olabileceği düşüncesindeyiz. Zira örnek cümlede de görüldüğü üzere anlamsal rolü değişen fiil (istemi değişen) yeni bir anlam kazanmıştır.

A2: *ėrt-* fiili 'geçmek' anlamında tanıklanır. *ėrtür-* fiili A2'de 'kabul etmek' anlamında tespit edilmiştir. Bir yerden bir yere ulaşmak istendiğinde geçilen güzergâhtaki karşılaşılan olumlu ve olumsuz olgular önceden kabul edilmiş olur. Bu bağlamda 'geçmek' fiili -Ur- eki alıp 'kabul etmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan *ėrt-* fiilinde merkezden dışa doğru hareket söz konusu iken, *ėrtür-* fiilinin 'kabul etmek' anlamında ise dıştan içe doğru hareket söz konusudur. Bu bağlamda -Ur- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni anlam katmış ve hareketin yönünün değişmesinde etkili olmuş olabilir.

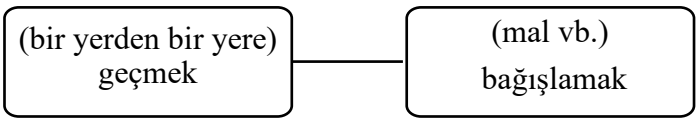
Zorunlu istem olarak *ėrt-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėrtür-* fiili ise A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ėrtür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *ėrt-* fiili 'geçmek' temel anlamına sahiptir. *ėrtür-* ise A3'de '(mal vb.) bağışlamak'

anlamında kullanılmıştır. *ėrt-* fiilinin belirttiği ‘bir yerden bir yere geçmek’ eyleminden hareketle bir kimse bir yere giderken kendisini veya bir nesneyi de beraberinde gidilecek nokta ulaştırır. Nitekim *ėrtür-* fiilinin belirttiği ‘(mal vb.) bağışlamak’ eyleminde de şahsa ait bir mal başka bir kimseye veya kuruma götürülmek suretiyle bağışlanır. O hâlde *ėrt-* ‘geçmek’ fiili -Ur- ekini alıp ‘(mal vb.) bağışlamak’ anlamını işaretlemiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek, fiile insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlamının sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ėrt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėrtür-* fiili ise A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak derin yapıda *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer gösterge olabilir. Fiilin çatı ekli hâlinde anlamsal rolde değişiklik gelmesinin sözcükselleşmede bir kriter olabileceği düşüncesindeyiz. Zira örnek cümlede de görüldüğü üzere anlamsal rolü değişen fiil (istemi değişen) yeni bir anlam kazanmıştır.

Türevleri: *ertimlig* ‘geçici’, *ertingü* ‘çok fazla’, *ertiş-* ‘yarışmak’, *ertüt* ‘hediye’ (EDPT 204, 210 212)

70. kėçür- ‘geçirmek, (zaman) geçirmek, affetmek’ (EDPT 698)

kėç-ür- < kėç- ‘geçmek, vefat etmek’ (EDPT 693)

kėç- fiilinin anlamları:

A1: (bir yerden) geçmek

ėrtiş ügüzüg *keçe* yorıdım

“Ertiş nehrini *geçerek* yürüdüm” (BK D 27).

A2: zaman geçmek

āy kün *keçti*

“Ay ve gün *geçti*” (DLT 254).

A3: ölmek

er *keçti*

“Adam *öldü*” (DLT 254).

kėçür- fiilinin anlamları:

A1: bağışlamak

tapuġsuz ḳuluŋ men yazuḳum öküş

özüŋ fazlı birle *keçür* ay küsüş

“Ben asi bir kulunum, günahım çoktur;

Ey aziz Tanrı, (beni) kendi fazlın ve keremin ile *affet*” (KB 396).

A2: (para, mal vb.) tüketmek

üle neŋ kişike yitür hem içür

sini neŋ keçürgey sen anı *keçür*

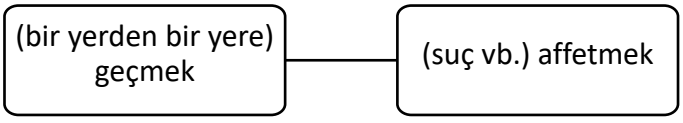
“Malını insanlara dağıt, yedir ve içir;

Mal seni kullanacağına, sen onu *kullan*” (KB 1192).

Değerlendirme:

A1: *kėç-* fiili ‘geçmek’ temel anlamına sahiptir. *kėçür-* ise A1’de ‘affetmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut anlamda olan ‘geçmek’ fiili -Ur- eki alıp ‘suç vb. durumun geçmesini sağlamak’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘affetmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Yani somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Ayrıca -Ur- eki fiile insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlamının sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Öte yandan *geçmek* eyleminde merkezden dışa doğru somut bir hareket söz konusu iken, *affetmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

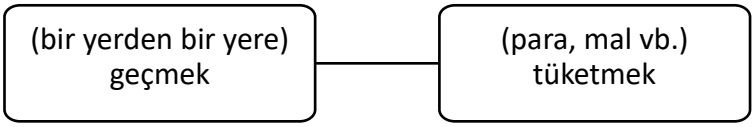
Zorunlu istem olarak *kėç-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *kėçür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak derin yapıda *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Fiilin çatı ekli hâlinde anlamsal rolde değişiklik meydana gelmesinin sözcükselleşmede bir kriter olabileceği düşüncesindeyiz. Zira örnek cümlede de görüldüğü üzere anlamsal rolü değişen fiil (istemi değişen) yeni bir anlam kazanmıştır.

A2: *kėç-* fiili bağlamlarda ‘geçmek, zaman geçirmek, ölmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *kėçür-* fiili ise A2’de ‘(para, mal vb.) tüketmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut anlamda olan ‘(bir yerden bir yere) geçmek’ fiili ‘gün, ay ve yıl’ gibi zaman sözcükleri ile kullanılmasıyla ‘zaman geçirmek’ gibi spesifik bir anlam alanı oluşturmuştur. Bu bağlamda ‘zamanın geçmesi, vaktin tükenmesi’ söz konusudur. Buradan hareketle çatı ekli fiil olan *keçür-* fiilinin ‘(para, mal vb.) tüketmek’

anlamında da ‘herhangi bir malın kullanılıp tüketilmesi’ söz konusudur. Yani birinde zamanın, diğerinde malın kullanılması durumları her iki fiil arasındaki anlam yakınlığına işaret olabilir. Ayrıca -Ur- ekinin türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olması muhtemeldir.

Zorunlu istem olarak *kėç-* fiili A2’de *zaman* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *kėçür-* fiili ise A2’de *faydalanan* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur-eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kėçür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kėçig* ‘geçit, yer, yol boyunca’, *kėçil-* ‘geçilmek’, *kėçimlig* ‘geçici’ *kėçin-* ‘geçinmek, hayatını kazanmak, insanlarla iyi geçinmek’, *kėçinçsiz* ‘geçimsiz’, *kėçürt-* ‘geçirtmek’, *kėçrüş-* ‘karşılıklı affetmek’, *kėçrümsin-* ‘affediyormuş gibi görünmek’, *kėçürse-* ‘geçmek istemek’, *kėçse-* ‘geçmek istemek’, *kėçiş* ‘geçme’, *kėçiş-* ‘birbirini affetmek’, *kėçit-* ‘geçirmek’ (EDPT 695, 696, 698, 699, 700)

71. kelür- ‘getirmek’ (OTWF 716)

kel-ür- < kel- ‘gelmek’ (OTWF 716)

kel- fiilinin anlamları:

A1: gelmek

yadağın yalaŋın yana *kelti*

“*yayan yapıldak* dönüp *geldiler*” (KT D 28).

maytrı burkan tapa *kelirler*

“Maytrı Burkan’a doğru *gelirler*” (Maitr: 71 9-10).

kelür- fiilinin anlamları:

A1: doğurmak, dünyaya getirmek

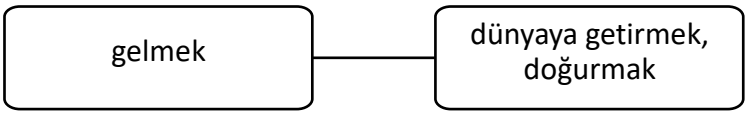
ürüŋ esri ėrkek buzaġu *kelürmiş*

“Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya *getirmiş*” (IB 41).

Değerlendirme: *kel-* fiili ‘gelmek’ temel anlamına sahiptir. *kelür-* fiili ise bağlamda ‘doğurmak, dünyaya getirmek’ anlamında kullanılmıştır. *kel-* fiilinde ‘bir yerden bir yere gelmek’ anlamı yani ‘yer değiştirme’ durumu söz konusu iken, *kelür-* fiilinde ‘bir yavru dünyaya getirmek, ortaya çıkarmak’ anlamı söz konusudur. Fiilin bu anlamı ile

anlam çerçevesi genişlemiştir. Bu bağlamda *kelür-* fiili -Ur-eki alarak 'doğurmak' şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek, filin sözcükselleşmesinde etkili olmuş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Öte yandan *gelmek* eyleminde dıştan merkeze doğru bir hareket söz konusu iken, *doğurmak* eyleminde içten dışa doğru bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *kel-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *kelür-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak ürün anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur-eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kelür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kelgir-* 'gelmek üzere olmak', *kelig* 'gelme, yaklaşma', *kelin* 'gelin', *kelinle-* 'gelin yapmak', *keliş* 'geliş', *keligse-* / *kelse-* 'gelmek istemek' (OTWF 191, 269, 302, 439, 527, 539), *kelgin* 'gel git' (EDPT 718)

72. keŋür- 'büyütmek, açmak, açıklamak' (OTWF 726)

keŋü-r- < keŋü- 'genişlemek' (OTWF 475)

keŋü- fiilinin anlamları:

A1: büyümek, gelişmek

ötrü [et]özi *keŋüdi* bedüti

"Sonra kendisi *büyüdü*, gelişti" (HT IV 77, 78).

A2: (bilgi vb.) genişlemek

kiŋeşse *kiŋür* ol kişike bilig

kiŋeşke bilig kirse yetlür elig

"Danışırsa kişinin bilgisi *genişler*; eğer bu danışmaya bilgi de katılırsa,

O iş tereddütsüz elde edilir" (KB 5657).

severiŋ üküş bolsu sevmezleriŋ

saçılsu birerin *keŋüsü* yeriŋ

"Dostların çok olsun, düşmanların perişan olsun, memleketin *genişlesin*" (KB 6419).

keŋür- fiilinin anlamları:

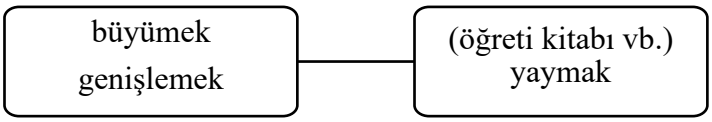
A1: yaymak

ḳamaġ şastarlarıġ ötgürmiş alḳu nomlarıġ *keŋürü* açа yada uḳıtdaçı sarvarakşite atlıg uluġ açari ḳonturmış

“Tüm sutralara nüfuz eden ve o öğretileri *yayarak* öğreten Sarvarakşite adlı hoca kutsal yazılarını ortaya koymuştur” (BT XXVI 108 1-4).

Değerlendirme: *keŋü-* fiili ‘büyümek, genişlemek’ temel anlamlarında tanıklanır. *keŋür-* fiili ise bağlamda ‘(öğreti kitabı vb.) yaymak’ anlamında tespit edilmiştir. Kök fiil olan *keŋü-* fiilinde hemen yukarıdaki bağlamda ‘kişinin bilgisinin artması, genişlemesi’ söz konusu iken, *keŋür-* fiilinin bağlamında ‘öğretilerin yayılarak çok insana duyurulması’ söz konusudur. *keŋü-* fiilinde bilgi vb. durumun artması söz konusu olduğundan dıştan içe doğru meydana gelen bir devinim söz konusudur. *keŋür-* eyleminde ise öğreti, bilgi vb. nin yayılması sebebiyle içten dışa doğru bir hareketten söz etmek mümkündür. -r eki hareketin yönünü değiştirerek merkezden içten doğru çevirme işlevini yerine getirmiş olabilir. -r- eki ettirgen çatı işlevi gördüğünde bir eylemi başka kimseye vb. yönlendirme işlevine sahiptir. Bilginin yayılması bağlamında sözlüksel işlev gören -r- eki hareketin yönünü değiştirmiştir. Bu durum -r- ekinin ettirgen işlevini kazanmasından önceki aşamaya işaret ediyor olabilir.

Zorunlu istem olarak *keŋü-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *keŋür-* fiili ise A1’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -r- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *keŋür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *keŋürt-* ‘yayılmak’, *keŋürül-* ‘genişlemek, yayılmak’ (OTWF 664, 776)

73. ḳodur- ‘yazmak, kopyalamak’ (BT XXVI 3-8)

ḳod-ur- < ḳod- ‘bırakmak, vazgeçmek, koymak’ (EDPT 595)

ḳod- fiilinin anlamları:

A1: bırakmak

(e)dgü özl(ü)k (a)tın adġırın ḳ(a)ra kişin kök t(e)y(e)ŋin s(a)ns(ı)z k(e)lür(ü)p ḳop *ḳot(t)ı*

“Asil atları, aygırları, kara samur ve boz sincap kürklerini sayısız getirip hep *bıraktı*” (BK G 12).

ol neŋ *kottı*

“O nesneyi *bıraktı*” (DLT 325).

A2: terketmek

amtı men irteki kün ök ordug ḳarşıġ *ḳodup* toyın dıntar bolayın

“Şimdi ben yarın hemen sarayı *terkedip* rahip olmak istiyorum” (Maitr: 47 19-21).

ol işin *ḳodtı*

“Adam işini *bıraktı*” (DLT 529).

A3: söylemek

barçaḳa ŋumaru sav *kodtı*

“Hepsine veda sözleri (sözler) *söyledi*” (İPKP LXXVI 2).

ḳodur- fiilinin anlamları:

A1: kopyalamak

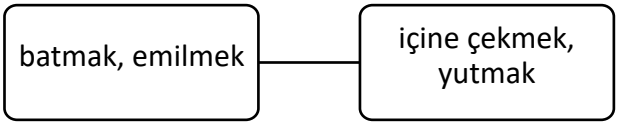
amogaşiri açari enetkek tilintin türk uygur tilinçe teŋri burhan tuġmış ud yılın törtünç ay tört yegirmike aġtarıp öz eligin *ḳoduru tegindim*

“İlahi Buda’nın doğduğu öküz yılının dördüncü ayının 14. gününde Hintçe’den Uygur Türkçesine çevirip kendi elimle *kopyaladım*” (BT XXVI 3-8).

Değerlendirme: *ḳod*- fiili ‘koymak, bırakmak, terk etmek, söylemek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *ḳodur*- fiili ise bağlamda ‘kopyalamak’ anlamında kullanılmıştır. *ḳod*- fiilinde bir şeyi başka bir yere koymak, yerleştirmek söz konusu iken, *ḳodur*- fiilinde ise yazı, resim vb. ürünleri taklit edip başka bir yere geçirmek, yerleştirmek anlamı vardır. Bu bağlamda kopyalanan ürün başka bir yere taşınmış olmaktadır. Buradan hareketle -Ur-eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde bir işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳod*- fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde nesne alabilir. *ḳodur*- fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünde çıkma ve *hedef* anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur-eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳodur*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ḳodıḳar*- ‘aşağı indirmek, yere koydurmak’ (Abhi 294, 295), *ḳodtur*- ‘kopyalamak’ (OTWF 806), *ḳodurt*- ‘koydurtmak, yerleştirmek’, (AY 18 23), *ḳoduru* ‘tamamiyle, büsbütün’ (EUTS 119), *ḳoduş*- ‘(iş vb.) birbirlerine bırakmak’ (EDPT 607)

74. sıġur- ‘bir şeyi başka bir şeye sığdırmak, takdim etmek, tanıtmak’ (OTWF 719)

sıġ-ur- < sıġ- ‘(bir şeye) sığmak’ (EDPT 804)

sıġ- fiilinin anlamları:

A1: bir yere vb. sığmak

ḳılıç ḳınḳa küçün *sıġdı*

“kılıç kınına güçlükle *sığdı*” (DLT 217).

A2: uymak, uygun olmak

ḳılmış ḳılınç *sıġmaz*

“Yaptığın davranışlar *uygun olmaz*” (TT I 76).

sıġur- fiilinin anlamları:

A1: kabul etmek

bu yörügüg eşidserler *sıġurġalı* alpırḳaġaylar

“Bu yorumu duyduğunuzda *kabul etmekte* zorlanacaksınız” (BT I B 140).

A2: açlık bastırmak

tolp etözümin *sıġurġuça* açmaḳlıḳ emgekin sıḳılıp kentü özümin sergürü tutġuluḳ küçkiyem yoḳ

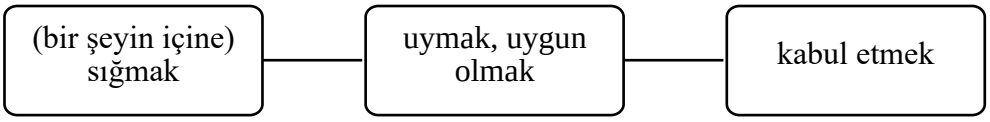
“Bütün vücudumu *bastıracak*, açlıktan eziyet çekip, buna katlanacak ve kendimi toparlayacak gücüm yok” (BT XXV 0074-76).

Değerlendirme:

A1: *sıġ-* fiili ‘sığmak, uymak’ anlamlarına sahiptir. *sıġur-* fiili A1’de ‘kabul etmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut yapıda olan *sığmak* eylemi bünyesinde ‘bir şeyi bir şeyin içine sığdırmak’ yani bir nevi ‘kabul etmek’ anlamını taşır. Bu bakımdan somut özellikte olan *sığmak* eylemi ilk önce ‘uymak, uygun olmak’ gibi soyut bir anlama bürünmüş, daha sonra da çatı eki alıp ‘kabul etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan *sıġ-* fiilinde dıştan içe doğru hareket söz konusu iken, *sıġur-* fiilinde ise içten dışa doğru hareket söz konusudur. Bu bağlamda -Ur eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni anlam katmış ve hareketin yönünün dıştan içe doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

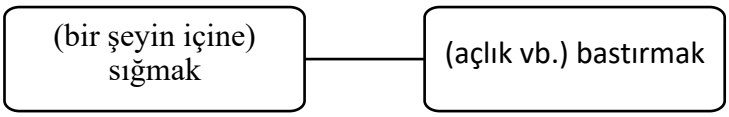
Zorunlu istem olarak *sıġ-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *sıġur-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal

rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıġur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *sıġ-* fiili 'sığmak, uymak' gibi anlamlara sahiptir. *sıġur-* fiili ise A2'de 'açlık vb. bastırmak' anlamında tespit edilmiştir. *sığmak* eyleminde bir nesneyi bir nesnenin içine sığdırmak için bastırma işlemi uygulanır. Bu bağlamda somut bir özelliğe sahip olan *bastırma* eylemi metaforlaşarak 'açlık vb. bastırmak' eylemine bürünmüştür.
-Ur- eki ise türetimlik işlevi gürmüş ve fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sıġ-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *sıġur-* fiili ise A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıġur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *sıġın-* 'bir yer aramak ya da bir yere sığınmak', *sıġınçu* 'sığınak' (OTWF 289, 613); *sıġrış-* 'karşılıklı birbirine barınak sağlamak', *sıġtur-* 'sığdırmak, sokmak, yerleştirmek', *sıġza-* 'koymak, yerleştirmek', *sıġzal-* 'yerleştirmek', *sıġzaġ* '(iki şeyin arasına) yerleştirilen şey' (EDPT 807, 815, 816, 818)

75. siŋür- 'sindirtmek, hazmettirmek' (EDPT 837)

siŋ-ür- < siŋ- 'bir şeyin içine gömülmek, batmak, sindirilmek, hazmedilmek' (EDPT 833)

siŋ- fiilinin anlamları:

A1: batmak, su vb. emilmek

suw yirke siŋdi

"su yere battı (emildi)" (DLT 509).

A2: sindirmek, hazmetmek

lişip tözlüg ig agrıg aş *singer erken* tepreyür

“Sarı hastalık yemeği *sindirirken* başlar” (AY 592 6-7).

aş siŋdi

“Yemek sindi” (DLT 509).

A3: tesir etmek, işlemek

söz köŋülke siŋdi

“Söz gönüle tesir etti ve işledi” (DLT 509).

siŋür- fiilinin anlamları:

A1: yutmak

talım balıḳ oduġ erken saḳlanmadın tuşar alḳunı kemi birle *siŋürür*

“Canavar balık uyanık iken, insan dikkat etmeyip onunla karşılaşırsa, o, (yolcuların) hepsini gemiyle birlikte *yutar*” (İPKP XVII 1-4).

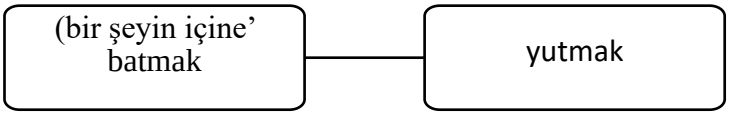
gaŋ ögüz suvın *siŋirürçe* alḳu şastar bilge bilig simridi boşġuntı

“Ganj nehrinin suyunu *yuttuğu* gibi bütün şastrāları, hikmetleri öğrendi” (Maitr: 8 21-23).

Türevleri: *siŋi* ‘sindirilebilir’, *siŋdür*- ‘sindirmek’, *siŋür*- ‘yutmak, hazmetmek’ (EDPT 837, 834, 841), *siŋirt*- ‘yutulmak, sindirilmek’ (OTWF 785)

Değerlendirme: *siŋ*- fiili ‘sindirmek, hazmetmek, batmak, tesir etmek, işlemek’ gibi anlamlara sahiptir. *siŋür*- fiili ise bağlamda ‘yutmak’ anlamında kullanılmıştır. *siŋ*- fiilinin A1’deki ‘su vb. batmak, toprağın suyu içine çekmesi’ gibi anlamları ile *siŋür*- fiilinin ‘canavarın insanları gemiyle birlikte içine çekmesi, yutması’ anlamları paraleldir. Her iki anlamda da ‘içine çekme’ eylemi söz konusudur. Bu bağlamda -Ur- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni anlam yüklemiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *siŋ*- fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *siŋür*- fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *siŋür*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

76. yėtür- ‘vardırmak, yeterli yaptırmak’ (EDPT 893)

yėt-ür- < yėt- ‘yetişip geçmek, yetişmek, yakalamak’ (EDPT 885)

yėt- fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

anta bükgükke *yėtdim*

“Oradan Bükgük’e *ulaştım*” (ŞU D 1).

A2: (gücü vb.) yetmek

ay t(e)ŋriniŋ tilgenin köşitgeli küçi *yitser*

“Ay tanrısının tekerleğini gizlemeye gücü *yetse*” (AY 34ğ 1-2).

A3: yetişmek

ḳaçığlıġ *yeter* ol uçuġluġ tutar

sınuḳuġ sapar ol buzuḳuġ iter

“Kaçana yetişir, uçanı tutar,

Kırığı sarar, bozuğu düzeltir” (KB 1859).

A4: yaymak

biri ḳında çıḳtı sunup il tutar

biri küsi çavı ajunḳa *yeter*

“Biri kınından çıkınca ona iller sunar;

Biri namını ve şöhretini dünyaya yayar” (KB 87).

yėtür- fiilinin anlamları:

A1: eklemek

aŋa otoz *yettürü*

“Ona otuz *ekleyip*” (TT VIII L 25).

A2: yerine getirmek

ağıradıŋ erdi tapuġsuz mini

tapuġ *yetrümedim* ay ilig ḳanı

“Ey sultanım, daha sana hizmet etmeden beni ağırlamıştın;

Fakat ben bu hizmeti nerede *yerine getirebilirim*” (KB 1094).

A3: üstesinden gelmek, başarmak

saḳ erse begi ilke tegmez elig

ḳalı tegse *yetrür* uḳuş ög bilig

“Bey ihtiyatlı olursa, memleketine el dokundurmaz;

Eğer dokunursa, o bu tecavüzü akıl, fikir ve bilgisi ile *karşılar*” (KB 2029).

yaġıçı yaraġçı kişi ol tuçı

yağı sançğuçı hem *yetürgen* uçı

“Harpçi her vakit silâh taşıyan kimsedir;

o düşmanı vurur ve *zafer kazanır*” (KB 2316).

A4: anlamak

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig

yetürdi bu işke tükel ög bilig

“Ögdülmiş yanıt verdi ve dedi ki:

Hükümdar bu işi akıl ve bilgiyle çok iyi *kavradı*” (KB 3025).

A5: (memleket) idare etmek, yönetmek

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig

erejlensü ilke *yetürsü* bilig

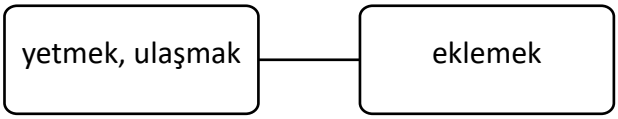
“Ögdülmiş yanıt verdi, dedi ki:

Hükümdar huzur içinde olsun, memleketi bilgiyle *idare etsin*” (KB 5894).

Değerlendirme:

A1: yėt- fiili ‘ulaşmak, (gücü), yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yėtür*- fiili A1’de ‘eklemek’ anlamında kullanılmıştır. *yėt*- fiilinin belirttiği ‘yeterli gelmek, tamamlamak, ulaşmak’ anlamları *yėtür*- fiilinde de belirir. Keza bir şey eksik geldiğinde ona ekleme yapılarak tamamlanır. Her iki eylemde de ‘tamamlama’ söz konudur. Bu bağlamda yėt- fiili -Ur -eki alarak ‘eklemek’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Ayrıca -Ur- yeni bir sözlüksel anlam katmış, böylelikle türetimlik işlevi görmüş olabilir.

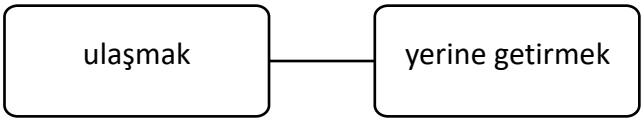
Zorunlu istem olarak yėt- fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yėtür*- fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A2: *yėt*- fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yėtür*- fiili A2’de ‘yerine getirmek’ anlamında kullanılmıştır. *yėt*- fiilinin belirttiği ‘ulaşmak’ anlamından hareketle bir şeye ulaşıldığında o şey tamamlanmış ve yerine getirilmiş olur. Bu bağlamda derin yapıda her iki eylemde de ‘tamamlama’ söz konusudur. Bu çerçevede *yėt*- fiili -Ur-eki alarak ‘yerine getirmek’ şeklinde özel bir

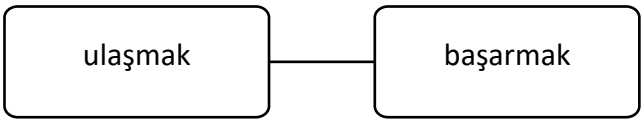
anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yėt-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yėtür-* fiili ise A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A3: *yėt-* fiili 'ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak' anlamlarında tespit edilmiştir. *yėtür-* fiili A2'de 'üstesinden gelmek, başarmak' anlamında kullanılmıştır. *yėt-* fiilinin belirttiği 'ulaşmak' anlamından hareketle bir hedefe *ulaşma* gerçekleştiğinde kişi başarmış olur. Bu çerçevede *yėt-* fiili -Ur- eki alarak 'yerine getirmek' şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

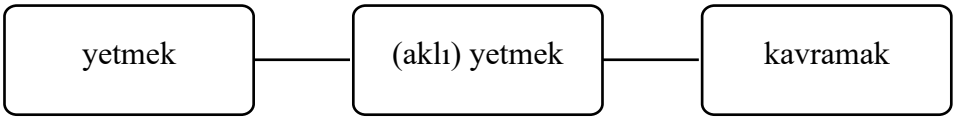
Zorunlu istem olarak *yėt-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yėtür-* fiili ise A3'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A4: *yėt-* fiili 'ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak' anlamlarında tespit edilmiştir. *yėtür-* fiili A3'de 'anlamak' anlamında kullanılmıştır. Bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak için akıllı olmak ve aklın yetmesi gerekir. Hemen yukarıdaki bağlamda akıl ile birlikte kullanılan *yėtür-* fiili 'aklı yetmek' anlamında kullanılmıştır. Zira aklı yeten bir kişi bir olayı anlayabilir, rahatlıkla kavrayabilir. Bu çerçevede *yėt-* fiili -Ur-eki alarak 'aklı yetmek' anlam alanı üzerinden 'kavramak' anlamına şeklinde bilişsel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

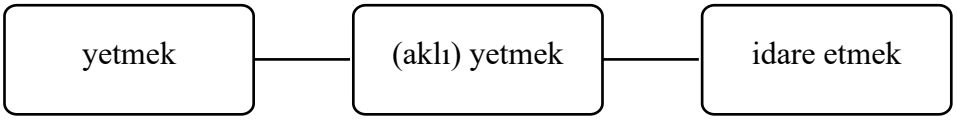
Zorunlu istem olarak *yėt-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yėtür-* fiili ise A4'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal

rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A5: *yėt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yėtür-* fiili A5’de ‘idare etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak için akıllı olmak ve aklın yetmesi gerekir. Hemen yukarıdaki bağlamda akıl ile birlikte kullanılan *yėtür-* fiili ‘aklı yetmek’ anlamında kullanılmıştır. Zira aklı yeten bir kişi bir olayı anlayabilir, analiz edebilir ve bir ülkeyi yönetecek zekâya sahip olabilir. Bu çerçevede *yėt-* fiili -Ur-eki alarak ‘aklı yetmek’ anlam alanı üzerinden ‘idare etmek, yönetmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, fiilin hareket yönünü içten dışa doğru değiştirmede etkili olmuş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yėt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yėtür-* fiili ise A5’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilin sözcükselleşmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

77. yöleşür- ‘mukayese ettirmek’ (OTWF 725)

yöleş-ür- < yöleş- ‘benzemek, andırmak’ (OTWF 725)

yöleş- fiilinin anlamları:

A1: benzemek

bu üçünç yaruḳ kün teŋrike okşayur *yöleşür*

“Bu üçüncüsü Güneş Tanrısına *benzer*” (M III 18 7).

yöleşür- fiilinin anlamları:

A1: mukayese edilmek

ud izinteki suvuġ taluy ögüz suvıŋa *yüleşürgeli bolmaz*

“Sığır izindeki su, nehir suyu ile *mukayese edilemez*” (Maitr 38: 18-19).

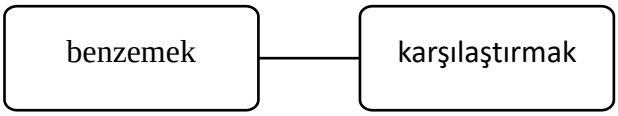
Türevleri: *yöleştür-* ‘karşılaştırmak’, *yöleştürgülüksüz* ‘karşılaştırılamaz’ (EDPT 933), *yöleşi* ‘benzer’ (OTWF 343); *yöleştrüg* ‘eşit’ (EUTS 197)

ol tamuta yeklerke *yöleşürü* bolmış

“O cehennemde şeytanlarla *karşılaştırılmış*” (BT V 354, 355).

Değerlendirme: *yöleş-* fiili ‘benzemek’ temel anlamına sahiptir. *yöleşür-* fiili ise ‘karşılaştırmak anlamına sahiptir. *benzemek* fiili TDK’da “iki nesne ya da şey arasında birbirini andıracak kadar ortak nitelikler bulunmak, andırmak” olarak açıklanmıştır (TDK). Bu bağlamda materyal olarak birbirine benzeyen iki nesne karşılaştırılabilir. Hemen yukarıdaki örnekte sığır izindeki su ile nehir suyu karşılaştırılmıştır. Yani *yöleş-* fiilinin ‘benzemek’ anlamı -Ur- ekini alarak ‘karşılaştırmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca -Ur eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yöleş-* fiili A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yöleşür-* fiili ise A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yėtgür-* ‘ulaştırmak, sevk etmek’, *yetil-* ‘yeterli olmak, ulaşılmak’, *yėtit-* ‘ulaştırmak’ (OTWF 640, 755, 794) *yėtrin-* ‘ulaşılmak’ (AY 20 15), *yėtiş-* ‘yetişmek, ulaşmak’, *yėtiz* ‘geniş, kapsamlı’ (EDPT 894), *yėtür-* ‘yetirmek’, *yėtrü* ‘iyice’ (KB s. 1276)

2. 4. -Ar- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

78. ağtar- / aḳtar- “(bir şeyi) çevirmek, döndürmek, (bir dilden başka dile) aktarmak,” (OTWF 734)

ağıt-ar- < ağıt- ‘değiştirmek’ (OTWF 760)

ağıt- fiilinin anlamları:

A1: kaçırtmak

oza kelmiş süsin kül t(e)g(i)n *ağıt(ı)p*

“Kurtulup gelen orduyu Kül Tegin *kaçırtıp*” (KT K 7).

ol anı taġḳa *ağıttı*

“O onu dağa *çıkarttı*” (DLT 102).

A2: değiştirmek

ol emgekler uġrınta bökünki bo kertgünç kŋülümni *ağıtmayın* etürmeyin

“Bu acılardan dolayı inancımı *değiştirmek* veya kaybetmek istemiyorum” (BT XXV 357, 358).

A3: yüz çevirmek

köŋülümüzni bo tört türlüg teŋrilerde *aġıtdımız e*rser

‘Gönlümüzle, düşüncemizle bu dört türlü tanrıdan *yüz çevirip* onların karşısında (olduysak)” (HUAST 224).

A4: bırakmak, terketmek

nerek ḳadġurur sen nerek bu sıġıt

bayat huḳmi keldi sıġıtnı *aġıt*

“Niçin kederleniyorsun, bu ağlama niçin;

Gelen Tanrı hükmüdür, ağlamayı *bırak*” (KB 1233).

aġtar- fiilinin anlamları:

A1: bir dilden diğerine aktarmak

tohrı tilintin türk tilinçe *aḳtarmış* maytrısimit nom bitigde

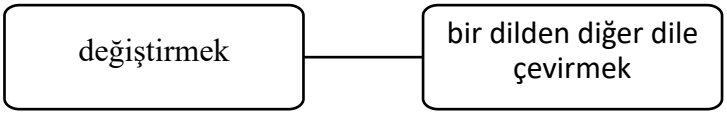
“Tohar dilinden Türk diline *çevirdiği* Maytrısimit (adlı) din kitabında’ (Maitr 34: 17-18).

amogaşiri açari enetkek tilintin türk uygur tilinçe teŋri burhan tuġmış ud yılın törtünç ay tört yegirmike *aġtarıp* öz eligin *ḳoduru* tegindim

“İlahi Buda’nın doğduğu öküz yılının dördüncü ayının 14. gününde Hintçe’den Uygur Türkçesine *çevirip* kendi elimle kopyaladım” (BT XXVI 3-8).

Değerlendirme: *aġıt*- fiilinin anlamlarından biri de ‘değiştirmek’ anlamıdır. *aġtar*- fiili ise bağlamda ‘bir dilden diğerine aktarmak’ anlamında tespit edilmiştir. Bir metnin dilini başka bir dile çevirdiğimizde şekil olarak değişiklik gösterir. Bu bağlamda *aġıt*- fiilinin belirttiği ‘değiştirmek’ anlamından hareketle söz konusu fiil -Ar- ekini alarak ‘çeviri yapmak’ anlamını kazanmış olmalıdır.

Ayrıca -Ar- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. Zorunlu istem olarak *aġıt*- fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *aġtar*- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünde yükleme ve *hedef* anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olduğu düşüncesindeyiz.

Türevleri: *ağtar*-(ı)l- / *aḳtarıl*- "öbür tarafa dönmek, çevrilmek" (OTWF 652)

79. emter- (bir şeyi bir kimseye doğru) yönlendirmek (UWNEU 142)

emit-er < emit- 'dengeyi kaybetmek, alt üst olmak, geçersiz olmak, çürütülmek' (UWNEU 140)

emit- fiilinin anlamları:

A1: eğilmek, yıkılmak

amarı emitmiş ḳamıtmış

"bazıları *eğilmiş*, (bazıları) devrilmiş" (Mairt: 101v 13).

tam *emitti*

"Duvar yıkılacakmış gibi *eğildi*" (DLT 103).

emter- fiilinin anlamları:

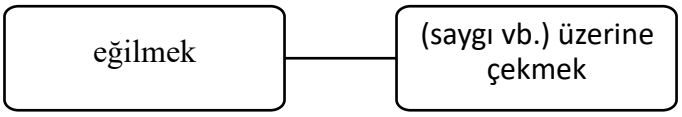
A1: (saygı vb.) kendine çevirmek, yöneltmek

ayaġlarıġ barça siziŋe *emtertiŋiz*

"Hürmetlerin hepsini kendinize *yönelttiniz*" (TT III 75 76).

Değerlendirme: *emit*- fiili 'eğilmek' temel anlamına sahiptir. *emter*- fiili ise bağlamlarda '(saygı, hürmet vb.) üzerine çekmek' anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *eğilme* durumu bir nesnenin veya canlının belini öne doğru eğmesi ile gerçekleşir. Öte yandan kutsal görülen bir varlığın karşısında ona inanan bir kişi eğilir ve ona saygı duyar. Bu bağlamda bir kimsenin bir varlığa doğru yönelerek eğilip saygı göstermesi üzerinden saygıyı kendisine çekmesi söz konusudur. Bu çerçevede *emit*- fiili -Ar- eki alarak, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Öte yandan emter- fiili hareketin yönünü dışta içe doğru değiştirmiştir.

Zorunlu istem olarak *emit*- fiili A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *emter*- fiili ise A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne, nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme ve faydalanan anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları alabilir.

Türevleri: *emderi*- 'baş aşağı çevrilmek' (EDPT 157)

80. tarḳar- 'uzaklaşmak, kaldırmak' (OTWF 739)

tarıḳ-ar- < tarıḳ- 'dağıtmak, uzaklaştırılmak, uzağa gitmek' (OTWF 648)

tarıḳ- fiilinin anlamları:

A1: yok olmak

igi aġrığı kitgey adası tudası *tarıḳġay*

“Hastalığı geçer, tehlike *yok olur*” (AY478/20-21).

sizik köŋüllerin *tarıḳar* erti

“Kuşkulu düşünceleri *yok etti*” (Pothi 170).

A2: uzaklaşmak

terkin *tarıḳur erti*

“Hemen *uzaklaştı*.” (Pothi 94)

tarḳar- fiilinin anlamları:

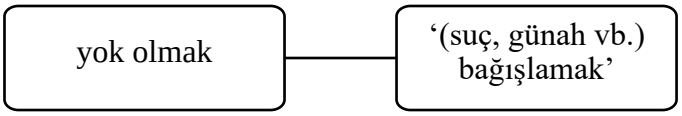
A1: bağışlamak

amtı mini amrayu yrlaḳaŋ teŋrim yazuḳumn boşuŋ suyumın *tarḳaraŋ*

“Şimdi beni sevmeye tenezzül et, Tanrım! Günahlarımı affet, suçumu *bağışla*” (M III 25 6-9).

Değerlendirme: *tarıḳ-* fiili bağlamlardan ‘yok etmek, ortadan kaldırmak ve uzaklaşmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tarḳar-* fiili ‘(suç, günah vb.) bağışlamak’ anlamında kullanılmıştır. Tanrı herhangi bir kötü davranış neticesinde ceza vermekten vazgeçer, affederse kişi bağışlanmış olur. Yani bağışlanan kişinin günahları silinir, yok olur. Bu bağlamda *tarıḳ-* fiilinin belirttiği ‘yok olmak’ anlam alanı üzerinden fiil -Ar- eki alarak ‘(suç, günah vb.) bağışlamak’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabileceği düşüncesindeyiz. Öte yandan *uzaklaştırmak* eyleminde merkezden dışa doğru bir hareket söz konusu iken, *affetmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *tarıḳ-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tarḳar-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *tarḳınç* ‘tedirgin, huzursuz, huysuz’ (EDPT 540)

2. 5. -(X)l- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

81. aḳıl- ‘dışarı akmak, yukarı fışkırmak, yayılmak, (Samsara’da) dolaşmak’ (UWNEU 33)

aḳ-(ı)l- < ak- ‘(su vb.) akmak’ (EDPT 77)

aḳ- fiilinin anlamları:

A1: (sıvı vb.) akmak

tolp etüzümüzdin ḳan yiring söl *aḳar* barınur

“Bütün vücudumuzdan kan, irin özü *akar*, boşanır.” (Maitr: 61 8-10).

ḳan *akıp* ünti

“Kan *akıp* çıktı” (U II 27 22).

A2: ‘(ordu, insan topluluğu için) akmak, akar gibi gelmek’

yaġı *aḳdı*

“Düşman birlikleri *geldi*” (DLT 87).

aḳıl- fiilinin anlamları:

A1: yayılmak

bo nom bitig *aḳılzun* yadılzun

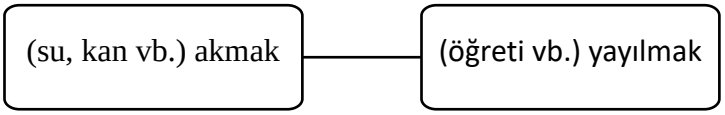
“Bu öğreti kitabı *yayılsın*” (UWNEU 33).

… ulalzun *aḳılzun*

“…. *yayılsın*” (BT XIII 49 1).

Değerlendirme: *aḳ-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ temel anlamına sahiptir. *aḳıl-* fiili ise bağlamda ‘yayılmak’ anlamında’ tespit edilmiştir. Bağlamdan hareketle sıvı aktığında bir yayılma söz konusudur. *aḳ-* fiili somut anlamda bir yayılmaya sahip iken, çatı eki almış olan *aḳıl-* fiilinde ise bilgilerin yayılmasından söz etmek mümkündür. Burada -(X)l- eki kendi işlevini koruyarak fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *aḳ-* fiili A1’de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. *aḳıl-* fiili ise A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *aḳıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *aḳıġ* ‘akış, akma’, *aḳıġlıġ* ‘geçici, kaygısız’, *aḳıġsız* ‘devamlı, kaygılı’, *aḳım* ‘akış, akma’, *aḳın* ‘akarsu’, *aḳınçı* ‘baskıncı’, aḳındı ‘akan’, *aḳtur-* ‘dökülmek, aktırmak’ (EDPT 82, 83, 87, 88) *aḳılış-* ‘birlikte akmak’ (OTWF 553), *aḳıltur-*

‘yaymak, herkese duyurmak(?) (UWNEU 34), *aḳız-* ‘hücum ettirmek, saldırtmak’ (UY 94)

82. bodul- ‘tutunmak, bağlanmak, sarılmak’ (OTWF 656)

bodu-l- < bodu- ‘(bir şeyi) tutturmak veya çivilemek’ (EDPT 300)

bodu- fiilinin anlamları:

A1: bağlayıp

örtlüg yerke *bodıyu*

“Onları ateşli yere *bağlayıp*” (TT VI 308).

A2: yapıştırmak

ol oḳın urdı keyikni yıġaçḳa *bodudı*

“O, avı vurdu ve onu ağaca *yapıştırdı*” (DLT 461).

bodul- fiilinin anlamları:

A1: bağlanmak

montagın ötrü sansarḳa yme ilinmez nirvanḳa yme *bodulmaz*

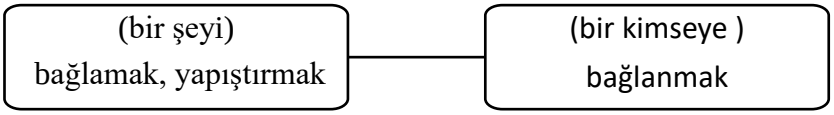
“Bundan sonra Sansar’a (ızdıraplı dünya) bağlanmaz Nirvana’ya (kurtuluş) da *bağlanmaz*” (AY 373 14, 15).

bodulmaklıg ilgü tüpke sırılmışlarka

“*Bağlanmışların* köklerine tutulmuşlar.” (Pothi 52, 53).

Değerlendirme: *bodu-* fiili ‘bağlamak, yapıştırmak anlamlarında tespit edilmiştir. *bodul-* fiili ise bağlamda ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamında kullanılmıştır. *bağlamak* somut anlamı -l- eki alıp metaforlaşarak ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamına gelişmiştir. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik görevi görmüş olabilir. Ayrıca fiil söz konusu eki alıp ‘bir kimseye bağlanmak’ gibi insana özgü bir özellik kazanmıştır. Öte yandan (*bir kimseye*) *bağlanmak* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *bodu-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *bodul-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *bodul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

83. buşrul- ‘rahatsız etmek, sinirlendirmek’ (OTWF 657)

buş-(u)r-(u)l- < buşur- ‘rahatsız etmek, sinirlendirmek’ (OTWF 713)

buşur- fiilinin anlamları:

A1: rahatsız etmek

ol meni *buşurdı*

“O beni *rahatsız etti*” (DLT 378).

A2: hiddetlenmek, kızmak

k(e)ntü köŋgülüg *buşurtaçı*

“kendi gönlünü *kızdıracak*” (AY 243 22).

bu taŋ taŋsuḳ işler maŋa körkitip

buşurduŋ mini sen işiŋ berkitip

“O acayip işleri bana göstererek beni *hiddetlendirdin*;

Fakat kendini iyi savundun” (KB 794).

buşrul- fiilinin anlamları:

A1: işkence görmek, acı çekmek

pretlarnıŋ açmak uşmak [] üze çulup *buşrulup*

“Hırsız açlık ve susuzluktan acı çeker ve *işkence görür*” (BT XXV 3569).

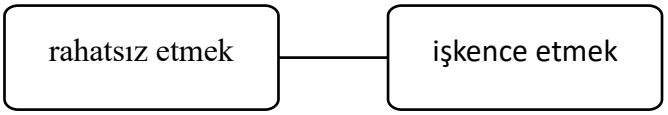
etözim busanur *buşrulur*

“Vücudum rahatsız olur ve *acı çeker*” (AY 624 16).

Değerlendirme: *buşur-* ‘rahatsız etmek’ temel anlamına sahiptir. *buşrul-* ise bağlamda ‘işkence görmek’ anlamına gelmiştir. ‘rahatsız etmek’ eyleminin daha şiddetli hâli ‘işkence etmek’tir. Psikolojik veya fiziki anlamda ‘rahatsız etmek’ eylemi -(X)l- eki alıp daha ileri boyuta geçerek ‘işkence etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda söz konusu ek, fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Ayrıca *buşur-* fiili içten dışa bir hareketi tasvir ederken, *buşrul-* fiili ise dıştan içe bir hareketi betimler.

Zorunlu istem olarak *buşur-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *buşrul-* fiili ise zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin

değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *buşrul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *buş-* 'sinirli olmak, öfkelenmek', *buşuġ* 'sıkıntı' (OTWF 185, 341)

84. ėritil- 'eleştirilmek, yerilmek' (OTWF 695)

ėrit-(i)l- < ėrit- 'iğrenmek, nefret etmek, hor görmek' (OTWF 772)

ėrit- fiilinin anlamları:

A1: iğrenmek

bo muntaġ bėş çöpik bulġanyuk *ėritmiş* kısġa özde yaşda

"Bu kısa hayatında bunun gibi beş şeyden hep *iğrenmiş*" (Maitr: 9 25).

ėritil- fiilinin anlamları:

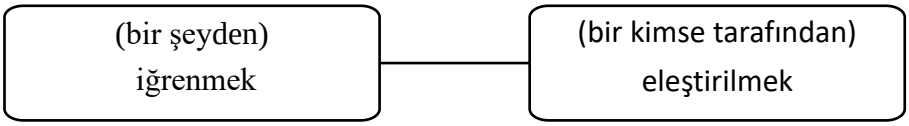
A1: eleştirmek

ançulayu kelmiş üze *ėritilmiş*

"Böylece gelmiş ve (bunun) üzerine *eleştirilmiş*" (BT III 644, 645).

Değerlendirme: *ėrit-* bağlamda fiili 'iğrenmek' anlamında kullanılmıştır. *ėritil-* fiili ise bağlamda 'eleştirilmek' anlamında tespit edilmiştir. 'iğrenmek' eylemi 'bir şeyden hoşnut olmamak, nefret etmek anlamına gelir. Bu bağlamda 'eleştirilmek' eyleminde de hoşlanılmayan bir durum eleştirilir. Buradan hareketle *ėrit-* fiili -(X)l- eki alıp kendi işlevini koruyarak 'eleştirilmek' anlamına gelişmiş ve söz konusu ek fiilin sözcükselleşmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ėrit-* fiili bağlamda *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ėritil-* fiili ise zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ėritil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

85. ḳamıl- 'yere yıkılmak, düşmek' (EDPT 628)

ḳam-(ı)l- (EDPT 628) < ḳam- "fırlatmak, atmak" (U II 27 25)

ḳam- fiilinin anlamları:

A1: (ok vb.) fırlatmak, atmak

anta ok yėrde kamdı

“Orada oku yere fırlattı” (U II 27 25).

A2: dövmek

ol anı *ḳamdı*

“O onu öldüresiye *dövdü*” (DLT 241).

ḳamıl- fiilinin anlamları:

A1: yuvarlanmak

taġda *ḳamılmış*

“Dağda yere *yuvarlanmış*” (IB 12).

A2: bayılmak, yere düşmek

ölüg teg *ḳamılu* tüşti

“Ölü gibi boylu boyuna *bayılıp düştü*” (İPKP LXI. 3).

ögsirep tınsırap *ḳamıltılar*

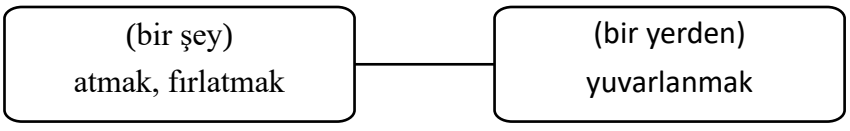
“Kendilerinden geçerek *yığıldılar*” (AY 619 18).

Türevleri: *ḳamıt-* ‘fırlattırmak’, *ḳamġak* ‘yere fırlatılmış şeyler’ (EDPT 626)

Değerlendirme:

A1: *ḳam-* fiili ‘fırlatmak, atmak’ temel anlama sahiptir. *ḳamıl-* A1’de ‘yuvarlanmak’ anlamında tespit edilmiştir. *ḳamıl-* fiilinin belirttiği ‘bir şey atmak’ eyleminin sonucunda atılan şey yere düşer ve devrilir. Devrilme sonucunda yuvarlanma durumu başlar. Bu bağlamda *ḳam-* fiili -(X)l- eki alarak ‘yuvarlanmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmıştır.

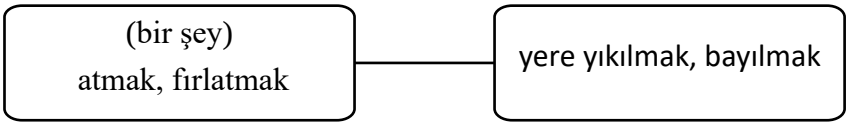
Zorunlu istem olarak *ḳam-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *ḳamıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳamıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ḳam-* ‘fırlatmak, atmak’ fiilinin belirttiği bir şey atmak eyleminin sonucunda atılan şey yere düşer. Burada söz konusu *ḳamıl-* eyleminin anlamı ortaya çıkmıştır. Keza *ḳamıl-* eyleminin ‘bayılmak’ anlamında istemsizce ‘yere düşme’ söz konusudur. *ḳam-* fiili -(X)l- ekini alarak ‘bayılmak’ şeklinde özel bir anlam kazanmış ve söz konusu

ekin etkisiyle sözcükselleşme meydana gelmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ḳam-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *ḳamıl-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳamıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

86. kėdil- 'yeni bir varlığa bürünmek, yeniden doğmak' (EDPT 703; Wilkens 353)

ked-(i)l- < ked- 'giymek' (EDPT 700)

kėd- fiilinin anlamları:

A1: giymek

karaja tonın uz *kedti*

"Kāṣāya elbisesini güzelce *giydi*" (AY 575 20-21).

A2: takmak

töpüsinte yene hualıġ dıdım *kedmişleri* közünür

"Başlarına tekrar çiçekli taç *taktıkları* görünür" (AY 313 14-16).

kėdil- fiilinin anlamları:

A1: yeni bir valığa bürünmek

ınçe ḳaltı buzaġu kim arslanḳa kedilip

"Eğer bir buzağı aslan olarak yeniden doğarsa" (M I 18 2-3).

kaçan ol t(e)ngri t(e)ngrisi burkanıg körgeli bolsarlar ötrü olar ikileyü takı tişi ajunınta *kedilmegeyler*

"Ne zaman ki o tanrılar tanrısı Buda'yı görecek olsalar, sonra onlar ikinci kez dişi varlığa *bürünmeyeceklerdir*" (AY 191 4).

A2: sevap kazanmak

bodısatavlarnıŋ ḳutı buyanı *kedilti*

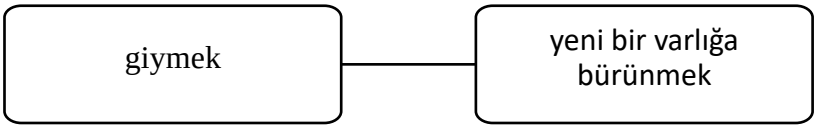
"Bodisatvaların sevabı *kazanıldı*" (AY 381 11-12).

Değerlendirme:

A1: *kėd-* fiili 'giymek' temel anlamına sahiptir. *kėdil-* fiili ise A1'de 'yeniden doğmak, yeni bir varlığa bürünmek' anlamında tespit edilmiştir. Budizm'deki inanışa göre bir canlı ölüp yeni bir bedende yeniden doğar ve bu mantıkla da eski bedeninden

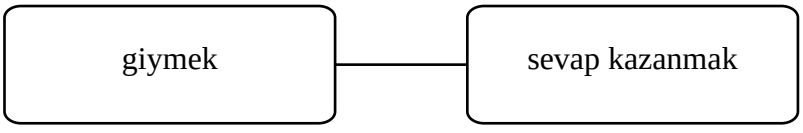
kurtulmuş olur. Bu durum *ked-* ‘giymek’ fiili vasıtasıyla *kėdil-* fiilinde anlam genişlemesi meydana getirir. Zira giymek eyleminin anlamında da yeni bir elbise giymek söz konusudur. Buradan hareketle *kėd-* eylemi -(X)l- ekini alması sonucunda metaforlaşarak ‘yeni bir varlığa bürünmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳėd-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ḳėdil-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *ürün* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳėdil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *kėd-* fiili ‘giymek’ temel anlamına sahiptir. *kėdil-* fiili ise A2’de ‘bir kimsenin sevabına girmek’ anlamında bir deyim şeklinde tespit edilmiştir. Bir kimse bir elbise giydiğinde bir sahiplenme ve faydalanma söz konusudur. Aynı şekilde sevaba girdiğinde de sevaptan doğan faydalardan yararlanılmış olur. Keza sevap kazanmak da yeni bir kazanımdır. Bu bağlamda her iki fiilde derin yapıda bir anlam ortaklığı vardır. -(X)l- eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ḳėd-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ḳėdil-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳėdil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kedgü* ‘giyim’, *kedgülük* ‘giyim’, *kedim* ‘giyme, giyim’, *kedimlik* ‘koruyucu giyim, zırh’, *kedük* ‘giysi’, *kedüklük* ‘giysi’ *kedür-* ‘giydirmek’, *kedürse-* ‘giydirmek istemek’, *kedrül-* ‘giydirilmek’, *kedüt* ‘kıyafet’, (EDPT 702, 703, 704, 705, 707)

NOT: Fiil, ilk kez Uygur Türkçesinde karşımıza çıkar (Clauson, 1972, s. 703). Ked-

fiilinin -l- ile elde edilmiş edilgen hâlidir ve fiile "giyilmek, donanmak" anlamını verir (Erdal, 1991, s. 662). Metnimizde ise "fiziksel giyinme" değil "varlık değiştirme", "başka bir varlığın özelliklerine sahip olma" anlamında kullanılmıştır.

87. ḳısıl- 'kısılmak, bastırılmak' (EDPT 667)

ḳısıl- < ḳıs- 'kısmak, bastırmak' (EDPT 665)

ḳıs- fiilinin anlamları:

A1: sık, sıkıştırmak

tört buluŋ *ḳısmış*

"Dört tarafı *sıkıştırmış*" (Ong 1).

örtlüg temirlig ḳısġaçlar kelip *ḳısıp* taŋıp boğup ölürürler

"Kızgın demirli kıskaçlar gelip (onları) *sıkarak* boğar ve öldürür" (MS 182 r31-v1).

A2: kıstırmak

ḳapuġ erig aḍaḳın *ḳısdı*

"kapı adamın ayağını *kıstırdı*" (DLT 236).

A3: kısmak, harcamak

ol anıŋ tōnluḳın *ḳısdı*

"O, elbisenin kumaşından *kıstı*" (DLT 236).

ḳısıl- fiilinin anlamları:

A1: zorlaşmak

tiriglig *ḳısıldı* uzadı saḳınç

baru arrtı suḳluḳ ḳoradı sevinç

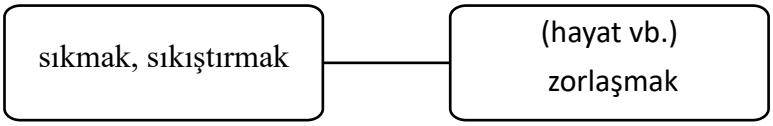
"Hayat *zorlaştı*, endişe çoğaldı;

Hırs ve tamah gittikçe arttı, huzur azaldı" (KB 6486).

Değerlendirme: *ḳıs-* fiili 'sıkıştırmak, kıstırmak' anlamlarında tespit edilmiştir. *ḳısıl-* fiili ise ise bağlamda 'zorlaşmak' anlamında kullanılmıştır. *sıkıştırmak* eylemi TDK'da "Bir şeyi dar bir yere zorla sığdırmak, tıkmak" şeklinde tanımlanmıştır (TDK). Buradan hareketle *sıkıştırmak* eyleminin bir zorlama söz konusudur. Bu bağlamda *ḳıs-* eylemi -(X)l- eki alarak 'sıkıştırmak' anlam alanı üzerinden '(hayat vb.) zorlaşmak' anlamına gelişmiştir. Söz konusu ek fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳıs-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ḳısıl-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde

bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳısıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ḳısġa* 'kısa', *ḳısġaç* 'kıskaç', *ḳısġaḳ* 'cimri, açgözlü', *ḳısġan-* 'cimri olmak, açgözlü olmak', *ḳısıġ* 'kısıtlama, sınırlama', *ḳısıl* 'dar geçit', *ḳısılt-* 'kuşatmak', *ḳıslın-* 'bastırılmak', ḳısmaḳ 'dar geçit', *ḳısın-* 'cimrilik yapmak', *ḳısırḳan-* 'cimrilik yapmak' *ḳısruş-* 'kısaltmak', *ḳıstur-* 'kısıtlatmak', *ḳısur-* 'kısaltmak' (EDPT 666, 667, 668, 669)

88. ḳıyıl- 'kıyılmak, kusur işlemek, sözünden dönmek' (KB 1178)

ḳıy-(ı)l- < ḳıy-' 'kıymak, dönmek, süzmek' (KB 1178)

ḳıy- fiilinin anlamları:

A1: kesmek

ol yıġaç *ḳıydı*

"O, ağacı *kesti*" (DLT 456).

A2: sözünden dönmek

er sözin *ḳıydı*

"Adam sözünden *döndü*" (DLT 456).

arıġsız cefalıġ ḳılınçı otun

ḳalı aydı erse ḳıyar sözini

"Temiz olmayan, cefakâr ve küstah kişi,

Söz vermiş olsa bile sözünden *döner*" (KB 2876).

ḳıyıl- fiilinin anlamları:

A1: kusur işlemek

tapındı bu ay toldı anda naru

tapuġda *ḳıyılmadı* erte turu

"Bu Ay Toldı o günden beri hizmete başladı;

Her gün erkenden kalktı ve hizmette *kusur etmedi*" (KB 607).

tapındı bu ögdülmiş utru turup

ḳıyılmadı taŋda kiçe öd bolup

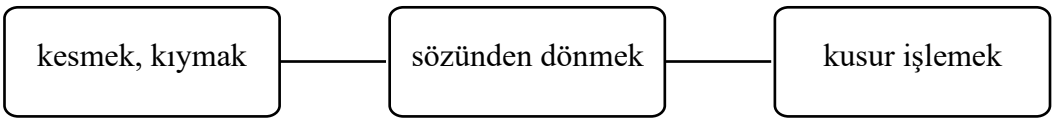
"Ögdülmiş hükümdarın huzurunda hizmet etti

Sabah akşam hizmet etti, hiç *kusur göstermedi*" (KB 1652).

Değerlendirme: *ḳıy-* fiili 'kesmek' temel anlamına sahiptir. *ḳıyıl-* fiili ise bağlamda 'kusur işlemek' anlamında tespit edilmiştir. *kıymak* eylemi somut anlamda 'kesmek,

bir şeyi küçük parçacıklar hâline getirmek' iken, mecaz anlamda ise 'bir kimseye kıymak, acımadan davranmak' anlamlarında kullanılır. Keza *ḳıy-* fiili, A2' de metaforlaşarak 'sözünden dönmek' anlamına gelişmiş ve bu anlamda bir 'hata yapma' söz konusudur. Bu bağlamda *kıymak* eyleminin içinde metaforik olarak 'kusur işlemek' anlamı yatar. Buradan hareketle söz konusu fiil -(I)l- eki alarak 'hata yapmak, kusur işlemek' anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek ise türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳıy-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ḳıyıl-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *ḳıyıḳ* 'eğri, eğimli', *ḳıyıḳsız* 'değişmez, suçsuz, sadık', *ḳıyma* 'eğimli kesme', *ḳıytur-* 'eğik kestirmek' (EDPT 675, 676, 677), *ḳıyıḳ* 'sözde durmama, cayma', *ḳıyış-* 'yanlamasına kesmede yardım etmek veya yar

ışmak' (DLT 717)

89. ḳurul- 'kurutmak, kayba uğramak, yok olmak' (OTWF 666)

ḳuru-l- < ḳurı- 'kurumak' (OTWF 309)

ḳurı- fiilinin anlamları:

A1: kurumak

tüşi [tem]i tarıġnıŋ tatıġı küçi [yi]mişniŋ bolar barça *kurıyur*

"mahsulün verimi, meyvenin tadı ve bereketi hepsi tümüyle kurur" (AY 557 6-8).

aġızı ḳurıyur

"Ağzı kuruyor" (TT VII 25 5).

ḳurıdı tōn

"Elbise vb. *kurudu*" (DLT 462).

A2: zayıflamak

prit ajunta toġmış tınlıġlar aşsız suvsuz *ḳurıp* ḳatıp yorıyurlar

"Aç ruhlar âleminde doğmuş olan yaratıklar yiyecek ve içeceksizlikten *kuruyup* yaşarlar" (Maitr: 112 17-19).

ḳurul- fiilinin anlamları:

A1: kötüleşmek, zarar vermek

amtı bu üdte meniŋ tört mahabutlarım taḳı ḳurulmadın

“Şimdi bu zamanda dört elementim daha da kötüleşmeden” (BT XXV 643).

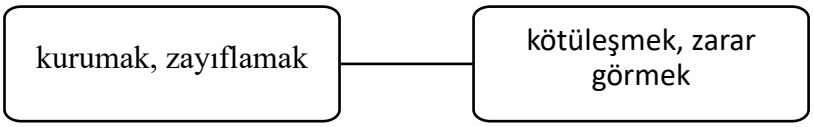
yalŋuz kentü özi ök *ḳurulup*

“Yalnız kendine *zarar vererek*” (BT XXV 741).

Türevleri: *ḳurġaḳ* ‘kurak’, *ḳurılmaḳsız* ‘yok edilmeyen’, *ḳurıt-* ‘kurutmak’, *ḳuruġ* ‘kuru’ (OTWF 195, 667)

Değerlendirme: *ḳurı-* fiili ‘kurumak’ temel anlamına sahiptir. *ḳurul-* fiili ise bağlamda ‘zarar görmek, kötüleşmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Kuruyan toprak cansızlaşır, kuru, sert ve verimsiz hâle gelir. Yine bir kimse de aç ve susuz kaldığı zaman vitaminsiz olur ve zayıflar. Her iki durumun sonucunda gittikçe kötüleşme ve zarar görme eylemleri gerçekleşir. Bu çerçevede *ḳurı-* fiili -l- ekini alarak ‘kötüleşmek, zarar görmek’ anlamlarına bürünmüştür. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiili sözcükselleşme olgusuna katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳurı-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ḳurul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi ve fiilde sözcükselleşme meydana getirdiğine dair diğer bir işarettir.

90. kükül- tanınmak, (bazı isimlerle) ünlü olmak, övülmek (OTWF 668)

kük-(ü)l- < kük- ‘ünlü olmak, meşhur olmak’ (IB 4)

kük- fiilinin anlamları:

A1: meşhur olmak

anta *kükdi*

“Orada *meşhur oldu*” (IB 4).

kükül- fiilinin anlamları:

A1: övülmek

altı törlüg işlerig tüz ḳılmaḳ üdün üdün *kükülür*

“Altı çeşit işleri yerine getiren zaman zaman *övülür*” (BT III 863, 864).

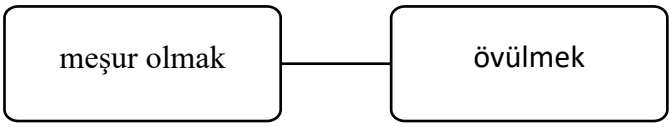
tözüdin *kükülmiş*

“Her yerde övülmüş” (BT XIII 20 39).

Değerlendireme: *kük-* fiili ‘ünlü olmak’ temel anlamına sahiptir. *kükül-* fiili ise bağlamlarda ‘övülmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimse iyi, nitelikli işler yapar ve bunun sonucunda ünlenebilir. Ünlü olan kişi de başkaları tarafından sevilir ve bu

sebeple de övülür. Bu bağlamda *kük-* fiili ‘ünlü olmak’ üzerinden -(X)l- eki alarak ‘övülmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kük-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *kükül-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

91. savıl- ‘kaymak’ (KB 4888)

sav-(ı)l- < sav- ‘bırakmak’ (KB 6168)

sav- fiilinin anlamları:

A1: bırakmak

aya men tigüçi mini *sav* mini

ölümke anuŋıl yanur ked sini

“Ey ben diyen kişi, şu beni *bırak* beni;

Ölüme hazırlan, o diyor seni seni” (KB 6168).

savıl- fiilinin anlamları:

A1: (yıldız vb.) kaymak

udıp bardı azraḳ odundı yana

töpüdin *savılmış* baḳırsuḳuna

“Biraz uykuya daldı, tekrar uyandı;

Merih yıldızı tepeden kenara *kaymıştı*” (KB 4888).

usı kelmedi turdı baḳtı yana

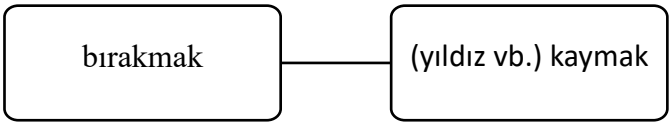
kör ülker *savulmış* uçuḳmış tüne

“Uykusu gelmedi, kalktı, tekrar baktı;

Ülker yıldızı *aşağıya inmiş*, gece sonuna yaklaşmıştı” (KB 6216).

Değerlendirme: *sav-* fiilinde ‘bir nesneyi bırakmak ya da bir insanı rahat bırakmak’ gibi anlamlar söz konusu iken, *savıl-* fiilinde ise bir yıldızın atmosfere girerek parçalanması veya ışığının sönmesi söz konusudur. Bir insanın kendini bıraktığında güç, karakter vb. zayıflama olur. Bu anlamdan hareketle ‘yıldızın sönmesi’ biçiminde anlam genişlemesi meydana gelmiş ve fiil metaforlaşarak yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *sav*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *savıl*- fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünden çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *savıl*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *savır*- "savurmak, serpmek, saçmak" (EDPT 791), *savrıl*- "savrulmak" (OTWF 671)

92. seril- 'dayanmak, tahammül etmek, olduğu gibi kalmak, oyalanmak' (OTWF 671)

ser-(i)- < ser- 'tahammül etmek, sabretmek' (EDPT 843)

ser- fiilinin anlamları:

A1: dayanmak

öz ig emgekimin *serü umatın* birer birer ögümin kөŋülümin ıçġınur mn

"hastalık ve acıya dayanamıyor git gide aklımı kaybediyorum" (U III 37 37).

A2: sabretmek

bo üç törlüg serinmeklerin ürüg uzatı *sererler* serinürler

"bu üç türlü tahammül ile her zaman *sabrederler*" (AY 208 7).

ol *serdi*

"O *sabretti*" (DLT 234).

serinse kişi öz tilekin tapar

serip turdaçı er örüŋ ḳuş tutar

"Kişi sabrederse dileğine kavuşur

Sabredip bekleyen avcı ak-kuş tutar" (KB 1319).

seril- fiilinin anlamları:

A1: durmak

toḳuz ygrmige tünle *serilür* rivadite

"Ayın 19. gününde Revati'de hiçbir şey *durmaz*" (TT VII 1).

biliglig törülüg *serilmedin* buyanlıġ işlerte

'Hukuk dolu bilgelik işlerinde hiç *durmadan*" (BT XIII 38, 23).

A2: yerleşmek

meŋü meŋi nırvanta yme neŋ *serilmedin* ornanmadın

“sonsuz ebedi nirvanada da hiç *durmadın*, *yerleşmedin*” (AY 333 20, 21).

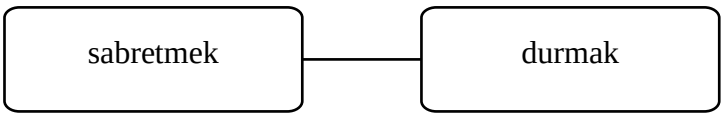
şazınım öçülmetin alkınmatın şuradi üdketeginç kedki yirtinçüde *serilip* turur

“öğretim ortadan kalkıp yok olmadan Srota zamanına kadar sonraki dünyada *yerleşip* kalır.” (AY 164 17).

Değerlendirme:

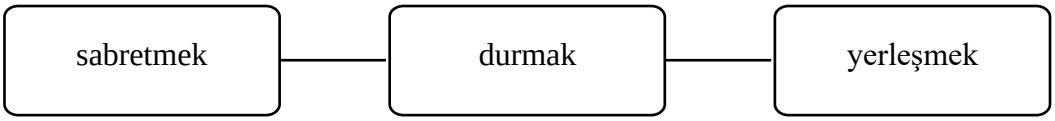
A1: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *seril-* fiili ise A1’de ‘durmak’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. *seril-* fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamında da hareketli bir şeyin durgun hâle gelmesi söz konusudur. Bu çerçevede ser- fiili -(X)l- eki alarak ‘durmak’ anlamına gelişmiş, söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. *seril-* fiili ise A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

A2: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *seril-* fiili ise A1’de ‘yerleşmek’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. *seril-* fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamı bağlamlarda aynı zamanda ‘bir yerde kalıcı olarak kalmak, yerleşmek’ anlamlarında da görülür. Bu bağlamda *ser-* fiili -(X)l- eki alarak ‘durmak’ anlam alanı üzerinden ‘yerleşmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. *ser-* fiili ise A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

Türevleri: *sergür-* ‘sabırlı olmak, durgun sessiz olmak’, *serim* ‘sabır’, *serimlig* ‘sabırlı’, *serimsiz* ‘sabırsız’, *serin-* ‘sabırlı olmak’, *serinç* ‘sabır’, *serinçsiz* ‘dayanılmaz, çekilmez’ (EDPT 850, 852, 853, 854)

NOT: ser- ‘sabretmek’ ve ser- ‘kızmak’ kökleriyle seril- fiili arasındaki ilişkiye

ayrıntılı bak.

93. seşil- ‘çözülmek’ (OTWF 672)

seş-(i)l- < seş- ‘gevşetmek, çözmek’ (EDPT 857)

seş- fiilinin anlamları:

ḳıznaḳḳa kirip ağıbarımḳa tegip bağın *seşip*

“Hazine odasına girip hazinelere erişip kurdelesini *çözüp*” (U II 76 2).

b(e)k bağın yörgeli *şeşgeli umadın*

“...sağlam bağını *çözemediklerinden*...” (AY 376 16).

seşil- fiilinin anlamları:

A1: ayrılmak

bu yertinçü törüsi antaġ ol amraḳ yeme adrılur sevig yeme *seşilür*

“Bu dünyanın kanunu öyledir sevilen de ayrılır, seven de *ayrılır*” (İPKP LXXVIII 3-6).

A2: (gönül vb.) rahatlamak

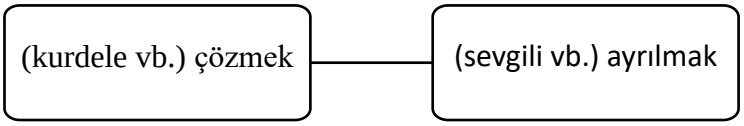
isig öz alımçılarımnıŋ yavlaḳ köŋülleri *şeşilzün*

“Can alanların kötü gönülleri *rahatlasın*” (AY 12 6, 7).

Değerlendirme:

A1: *seş*- fiili ‘düğüm, kurdele vb. çözmek’ anlamına sahiptir. *seşil*- fiili ise A1’de ‘(sevgili vb.) ayrılmak’ anlamında tespit edilmiştir. *çözmek* eyleminde karışık durumda olan nesneyi birbirinden ayırma işlemi söz konusu iken, *seşil*- fiilinde ise söz konusu ayırma işlemi -(I)l- ekini alıp metaforlaşarak ‘sevgiliden ayrılma’ şeklinde yeni bir sözlüksel anlam kazanmıştır. Bu bağlamda -(X)l- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

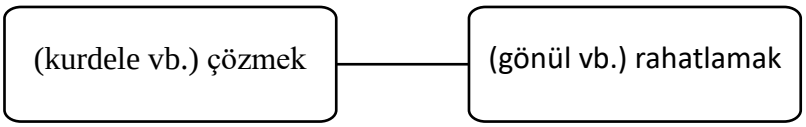
Zorunlu istem olarak *seş*- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *seşil*- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *seşil*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *seş*- fiili ‘düğüm, kurdele vb. çözmek’ anlamına sahiptir. *seşil*- fiili ise A2’de ‘(gönül vb.) rahatlamak’ anlamında tespit edilmiştir. *çözmek* eyleminde karışık

durumda olan nesneyi birbirinden ayırarak düzenli hâle getirme söz konusudur. Çözülen düğüm sonucunda bir *rahatlama* meydana gelir. Bu bağlamda *seşil-* fiilinde de duygular üzerinden bir rahatlama söz konusudur. O hâlde *seş-* fiili -(I)l- ekini alıp metaforlaşarak '(gönül vb.) rahatlamak' şeklinde yeni bir sözlüksel anlam kazanmıştır. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *seş-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *seşil-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *seşil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *seşlin-* 'özgür olmak', *seştür-* 'çözdürmek', *seşük* 'çözülmüş', *seşür-* 'çözdürmek' (EDPT 857, 858

94. sıḳıl- 'sıkılmak, daralmak, baskı altında hissetmek' (OTWF 672)

sıḳ- 'sıkmak, ezmek, baskı yapmak' (EDPT 804)

sıḳ- fiilinin anlamları:

A1: üzüm vb. sıkmak

ol üzüm *sıḳdı*

"O, üzüm vb. şeyleri *sıktı*" (DLT 238).

A2: sıkıştırmak

seleŋeke *sıka* sançdım

"Selenge ırmağında sıkıştırıp mızrakladım" (ŞU D 4).

A3: sıkmak, baskı yapmak

ayıg ḳılınç emgekligler üzüksüz egire *sıḳıp* busuyur

"Kötü ızdıraplar sürekli *sıkarak* baskı yapıyor" (AY 367 17, 18).

ol emgekke ölüp ikile tirilürler ötürü temirlig ḳısḳaçların luların künçit ikşu ḳam(ış) osuġluġ sıḳarlar taŋarlar

"Bu acıdan ölüp yeniden dirilirler sonra demir kıskaçlar ile, değirmenler ile susam, şeker kamışı gibi sıkarlar, sararlar." (Maitr: 82 16-19).

sıḳıl- fiilinin anlamları:

A1: daralmak

nızvanılıġ ḳadġularka igirtmiş *sıḳılmış* erürler (AY 34s 12).

“İhtiraslı kaygılar tarafından kuşatılarak *daralmışlardır*”

okın yürekimke ursukmış teg sıkılur m(e)n

“Okla yüreğime vurulmuş gibi sıkılıyorum” (AY 621 8-9).

A2: bunalıma girmek

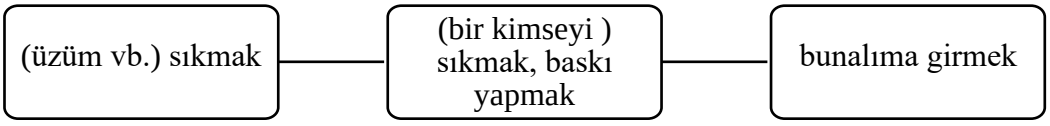
beg er *sıḳılur* iş bulmadın

“Bey eş bulamayınca *bunalıma girer*” (TT I 24).

Değerlendirme:

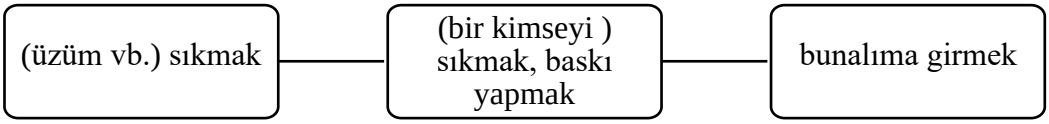
A1: sıḳ- fiili somut anlamda ‘(üzüm vb.) sıkmak’ temel anlamına sahipken bağlamlarda ‘(bir kimseyi) sıkmak’ gibi metaforik anlamlarda da tespit edilmiştir. Bu anlamlardan hareketle ‘(bir kimseyi) sıkmak’ anlam alanı üzerinden -(X)l- eki alarak ‘daralmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sıḳ-* fiili A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *sıḳıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıḳıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: sıḳ- fiili somut anlamda ‘bir şey sıkmak’ temel anlamına sahipken bağlamlarda ‘(bir kimseyi) sıkmak’ gibi metaforik anlamlarda da tespit edilmiştir. Bu anlamlardan hareketle *sıkılmak* anlam alanı üzerinden -(X)l- eki alarak ‘bunalıma girmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *sıḳ-* fiili A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *sıḳıl-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıḳıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *sıḳa*- ‘vurmak’, *sıḳıġ* ‘baskı, kısıtlama’, *sıḳış*- ‘birlikte baskı yapmak’, *sıḳlış*- ‘kalabalıkta sıkışmak’, *sıḳman* ‘üzümleri sıkma zamanı’, *sıḳtur*- ‘sıktırmak’, *sıḳur*- ‘sıktırmak’ (EDPT 806, 807, 808, 810, 811, 815, 817)

95. taŋıl- ‘bağlanmak, kısıtlanmak’ (EDPT 520)

taŋ-(ı)l- < taŋ- ‘sarmak, sıkıca bağlamak’ (EDPT 514)

taŋ- fiilinin anlamları:

A1: sıkmak

örtlüg temirlig ḳısġaçlar kelip ḳısıp *taŋıp* boġup ölürürler

“Kızgın demirli kıskaçlar gelip (onları) *sıkarak* boğar ve öldürür” (Maitr: 182 r31-v1).

A2: sarmak

ol emgekke ölüp ikile tirilürler ötürü temirlig ḳısḳaçların luların künçit ikşu ḳam(ış) osuġluġ sıḳarlar taŋarlar

“Bu acıdan ölüp yeniden dirilirler sonra demir kıskaçlar ile, değirmenler ile susam, şeker kamışı gibi sıkarlar, sararlar.” (Maitr: 82 16-19).

A3: bağlamak

ol anın başın *taŋdı*

“O onun başını baş bağı ile *bağladı*” (DLT 509).

taŋıl- fiilinin anlamları:

A1: acı çekmek

ḳamaġ ḳara bodun monı monçulayu ig aġrıġ emgeki üze sıḳılmış *taŋılmışlar* ol (AY 586 14).

“Bütün hâlk bunun gibi ağrılı ve ızdıraplı bir hastalık yüzünden *acı çekiyor*”

A2: (nefes vb.) daralmak

ötrü anta ig kem törüp tın buşup sıḳılıp *taŋılıp*

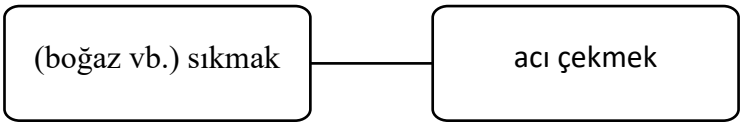
“Sonra bir hastalık gelişir, nefesi *daralır*’ (BT XXV 0564, 0565).

Değerlendirme:

A1: *taŋ*- fiili ‘sıkmak, sarmak, (bir şey) bağlamak’ anlamlarına sahiptir. *taŋıl*- fiili ise A1’de ‘acı çekmek’ anlamında kullanılmıştır. TDK’da sıkmak *eylemi* “çevresine sarılarak veya bir şey sararak çepeçevre basınç altına almak” şeklinde tanımlanır. Aynı şekilde *taŋ*- fiiilinin ‘sıkmak’ anlamı hemen yukarıdaki bağlamdan hareketle Altun Yaruk örneğinde de ‘bir kimsenin boğazını sıkma’ anlamında kendisni gösterdiğinden

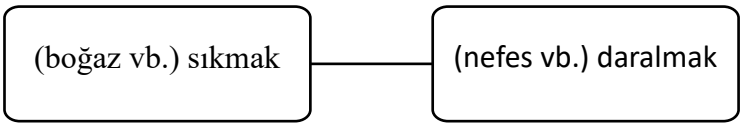
daha sonra söz konusu anlam alanı üzerinden ‘acı çekmek anlamına dönüşmesi muhtemeldir. Zira boğazı sıkılan bir kimse acı çeker. Bu bağlamda -(X)l- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *taŋ-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *taŋıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıḳıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *taŋ-* fiili ‘sıkmak, sarmak, (bir şey) bağlamak’ anlamlarına sahiptir. *taŋıl-* fiili ise A2’de ‘(nefesi) daralmak’ anlamında kullanılmıştır. Nefes darlığı, derin nefes almaya çalışılırken nefes alamama kısıtlılık hissidir. Söz konusu nefes daralması sonucunda bir sıkışma söz konusudur. Bu bağlamda -(X)l- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *taŋ-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *taŋıl-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıḳıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *taŋıġ* ‘kısıtlama’, *taŋuġ* ‘paket’, *taŋıġla-* ‘kısıtlanmış hissetmek’, *taŋıl* ‘bağlı’, *taŋın-* ‘bağlanmak, sarınmak’ (EDPT 518, 519, 520, 523), *taŋış* ‘sıkıntı’ (EUTS 146)

96. tartıl- ‘çekilmek, cezbetmek’ (OTWF 675)

tart-(ı)l- < tart- ‘tartmak, çekmek, sürüklemek’ (OTWF 616)

tart- fiilnin anlamları:

A1: çekmek

ol ögüz ḳıdığınta üküş telim balıkçı ḳuvrağı yıgılıp balıḳ *tartġu* simekin *ḳılurlar erti*

“O nehir kenarında birçok balıkçıyla toplanıp (nehirden) balık *çekip çıkarıyorlardı*” (AY 602 5-8).

tamuḳa tartar tiyür töpüsin toŋtaru *tıḳar* tiyür

“Cehennem seni çeker ve başaşağı içine *sıkıştırır*” diye söylenir” (M II 13 4, 5).

A2: kötü bir şeyin içinden çekmek

tartayın üntüreyin alḳu tınl(ı)ġ oğlanların kop kamag emgeklig alp adalarıntın

“Bütün canlıları tüm kötü ve tehlikeleli şeylerden *çekeyim* çıkartayım” (AY 103-104 22).

A3: çalmak

vrḥar sengrem sanlıg sengik edin tavarın basınıp kuntumuz *tartdımız* yaşuru baturu oğurladımız

“manastıra ait olan malı mülkü yağma ettik, *çektik*, gizleyip çaldık” (Maitr 70 58-61).

A4: tartmak

ol yarmaḳ *tarttı*

“O (gümüş) para vb. şeylerini *tarttı*” (DLT 524).

A5: çıkarmak

ol etükin *tarttı*

“O ayakkabısını *çıkardı*” (DLT 524).

tartıl- fiilinin anlamları:

A1: kapılmak

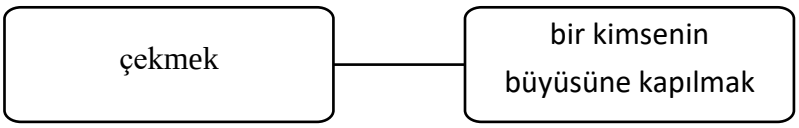
tükel bilge biliglig t(e)ngri t(e)ngrisi burkannıŋ ol y(a)ruḳluġ yalıncınġa *tartılıp* ḳamaġun barça t(e)ngri burkan tapa keltiler

“Tam donanımlı bilgiye sahip bilge tanrılar tanrısı Buda’nın o ışıltılı parlaklığına *kapılıp* hepsi tanrı Buda’ya doğru geldiler” (AY 131 10).

Değerlendirme: *tart-* fiili ‘tartmak, çekmek, kötü bir şeyin içinden çekmek’ anlamlarında kullanılmıştır. *tartıl-* fiili ise A1’de ‘bir kimsenin büyüsüne, güzelliğine kapılmak’ anlamında tespit edilmiştir. Erdal, *tartıl-* fiilinin anlamını ‘bir gücün etkisine çekilmek, kapılmak’ şeklinde açıklar (Erdal, 1991, s. 675). Budizm’de Buda, engin bilgiye sahip, merhamet edici, canlıları tüm kötülüklerden alıp çeken, iyiye yönelten bir semboldür. Buda olma yolunda çabalayan kişilerin, iyilik sembolü olan Buda’nın etrafında toplanması söz konusudur. Buradan hareketle Buda, söz konusu özelliklerinden ötürü bütün varlıkları kendine çeker ve insanlar onun çekiciliğine, büyüsüne kapılır. Bu bağlamda *kapılmak* eyleminde mecaz anlamda ‘bir kimseye tutulmak, onun cezbedici özelliklerine çekilmek, gözlerini ondan alamamak, bağlanmak’ söz konusudur. O hâlde *tart-* fiili ‘çekmek’ somut anlamından -(X)l- eki alıp ‘bir kimseyi kendine çekmek, cezbetmek, etkilemek’ gibi metaforik anlam alanları

üzerinden ‘bir gücün etkisine çekilmek, bir kimsenin büyüsüne kapılmak’ anlamını kazanmıştır. Öte yandan -(X)l- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tart-* fiili A1’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *tartıl-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tartıġ* ‘tartı’, *tartın-* ‘(akrabaları) sevmek, onların cazibesine kapılmak’, *tartış-* ‘tartışmak, mücadele etmek’ (EDPT 535, 536, 537) *tartıltur-* “çektirilmek, çıkartırılmak” (OTWF 826), tartınla- “çekiştirmek” *tartınlaş-* “(karşılıklı) çekiştirmek” (Abhi B 513, 514)

97. tegil- ‘ulaşılmak, kör olmak’ (EDPT 481)

teg -(i)l- < teg- ‘ulaşmak, elde etmek, öğrenmek’(OTWF 635)

teg- fiilinin anlamları:

A1: erişmek, ulaşmak

üze teŋrike *tegir*

“Yukarıdaki gökyüzüne *ulaşır*” (IB 20).

üzüksüz ud koń toŋuz takıġu ḳaz ödirek bo montaġ tınl(ı)ġlar bir künte üç ḳata kelip aşunmaḳlaşu *tegip* mini ısururlar soḳarlar

“Bir sürü koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk vb. canlılar bir günde üç kez gelip (bana) *erişip* beni ısırırlar, sokarlar” (AY 19 10-13).

A2: hücum etmek

eŋ ilki tadıḳıŋ çorıŋ boz atıġ binip *tegdi*

“İlk önce Tadık Çor’un boz atına binip *hücum etti*” (KT D 32).

A3: değmek, temas etmek, dokunmak

şireni çıḳarda körüp saḳlasa

aŋar toġru yolda elig *tegmese*

“Şıra çıkarken onu nezaret altına almalı, yolda herhangi bir elin ona dokunmamasına dikkat etmeli” (KB 2550).

A4: üzülmek

saŋa *tegmedi* bu saḳınç yalŋuzun

maŋa tegdi ḳadġu saḳınçlar uzun

“Bu keder yalnız sana *dokunmadı*;

Benim için de sonsuz üzüntü ve kaygı oldu” (KB 1550).

tegil- fiilinin anlamları:

A1: kör olmak

sögüt butıḳı köziŋe tegip bir közi *tegilti*

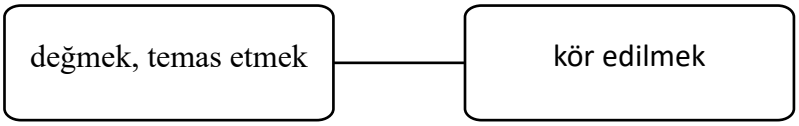
“Gözü ağacın dalına rastgeldi ve bir gözü *kör oldu*” (BT XXXVII 11323-11325).

anıŋ közi *tegildi*

“Onun gözü *kör oldu*” (DLT 270).

Değerlendirme: *teg-* fiilinin tespit ettiğimiz anlamlarından biri de ‘değmek, dokunmak’tır. *tegil-* fiili ise bağlamda ‘kör edilmek’ anlamına gelmiştir. A1’deki bağlamdan hareketle *tegil-* fiilinde bir nesnenin göze değmesi sonucunda ‘kör olma’ durumu gerçekleşmiştir. *teg-* fiilinin ‘değmek’ anlamı -(I)l- eki alarak ‘kör edilmek’ şeklinde özel bir anlam alanını işaretlemiştir. Söz konusu anlamın gelişmesinde -(I)l- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca bu ekin edilgenlik işlevini koruduğunu söylemek mümkün.

Zorunlu istem olarak *teg-* fiili A3’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yön durum ekli tamlayıcı alabilir. A1’deki cümlede *tegil-* fiili ise zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *teginç* ‘ulaşma, elde etme’, *teginçsiz* ‘ulaşılamaz, erişilemez’, *tegir*, ‘hisse, pay, değer, eder’, *tegür-* ‘ulaştırmak’, *tegre* ‘çevre, dolay’, *tegirme* ‘daire, dolambaçlı, yuvarlak’, tegirmen ‘değirmen’ *tegrikle-* ‘toplamak, birleştirmek’, *tegirmile-* ‘toplanmak’, *tegiş* ‘değiş tokuş’, *tegiş-* ‘buluşmak, değiş tokuş yapmak’, *tegşil-* ‘değişilmek’, *tegşür-* ‘değiştirmek’, *tegşürül-* ‘değişmek, değiştirilmek’, *tegşürüş-* ‘karşılıklı değişmek’, *tegzin-* ‘dönmek, dolandırmak, bir yeri dolaşmak’ *tegzindür-*

‘döndürmek, dolaşmak’ (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499), *tegintür*- ‘tecrübe kazandırmak’, *tegürt*- ‘değdirtmek, ulaştırmak’ (OTWF 787, 823)

98. tegşil- ‘değişilmek’ (EDPT 488)

teg -(i)ş-(i)l- < tegiş- ‘buluşmak, değiş tokuş yapmak’ (487)

tegiş- fiilinin anlamları:

A1: rastlamak

maytrı burḳan birle *tegişürler*

“Maytrı Burkan’a *rastlarlar*” (Maitr 104: 25).

A2: vuruşmak

ḳatılsa ḳılıç baldu birle *tegiş*

tişin tırŋaḳın teg yaḳa tut iliş

“Saflar karışınca kılıç ve baltayla *vuruş*;

Dişle tırnakla saldır, yakasından tut, yapış” (KB 2377).

A3: değmek, ulaşmak

meniŋ elig taruşḳa *tegişti*

“Elim tavana *ulaştı*” (DLT 262).

tegşil- fiilinin anlamları:

A1: (bir varlığa) dönüşmek

Ançulayu kaltı kuzı buzagu etözi tegşilip arslan oglı böri oglı bolup tugsar

“Tıpkı, nasıl ki kuzu ve buzağının bedeni değiştirilip arslan ve kurt yavrusu olarak doğduğunda …” (M I 8).

adın özke *tegşilmeki*

“Onların başka bir varlığa *dönüştürülmeleri*” (M III 12, 14).

A2: tekrarlamak, yeniden suç işlemek

amtıta ınaru üzeliksiz yeg üstünki burhan ḳutıŋa teggingeketegi beg ḳatıġ kertünç köŋülüg öritip ikileyü aġmalım *tegşilmelim*

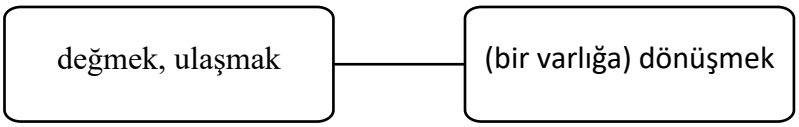
“Şu andan itibaren, en yüksek ve en iyiye, Budalığa ulaşana kadar sağlam bir inanç isteyip, yeniden *suç işlemeyelim*” (BT XXV 0346-0348).

Değerlendirme:

A1: *tegiş*- fiilinin tespit ettiğimiz anlamlarından biri de ‘değmek, ulaşmaktır. *tegşil*- fiili ise bağlamda Buda ve Mani dinlerinde ‘yeni bir varlık olarak doğmak’ anlamına gelmiştir. Zira sözü edilen dinlerde bir önceki yaşamda ulaşılan yere göre “yeniden doğma” söz konusudur. Yeniden doğma öğretisi insan veya hayvan şeklinde yeni bir varlıkla meydana gelebilir. Buradan hareketle söz konusu anlamın gelişmesinde -(X)l-

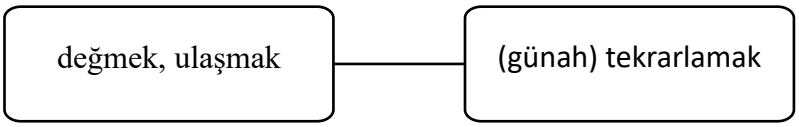
eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca bu ek "ulaşılan bir varlıktan başka bir varlığa dönüşme" anlamını ettirgenlik işlevi alarak işaretlerken aynı zamanda "yeni bir vücuda sahip olma" anlamını da edilgenlik işlevi olarak işaretlemiş olabilir. *tegiş-* fiilinin buradaki anlamında merkezden dışa doğru bir eylem söz konusuyken *tegşil-* fiilinde dıştan içe doğru hareketin yönünün tamamen değişmesi tespit edilmektedir. Bu sebeple -(X)l- ekinin işlevlerinden biri de hareketin yönüne tesir etmek olabilir.

Zorunlu istem olarak *tegiş-* fiili A3' de *konu* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. A1'deki cümlede *tegşil-* fiili ise zorunlu istem olarak *ürün* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Bu durumda -(X)l- ekli fiil yönettiği cümlede öğe eksiltmiştir. Ayrıca her iki fiilin bağlamdaki kullanımları ve anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *tegiş-* fiilinin tespit ettiğimiz anlamlarından biri de 'değmek, ulaşmaktır. *tegşil-* fiili ise bağlamda Buda dininde 'bir şeyi tekrar yapmak' anlamından "suç işlemek" anlamında işaretlenmiştir. Zira bu dinde Buda mertebesine ulaşmak için günahlardan kaçınılması gerekir. Söz konusu anlamın gelişmesinde -(X)l- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tegiş-* fiili A3' de *konu* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. A2'deki cümlede *tegşil-* fiili ise zorunlu istem olarak deneyimci anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Bu durumda -(X)l- ekli fiil yönettiği cümlede öğe eksiltmiştir. Ayrıca her iki fiilin bağlamdaki kullanımları ve anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *teginç* 'ulaşma, elde etme', *teginçsiz* 'ulaşılamaz, erişilemez', *tegir*, 'hisse, pay, değer, eder', *tegür-* 'ulaştırmak', *tegre* 'çevre, dolay', *tegirme* 'daire, dolambaçlı, yuvarlak', tegirmen 'değirmen' *tegrikle-* 'toplamak, birleştirmek', *tegirmile-* 'toplanmak', *tegiş* 'değiş tokuş', *tegşür-* 'değiştirmek', *tegşürül-* 'değişmek, değiştirilmek', *tegşürüş-* 'karşılıklı değişmek', *tegzin-* 'dönmek, dolandırmak, bir yeri

dolaşmak' *tegzindür*- 'döndürmek, dolaşmak' (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499), *tegintür*- 'tecrübe kazandırmak', *tegürt*- 'değdirtmek, ulaştırmak' (OTWF 787, 823)

99. tıḳıl- 'bir şeyin içine sıkıştırılmak' (OTWF 677)

tıḳ-(ı)l- < tıḳ- 'tıkmak, sıkmak, bir şeyin içine sıkıştırmak' (EDPT 465)

tık- "kapamak, tıkamak, kaplamak"

tıḳ- fiilinin anlamları:

A1: tıkmak

anta toġmış [irinç] tınl(ı)gl[arıġ ö]rtlüg ya[lınlıġ] oyda *tıḳıp*

"Orada doğmuş zavallı canlıları ateşli çukura *tıkıp*" (DKPAM 816).

ol ḳabḳa un *tıḳdı*

"O kaba un *tıktı*" (DLT238).

A2: sıkıştırmak

tamuḳa tartar tiyür töpüsin toŋtaru *tıḳar* tiyür

"Cehennem seni çeker ve başaşağı içine *sıkıştırır*" diye söylenir" (M II 13 4, 5).

A3: kaplamak

uluġ küçlüg teŋriler kök ḳalıḳaġ yüzinte *tıḳmış* teg tolu turdılar

"Büyük, güçlü tanrılar sanki gökyüzünün yüzeyini *kaplamış* gibi dolu durdular" (Maitr: 18 18, 19).

tıḳıl- fiilinin anlamları:

A1: üzüntüye boğulmak, üzüntüden **(**boğaz vb.) düğümlenmek

bo han savıġ eşidip açıġı kelip yeriŋüyü boġuzı *tıḳılıp*

"Hükümdar konuşmayı duyduğunda, kederlenerek, boğazı *düğümlenip*" (BT XXV 0091, 0092).

bo savıg ilig beg eşidip ürke belingleyü açıġı üze *tıḳılıp* ağılayu ince tip sözledi (AY 622 13).

"Bu sözü işiten hükümdar ürküp, korkup, acıyla *üzüntüye boğularak* şöyle söyledi"

A2: nefes vb. sıkışmak

Anta ötrü hariçandre eligniŋ tını *tıḳılıp* ögsüz bolup sögütke tayanıp turdı

"Sonra Kral Hariscandra'nın *nefesi kesildi*, bayıldı ve bir ağaca yaslandı" (BT 37 6344-6346).

tını *tıḳılıp* yatur

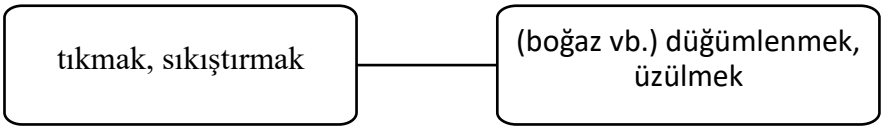
"Nefesi *sıkışarak* yatar" (DKPAM 12479).

Değerlendirme:

A1: *tıḳ*- fiili 'sıkmak, tıkmak, sıkıştırmak, kaplamak' anlamlarına sahiptir. *tıḳıl*- fiili

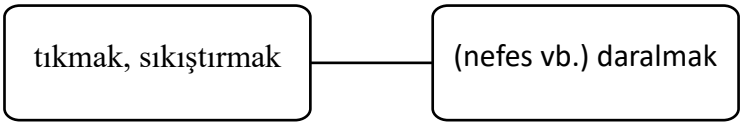
ise A1'de 'üzülmek, üzüntüden boğazı düğümlenmek' anlamında kullanılmıştır. A1' de 'boğazı düğümlenmek' deyimi de aslında hem gerçek hem mecaz anlam taşır. Zira boğaz düğümlenmesi üzüntüden boğazın tıkanarak yutkunamayacak hâle gelmesidir. Yani bir 'tıkanma' söz konusudur. Keza tıkmak eyleminde de bir *tıkanma, sıkışma* vardır. Buradan hareketle *tıḳ-* fiilinin 'tıkmak, sıkıştırmak' anlamları -(X)l- eki alıp metaforlaşarak 'üzülmek' anlamına gelişmiştir. Ayrıca -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tıḳ-* fiili A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tıḳıl-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

A2: *tıḳ-* fiili ''sıkmak, tıkmak, sıkıştırmak, kaplamak' anlamlarına sahiptir. *tıḳıl-* fiili ise A2'de '(nefesi) daralmak' anlamında kullanılmıştır. Nefes darlığı, derin nefes almaya çalışılırken nefes alamama kısıtlılık hissidir. Söz konusu nefes daralması sonucunda bir sıkışma söz konusudur. Bu bağlamda *tıḳ-* fiili -(I)l- eki alarak (nefes vb.) daralmak şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Ayrıca -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tıḳ-* fiili A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tıḳıl-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *tıḳıt-* 'yedirmek', *tıḳma* 'baskı', *tıḳtur-* 'tıktırmak', *tıḳın-* 'tıkınmak', *tıḳış-* 'tıkışmak, doluşmak' (EDPT 467, 470, 471, 474)

100. turul- 'sakinleşmek, durulmak istikrarlı olmak' (OTWF 679)

tur-(u)l- < tur- 'ayakta durmak, dik durmak, hareketsiz durmak' (EDPT 529)

tur- fiilinin anlamları:

A1: kalkmak

turup yėrin tapa bardı

“*Kalkıp* kendi ülkesine doğru gitti” (Ş G 6).

A2: beklemek, durmak, kalmak

yėrtinçüde *turup* yitlinmeser batmasar

“yeryüzünde *durup* yitmese, batmasa” (AY 197 13).

ėlig birle bo [yėrde] *turġalı umaġay biz*

“Hükümdar ile burada *duramayacağız*” (BT XXXVII 3792-3793).

A3: ortaya çıkmak

yaruḳ künler tünerig tünlerke utrunġalı öçeşgeli *turdılar*

“Aydınlık günler karanlık gecelere direnmek ve (karanlık gecelerle) savaşmak için *ortaya çıktılar*” (M III 19 9).

turul- fiilinin anlamları:

A1: sakinleşmek

ıraḳ kitmiş tepremez ḳabşamaz *turulmış*

“Uzak gitmiş (orada) kımıldamadan hareket etmeden *sakinleşmiş*” (AY 48 1, 2).

ötrü köngülleri amrılmaz *turulmaz*

“… sonra gönülleri *sakinleşmez*” (AY 290 16).

nom tözi amrılmış *turulmış*

‘Dharma varlığı *sakinleşmiş’* (HT VII 490).

A2: tezmizlemek

köŋül *turulsar* tuymaḳ tözi idinür

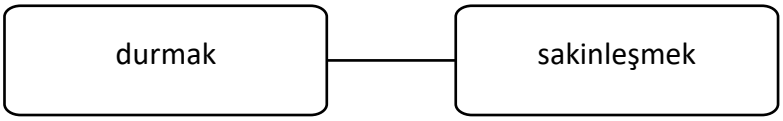
“Kalp *temizlenirse* uyanışın doğası yaratılır” (BT I B 90).

Değerlendirme:

A1: *tur-* fiili ‘durmak, beklemek ve kalkmak’ temel anlamlarına sahiptir. *turul-* fiili ise A1’de ‘sakinleşmek anlamında kullanılmıştır. ‘sakinleşme’ eyleminde ‘durgun hâle gelmek, durgunlaşmak’ anlamları söz konusudur. *tur-* fiilinin somut bir özelliğe sahip olan ‘durmak’ anlamı -(X)l- eki alıp metaforlaşarak ‘sakinleşmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

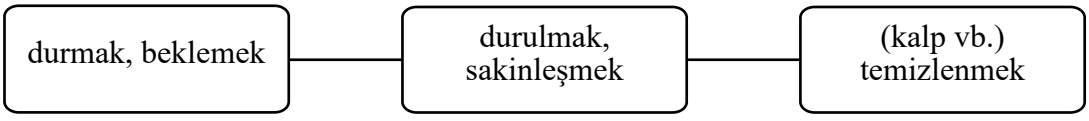
Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *turul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *turul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *tur-* fiili 'durmak, beklemek, kalkmak' gibi anlamlara sahiptir. -(X)l- eki alan *turul-* fiili ise A2'de '(gönül vb.) temizlenmek, arınmak' anlamında tespit edilmiştir. *tur-* fiilinin 'durulmak, sakinleşmek' anlam alanı üzerinden 'kalp vb. temizlenmek' anlamına geliştiğini düşünürsek anlam paralelliği söz kousudur. Keza *sakinleşmek* eyleminde '(sinir, öfke vb. durumlardan temizlenmek, arınmak' anlamları yatarken, *temizlenmek* eyleminde ise 'kin, nefret vb. durumlardan kalbi arındırmak' anlamları yatar. Özetle *tur-* 'durmak' eylemi -(X)l- eki alıp 'durulmak, sakinleşmek' anlam alanı üzerinden '(gönül vb.) temizlenmek' anlamını kazanmış olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *turul-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *turul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *turġaḳ* 'bekçi, nöbetçi' *turuġ* 'ayakta durulacak bir yer', *turuḳ* 'ikametgâh, durma yeri', *turuġsa-* 'durmak istemek', *turuldur-* 'durdurulmak', *turum* 'durma', *turma* 'durma, teklif', *turumla-* '(suyun vb. bir şeyin derinliğini) boy ile ölçmek', *turumsın-* 'ayağa kalkıyor gibi görünmek', *turun-* 'karşı koymak, itiraz etmek', *turuş* 'tavır, davranış, duruş', *turuş-* 'birbirine karşı koymak' (EDPT 538, 539, 542, 548, 549, 551, 552, 554)

101. tutul- 'tutulmak, yakalanmak, tutuklanmak, alı koyulmak' (OTWF 680)

tut-(u)l- < tut- 'tutmak, kavramak, alıkoymak' (OTWF 621)

tut- fiilinin anlamları:

A1: tutmak

özi arıġ suvḳa kirip yaŋı arıġ ton kedip iliginte tütsüglük *tuta* bo tütsügüg urup mini oḳısun

“Kendisi temiz suya girip yeni, temiz kıyafet giyip elinde tütsüyü *tutarak* ve tütsüyü yakıp beni çağırsın” (AY 440c 5-9).

A2: yönetmek

ėlig tutup törüg ėtmiş

“Ülkeyi *yönetip*, yasaları düzenlemiş” (KT D 3).

A3: yakalamak, zaptetmek

az totoḳuġ eliğin *tutdı*

“Az valisini eliyle *yakaladı*” (BK D 38).

tutul- fiilinin anlamları:

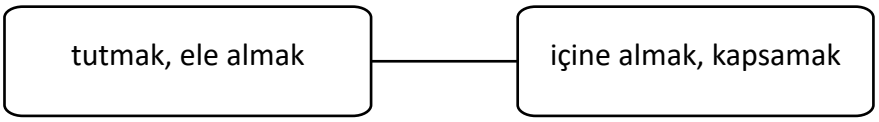
A1: kapsamak, içermek

bu üç törlüg etözlerinte ḳamaġ burhanlarnıŋ üzeliksiz köni tüz tuymaḳ burhan ḳutı atlıġ ıdoḳ bilge biligligleri barça ḳalısız tüzü tükel *tutulurlar*

“Bunların üç türlü bedenlerinde tüm Budaların daima dosdoğru tanıdığı Burhan kutu adı verilen kutsal bilgilerin tamamını *içerir*” (BT XXI 63-68).

Değerlendirme: *tut-* fiili ‘tutmak, yönetmek, zapt etmek’ gibi anlamlara sahiptir. *tutul-* fiili ise bağlamda ‘içermek’ anlamında kullanılmıştır. *tutmak* eylemi bünyesinde ‘bir şeyi yakalamak, ele almak, içine almak’ anlamlarını taşır. Buradan hareketle *tut-* fiili -(U)l- eki alarak ‘bir şeyi içine almak’ anlam alanı üzerinden ‘içermek, kapsamak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *tutul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *tutġaḳ* ‘acı, feryat’, *tutġun* ‘mahkûm, esir’, *tutma* ‘sandık’, *tutmaç* ‘makarna tarzında yemek’, *tutruḳ* ‘tutulması emredilen kişi’, *tutsıḳ* ‘tutulacak’, *tutsuġ* ‘istek, vasiyet, tavsiye’, *tutsuḳ-* ‘yakalanmak, ele geçirilmek’, *tutşı* ‘devamlı, sık sık’, *tutuġ* ‘rehin’, *tutuġluġ* ‘cinli yer’, *tutuḳsuz* ‘desteksiz’, *tutuḳla-* ‘hadım etmek’, *tutum* ‘bir tutam’, *tutun-* ‘ay, güneş için tutunmak, av hayvanı vb. yakalamak, birini evlatlık edinmek’, *tutunçu* ‘evlat edinilmiş’, *tutur-* ‘tutturmak, yakalatmak’, *tuturġu* ‘tavsiye edilen şey’, *tutuş-* ‘(birlikte) kavramak, yakalamak, bir şeye yapışmak’, *tutuş* ‘tartışma’, *tutyaḳ* ‘yakalama’ (EDPT 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462)

102. urul- ‘koyulmak, vurulmak’ (EDPT 229)

ur-(u)l- < ur- ‘bir şey koymak, vurmak, çarpmak’ (EDPT 194)

er uruldı

“Adam dövüldü” (DLT 96).

ur- fiilinin anlamları:

A1: kazımak, yazmak

neŋ neŋ savım erser beŋgü taşḳa *urtum*

“Söyleyecek ne sözüm varsa bengi taşa *kazıdım*” (KT G 11).

A2: koymak, yerleştirmek

tünegü orun başınta bir arıġ evde yıdlıġ yıparlıġ kav *ursun* (AY 442 21-23).

A3: hapse atmak

ėlgin adaḳın beklep kınlıḳta *urdılar*

“elini ayağını zincirleyip hapse *attılar*” (İPKP LXIII 5, 6).

“Temiz bir evde yatacağı yatağın başına güzel kokulu bir kap *koysun*, *yerleştirsin*”

A4: sunmak

ötrü ol aşçı er söglünçüsin ilig begke kelürüp üskinte *urtı*

Sonra o aşçı kızartılmış eti hükümdara getirip, huzurunda *sundu* (DKPAM 3125).

A5: tahta çıkmak

idiz yüksek arslanlıġ örgün urup

“yüksek aslanlı tahta çıkıp...” (AY 416 4-5).

urul- fiilinin anlamları:

A1: kurulmak, hazırlanmak

tirgi *uruldu*

“Sofra *konuldu, hazırlandı*” (DLT 96).

A2: yaratılmak, kurulmak

bu yalŋuk atı boldı yaŋluḳ üçün

bu yaŋluķ *uruldı* bu yalŋuķ üçün

“Bu yalŋuk (insan) adı yanıldığı için verildi;

Yanılmak (yaŋluķ) insan için *yaratıldı*” (KB 197).

A3: hâkim olmak

törü öŋdi edgü *uruldı* tükel

isiz yitti ilde ķodup hile al

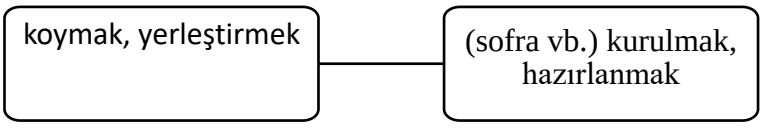
“Her tarafa iyi kanun ve idare *hâkim oldu*;

Kötüler hile ve sahtekârlıklarını terk edip kayboldu” (KB 5735).

Değerlendirme:

A1: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urul-* fiili ise A1’de ‘sofra vb. için) kurulmak, hazırlanmak’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’tir. Buradan hareketle sofra kurma işlemi tabak, bardak vb. ürünleri sofranın üzerine yerleştirilerek yapılan bir eylemdir. Yani sofranın üzerine ürünler konulduktan sonra sofra hazır hâle gelir. Bu bağlamda ur- fiili -(X)l- ekini alarak ‘sofra vb. hazırlamak’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

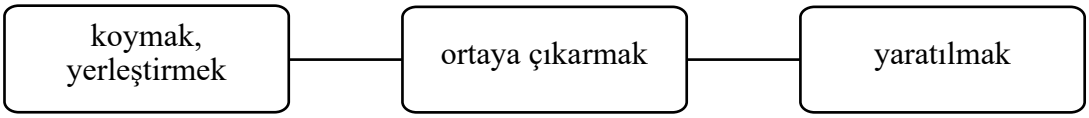
Zorunlu istem olarak *ur-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *urul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi sözcükselleşme meydana geldiğine dair bir kanıt olabilir.

A2: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urul-* fiili ise A2’de ‘yaratılmak, meydana getirmek’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’tir. TDK Büyük Türkçe Sözlük’teki tanımlardan biri de “Uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak’ şeklindedir (TDK). Görünen o ki *koymak* fiili bünyesinde ‘ortaya çıkarmak’ anlamını barındırıyor. Buradan hareketle *ur-* fiili -(X)l- eki alarak ‘ortaya çıkarmak’ anlam alanı üzerinden ‘yaratmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Ayrıca -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade

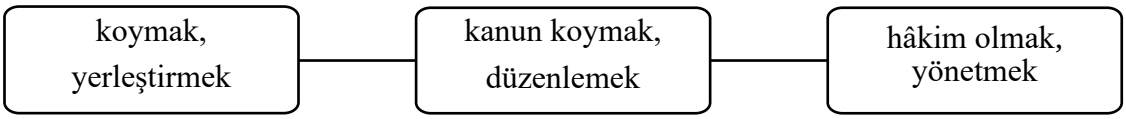
etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ur*- fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tanlayıcı alabilir. *urul*- fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi sözcükselleşme meydana geldiğine dair bir kanıt olabilir.

A3: *ur*- fiili bağlamlarda 'kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak' anlamlarında tespit edilmiştir. *urul*- fiili ise A3'de 'hâkim olmak' anlamında kullanılmıştır. *ur*- fiilinin bir anlamı da 'koymak, yerleştirmek'tir. TDK Büyük Türkçe Sözlük'teki tanımlardan biri de "Uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak' şeklindedir (TDK). Bir yönetici ülkeyi yönetirken kanunlar koyabilir, yasaları düzenleyebilir. Yasaları düzenleyen yönetici de ülkeye hâkim olabilir. Bu bağlamda *ur*- fiili 'kanun koyma' anlam alanı üzerinden -(X)l- eki alarak '(ülke vb.) hâkim olmak, idare etmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. B u çerçevede söz konusu ek, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ur*- fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *urul*- fiili ise A3'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi sözcükselleşme meydana geldiğine dair bir kanıt olabilir.

Türevleri: *uruġ* 'dayak', *uruġluġ* 'vurgun', *urundı* 'çatışma', *uruş*- 'birbirine vurmak, kavga etmek', *uruş* 'kavga' (EDPT 214, 218, 235, 237, 239), *urun*- 'dövünmek, (elbise vb.) giyinmek' (OTWF 624)

103. üzül- 'yırtılmak, kırılmak, sonlanmak' (OTWF 683)

üz-(ü)l- < üz- 'yırtmak, kesmek' (OTWF 253)

üz- fiilinin anlamları:

A1: koparmak

yuyḳa erkli topulġalı ucuz ermiş yinçge erklig *üzgeli*

“Yufka olanı delmek kolaymış, ince olanı *koparması* kolaymış” (T G 6).

A2: delmek

ol antaġ tırŋakın kentü etüzümüzteki etimizni yinimizni *üzüp* iskep yiyür biz

“Bu şekilde tırnaklarımızla kendi vücudumuzdaki etimizi, derimizi *deler*, didip ve yeriz.” (Maitr: 62 11-13).

A3: yok etmek

m(e)n üzmiş m(e)n ḳalısız ḳamaġ ḳadġu nızvanıġ

“Ben bütün kaygı ve ihtirası yok ettim” (AY 367 22-23).

A4: bitirmek

bu igniŋ tözin yıltızın *üzgeli* katıġlanırlar

“bu hastalığın kökünü *kurutmaya* çalışırlar” (U III 41 7-8).

bu sözke tanuḳı munı keldi söz

bu sözni eşitgil üzsözüŋ munda *üz*

“Buna tanık olan işte şu söz geldi

Bu sözü işit ve bu hususta sözünü *kes*” (KB 153).

ḳupa körklügüg kör ḳılın özke fal

işiŋ edgü bolġay ḳamuġ sözni *üz*

Kumral güzeline bak ve onu kendine uğur tut,

İşin iyi olur; başka sözü *bırak*” (KB 2468).

üzül- fiilinin anlamları:

A1: ölmek

yaruḳ can *üzüldi* tünerdi küni

bayat atı birle kesildi tını

“Nurlu can *ayrıldı*, günü karardı;

Tanrı adıyla son nefesini verdi” (KB 1520).

bütün can *üzülse* umunç tut uluġ

bayat birge edgüke edgü yoluġ

“Can *çıksa* dahi, ümidini kesme;

İnan ki, Tanrı iyi kişiye iyi yol gösterir” (KB 2163).

Erejin avınsa yise il uzun

Bütün can *üzülse* yise ol ajun

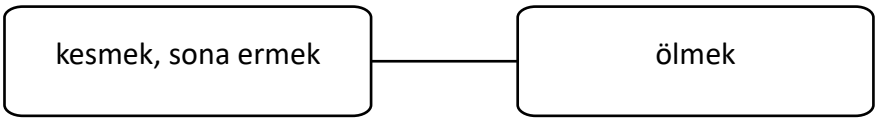
“Huzur içinde yaşasın, uzun zaman hükümran olsun;

Bütün canlar *feda olsun*, tek o yaşasın" (KB 1929).

Değerlendirme:

A1: üz fiili 'kesmek, koparmak, delmek, yok etmek, bitmek, sona ermek' gibi anlamlara sahiptir. *üzül-* fiili ise A1'de 'ölmek' anlamında kullanılmıştır. *kesmek* fiilinde 'bitmek, sona ermek' gibi anlamlar yatar. Keza *ölmek* eyleminde de 'yaşamın sona ermesi' söz konusudur. Bu bağlamda *üz-* fiili -(X)l- eki alarak 'ölmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Buradan hareketle -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *üz-* fiili bağlamda *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *söz* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *üzül-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *üzül-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *üzlün-* 'kopmak', *üzlünçü* 'sona erme, son', *üzlünçülüg* 'son', *üzlüş-* 'yırtılmak', *üztür-* 'yıttırmak, parçalara ayırtmak', *üzük* 'kopuk, yırtık', *üzüksüz* 'kesilmemiş, sürekli', *üzüş-* 'birlikte koparmak, yırtmak' (EDPT 282, 285, 286, 288)

104. yazıl- 'rahatlamak, serbest olmak' (OTWF 685)

yaz-(ı)l- < yaz- 'çözmek' (OTWF 685)

yaz- fiilinin anlamları:

A1: çözmek

ol tügün *yazdı*

"O düğümü *çözdü*" (DLT 376).

öküş sözleme söz birer sözle az

tümen söz tügünin bu bir sözde *yaz*

"Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle;

Binlerce sözün düğümünü bu bir sözde *çöz*" (KB 172).

A2: (gönül vb.) açmak

taḳı yaḳşı aymış biliglig özi

tügülmiş kөŋülni *yazar* beg sözi

“Bilgili ne kadar güzel söylemiş;

Beyin sözü kapalı gönülleri *açar*” (KB 3182).

yazıl- fiilinin anlamları:

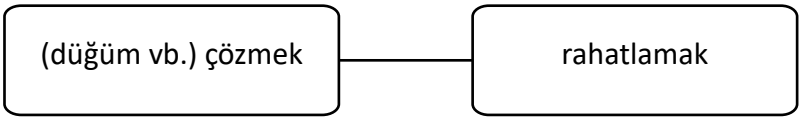
A1: rahatlamak

ḳaçığları barça *yazılıp* ertiŋü sevinçlig bolup

“Altı duyusuyla *rahatlayıp*, çok mutlu oldu” (BT XXXVII 8462, 8463).

Değerlendirme: *yaz-* fiili ‘çözmek’ temel anlamına sahiptir. *yazıl-* fiili ise bağlamda ‘rahatlamak’ anlamında kullanılmıştır. *çözmek* eyleminde karışık durumda olan nesneyi birbirinden ayırarak düzenli hâle getirme söz konusudur. Çözülen düğüm sonucunda bir *rahatlama* meydana gelir. Bu bağlamda *yazıl-* fiilinde de duygular üzerinden bir rahatlama söz konusudur. O hâlde *yaz-* fiili -(X)l- ekini alıp metaforlaşarak ‘rahatlamak’ şeklinde yeni bir sözlüksel anlam kazanmıştır. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Öte yandan *yazıl-* fiilinde dıştan içe doğru bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *yaz-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *yazıl-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *yazıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

105. yėtil- ‘yeterli olmak, ulaşılmak’ (OTWF 640)

yėt-(i)l- < yėt- ‘yetmek, yetişmek, geçmek’’ (OTWF 640)

yėt- fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

anta bükgükke *yėtdim*

“Oradan Bükgük’e *ulaştım*” (ŞU D 1).

A2: (gücü vb.) yetmek

ay t(e)ŋriniŋ tilgenin köşitgeli küçi *yitser*

“Ay tanrısının tekerleğini saklamaya gücü *yetse*” (AY 34ğ 1-2).

A3: yetişmek

ḳaçığlığ *yeter* ol uçuġluġ tutar
sınuḳuġ sapar ol buzuḳuġ iter
“Kaçana yetişir, uçanı tutar,
Kırığı sarar, bozuğu düzeltir” (KB 1859).

A4: yaymak
biri ḳında çıḳtı sunup il tutar
biri küsi çavı ajunḳa *yeter*
“Biri kınından çıkınca ona iller sunar;
Biri namını ve şöhretini dünyaya yayar” (KB 87).

yėtil- fiilinin anlamları:

A1: gelişmek
uḳuşta adın barça erdemlerig
kişi ögrenür ötrü *yetlür* bilig
“Kişi akıl dışında bütün erdemleri öğrenir ve böylece bilgisi *gelişir*” (KB 1683).

A2: elde etmek
kiŋeşse kiŋür ol kişike bilig
kiŋeşke bilig kirse yetlür elig
“Danışırsa kişinin bilgisi genişler; eğer bu danışmaya bilgi de katılırsa,
O iş tereddütsüz *elde edilir*” (KB 5657).

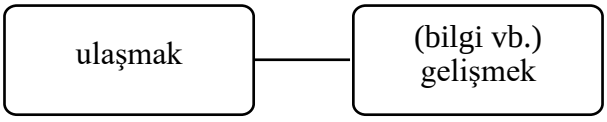
Türevleri: *yėtgür-* ‘ulaştırmak, sevk etmek’, *yėtit-* ‘ulaştırmak’ (OTWF 755, 794) *yėtrin-* ‘ulaşılmak’ (AY 20 15), *yėtiş-* ‘yetişmek, ulaşmak’, *yėtiz* ‘geniş, kapsamlı’ (EDPT 894), *yėtür-* ‘yetirmek’, *yėtrü* ‘iyice’ (KB s. 1276)

Değerlendirme:

A1: *yėt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yėtil-* fiili A1’de ‘(bilgi vb.) gelişmek’ anlamında kullanılmıştır. Hemen yukarıdaki bağlamdan hareketle kişi bütün erdemlere ulaşıp onları iyice kavradığında bilgisi gelişir. Yani istenilen bir hedefe ulaşıldığında *ulaşma* eyleminin sonucunda başarı gelir. Başarılı olan kişi kendini geliştirir. Bu çerçevede *yėt-* fiili -(X)l- eki alarak ‘ulaşmak’ anlam alanı üzerinden ‘gelişmek anlamını kazanmış olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

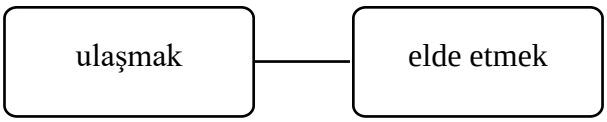
Zorunlu istem olarak *yėt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yėtil-* fiili

ise A1'de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A2: *yėt-* fiili 'ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak' anlamlarında tespit edilmiştir. *yėtil-* fiili A2'de 'idare etmek' anlamında kullanılmıştır. Bir kimse isteği şeylere ulaştığında onu elde etmiş olur. Bu çerçevede *yėt-* fiili -Ur-eki alarak 'ulaşmak' anlam alanı üzerinden 'elde etmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yėt-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yėtil-* fiili ise A2'de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilin sözcükselleşmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

106. yuvul- 'yuvarlanmak' (OTWF 689)

yuv-(u)l- < yuv- 'yuvarlamak' (OTWF 689)

yuv- fiilinin anlamları:

A1: yuvarlamak

kenç oġlınıŋ boyunın [bıç]ıp başın yėrte *yuvdı*

"Genç oğlunun boynunu kesip, başını yerde *yuvarladı*" (DKPAM 1435- 36).

yuvul- fiilinin anlamları:

A1: ağlamak, göz yaşı dökmek

köŋül bertti ilig *yuvuldı* yaşı

ayur ay diriġa ol edgü kişi

"Hükümdar çok müteessir oldu, *ağlamaya* başladı:

O iyi insana çok yazık dedi" (KB 6238).

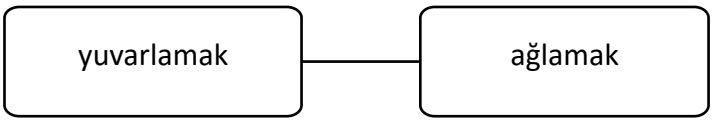
ilig turdı anca saḳındı özün

köŋül bertti yaşı *yuvuldı* közün

"Hükümdar biraz durdu, kendi kendine düşündü;

Gönlü yaralandı, gözlerinden yaş *döküldü*" (KB 4902).

Değerlendirme: *yuv-* 'yuvarlamak' temel anlamına sahiptir. *yuvul-* fiili ise bağlamlarda 'ağlamak' anlamında tespit edilmiştir. *ağlamak* eyleminde göz yaşının şeklinin yuvarlak olması ve hareket yönü itibariyle yuvarlanarak akması söz konusudur. Buradan hareketle *yuv-* fiili -(X)l- eki alarak 'ağlamak' şeklinde insana özgü özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu anlam gelişmesinde -(X)l- eki fiilde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca söz konusu ekin tesiriyle *yuvul-* filinde içten dışa doğru bir hareket gerçekleşmiş olmalıdır. Zorunlu istem olarak *yuv-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *yuvul-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *yuvul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *yuvuġ* 'selin yuvarladığı kaya parçası', *yuvlun-* 'kendi kendine yuvarlanmak', *yuvluş-* '(bir şeyler) yuvarlanmak', *yuvusa-* 'yuvarlamak istemek', *yuvuş-* 'karşılıklı yuvarlanmak' (DLT s. 990, 991)

2. 6. -(X)z- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

107. tutuz- 'birisine bir şey emanet etmek, talimat vermek, emretmek, uyarmak' (OTWF 758)

tut-(u)z- < tut- 'tutmak, kavramak, alıkoymak' (OTWF 621)

tut- 'tutmak, kavramak, alıkoymak' (OTWF 621)

tut- fiilinin anlamları:

A1: tutmak, ağızda tutmak (tekrarlamak)

özi arıġ suvḳa kirip yaŋı arıġ ton kedip iliginte tütsüglük *tuta* bo tütsügüg urup mini oḳısun

"Kendisi temiz suya girip yeni, temiz kıyafet giyip elinde tütsüyü *tutarak* ve tütsüyü yakıp beni çağırsın" (AY 440c 5-9).

tapladuḳumın *tutar men*

"Beğendiklerimi *tutarım*" (IB 3).

eŋ öŋre sözleyü ağızda *tutup* bo d(a)r(a)nıg bışıġ ḳılıp üjikin yaŋılmadın sözlesün

“İlk önce ağzında *tutup* (tekrarlayıp) ezberleyerek, bu öğretiyi benimseyip harfi harfine hata yapmadan söylesin” (AY 484 4).

A2: yönetmek

ėlig tutup törüg ėtmiş

“Ülkeyi *yönetip*, yasaları düzenlemiş” (KT D 3).

A3: yakalamak, zaptetmek

az totoḳuġ eliğin *tutdı*

“Az valisini eliyle *yakaladı*” (BK D 38).

A4: korumak

tünle küntüz isig özüŋ[üzde artuḳraḳ açınu küyü küzetü *tutduŋ*

“Gece gündüz canından çok (bizi) koruyup kollayarak *gözettin*” (BT XXXVII 755, 756).

tutuz- fiilinin anlamları:

A1: nasihat etmek, söylemek

üçünç arıġın torıġın ermekig nomlayur adnaġuġa *tutuzur*

“Üçüncü olarak gelecekle ilgili vaaz verir ve başkalarına *nasihat eder*” (M III 21 5).

kereglig *tutuzdum* saŋa barça söz

unıtma sözümni aya köŋli tüz

“Sana gerekli olan her sözü *söyledim*;

Sözümü unutma, ey temiz kalpli” (KB 6184).

A2: emretmek

bo tıltaġın *tutuzdı* buryuḳlarḳa beglerke

“Bu yüzden beylere (ve) kumandanlara *emretti*” (AY 635 3).

men aŋar söz *tutuzdum*

“Ben ona tutması gereken bir söz *buyurdum*” (DLT 256).

A3: emanet etmek

teŋri teŋrisi burhan *tutuzup*

“Tanrılar Tanrısı Buda’ya *emanet edip*” (BT XXVI 24, 25).

ölürde ol ay toldı oġlın maŋa

tutuzdı anı men unıttım taŋa

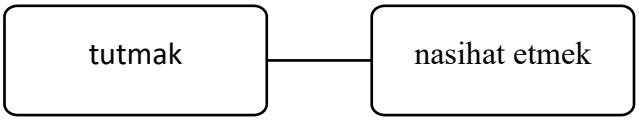
“Ay Toldı ölürken oğlunu bana *emanet etmişti*;

Hayret, ben onu nasıl unuttum” (KB 1578).

Değerlendirme:

A1: *tut-* fiili bağlamlarda ‘tutmak, muhafaza etmek, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuz-* fiili ise A1’de ‘nasihat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir kimseyi veya bir nesneyi tuttuğu zaman ona değer verir. Somut anlamdan soyut anlama geçerken değer verilen nesneleri korumak söz konusudur. Değer verilen kimseler veya değerler korunur. Bu bağlamda *korunma* eyleminin gerçekleşmesi için bir kimseye nasihat verilebilir. Buradan hareketle -(X)z- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olabilir. Ayrıca söz konusu ekin *tutuz-* filinde içten dışa doğru hareketi gerçekleştirmesinde ve sözcükselleşme hadisesinin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

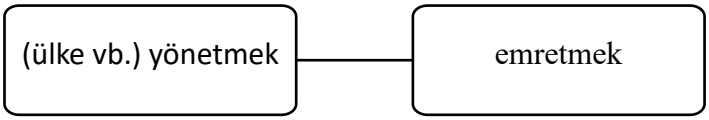
Zorunlu istem olarak *tut-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *tutuz-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *söz* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı ve *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)z- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

A2: *tut-* fiili bağlamlarda ‘tutmak, muhafaza etmek, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuz-* fiili ise A1’de ‘nasihat etmek’ anlamında kullanılmıştır. *tut-* fiilinin ‘yönetmek’ anlamından yola çıkılarak bir orduyu veya bir toplumu yönetirken emir komuta yöneten kişide olur. Yani yönetici kişi aynı zamanda emreder. Bu bağlamda *tut-* fiilinin ‘yönetmek’ anlamı -(X)z- eki alarak ‘emretmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -(X)z- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olabilir. Ayrıca söz konusu ekin *tutuz-* filinde içten dışa doğru hareketi gerçekleştirmesinde ve sözcükselleşme hadisesinin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

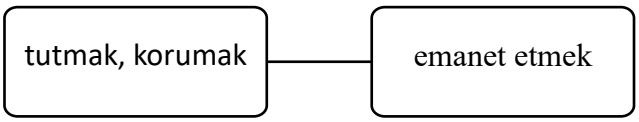
Zorunlu istem olarak *tut-* fiili A2’ *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *tutuz-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)z- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde

bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

A3: *tut-* fiili bağlamlarda 'tutmak, muhafaza etmek, yönetmek, yakalamak, zapt etmek' anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuz-* fiili ise A1'de 'emanet etmek' anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir kimseyi veya bir nesneyi tuttuğu zaman ona değer verir. Somut anlamdan soyut anlama geçerken değer verilen nesneleri korumak söz konusudur. Bu bağlamda bir nesne veya bir kimse muhafaza edilmek amacıyla bir kimseye geçici bir süreliğine emanet edilir. Buradan hareketle -(X)z- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olabilir. Ayrıca söz konusu ekin *tutuz-* filinde içten dışa doğru hareketi gerçekleştirmesinde ve sözcükselleşme hadisesinin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı alabilir. *tutuz-* fiili ise A3'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme işlevinde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

Türevleri: *tutġaḳ* 'acı, feryat', *tutġun* 'mahkûm, esir', *tutma* 'sandık', *tutmaç* 'makarna tarzında yemek', *tutruḳ* 'tutulması emredilen kişi', *tutsıḳ* 'tutulacak', *tutsuġ* 'istek, vasiyet, tavsiye', *tutsuḳ-* 'yakalanmak, ele geçirilmek', *tutşı* 'devamlı, sık sık', *tutuġ* 'rehin', *tutuġluġ* 'cinli yer', *tutuḳsuz* 'desteksiz', *tutuḳla-* 'hadım etmek', *tutul-* 'yakalanmak', *tutum* 'bir tutam', *tutun-* 'ay, güneş için tutunmak, av hayvanı vb. yakalamak, birini evlatlık edinmek', *tutunçu* 'evlat edinilmiş', *tutur-* 'tutturmak, yakalatmak', *tuturġu* 'tavsiye edilen şey', *tutuş-* '(birlikte) kavramak, yakalamak, bir şeye yapışmak', *tutuş* 'tartışma', *tutyaḳ* 'yakalama' (EDPT 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462)

108. uduz- "liderlik etmek" < ud-(u)z- (OTWF 759)

ud-(u)z- < ud- 'izlemek, uyum sağlamak, yakışmak' (EDPT 38)

ud- fiilinin anlamları:

A1: takip etmek

udu ben özüm ḳazġanmasar men

“(onu) *takip ederek* ben, başarmasaydım (T II D 5).

busuş kaduġ emgek tolġaḳ iy(i)n *udu* törüyür...

“Sıkıntı, kaygı, acı birbirini *takip ederek* ortaya çıkar...” (AY 367 15, 16).

A2: uymak

bu begler baş ol ḳança barsa başı

udula barır barça *udmış* kişi

“Bu beyler baştır; baş nereye giderse,

Onu izleyen bütün insanlar da ona *uyar*” (KB 5202).

uduz- fiilinin anlamları:

A1: götürmek, sevk etmek

köŋlüŋçe *uduz* tėdi

“(Orduyu) gönlüne göre *sevk et* dedi” (T 1 G 8).

üç yavlaḳ yolḳa *uduzup*

“üç kötü yola götürüp” (BT XXXVII 8231, 8232).

ḳayu ḳorḳınçsız yıŋak erser ol yıŋaḳd[a] turḳaru bizni *uduzup* iltdiŋ

“Hangi taraf tekin ise bizi her zaman o taraftan *götürdün*” (BT XXXVII 756, 757).

Asanki nayut sanınca tınlıġlarıġ nirvanlıġ uluşḳa *uduzup* ėltgey

“Asanki nayuta sayısı kadar canlıları Nirvana’ya *sevkedip* gönderecek" (BT XXXVII 8413).

anta *uduzup* balıḳ ortusınta beltirde ḳalın ḳobraġ ara olġurtı

“(Prensi) oradan *alıp*, şehrin ortasındaki bir yol kavşağına, yoğun bir kalabalığın arasına, oturttu” (İPKP LXX. 4).

A2: yol göstermek

üç erdinilerniŋ edgü ögli yarlıḳançuçı köŋül üze tutmaḳ içgermeklerin teginip turḳaru uluġ küçlüġ küsünlügin *uduzup*

“Üç mücevherin iyi şefkatini kucaklayıp bize çekin, daima büyük bir güçle *yol gösterin*” (BT XXV 1674-1676).

A3: yönetmek

yėti yüz kişig *uduzuġma*

“Yedi yüz kişiyi *yöneten*” (Ton 1 B 5).

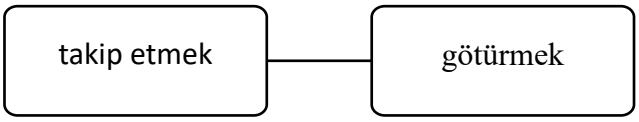
yüz erig *uduzup* taloyḳa kirmiş erti

“Yüz askeri *yönetip*, denize hareket etti” (BT XXIX V 030).

Değerlendirme:

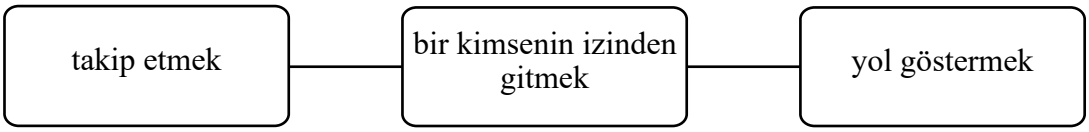
A1: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ gibi anlamlara sahiptir. *uduz-* fiili ise A1’de ‘götürmek’ anlamında tespit edilmiştir. *takip etmek* eylemi ‘bir kimsenin arkasından gitmek’ anlamında kullanılır. *götürmek* fiili ise ‘bir kimseyi veya bir nesneyi alıp bir yere ulaştırmak’ anlamında kullanılır. Her iki fiil arasında ‘bir yerden bir yere gitmek’ anlamı ortaktır. Bu bağlamda ud- fiili ‘takip etmek’ anlamından -(X)z- eki alarak ‘götürmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *uduz-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uduz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ gibi anlamlara sahiptir. *uduz-* fiili ise A2’de ‘yol göstermek’ anlamında tespit edilmiştir. Bir görüşe veya dini inanışa sahip olan önemli kişiler veya insan dışı varlıklar takip edilir ve söz konusu kişilere itaat edilir. İzinden gidilen kimse de söz konusu kişilere yol gösterir. Bu bağlamda *ud-* fiili ‘takip etmek’ anlamından -(X)z- eki alarak ‘bir kimsenin izinden gitme’ anlam alanı üzerinden ‘yol göstermek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

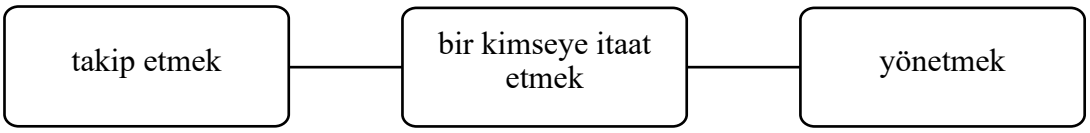
Zorunlu istem olarak *ud-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *uduz-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

A3: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ gibi anlamlara sahiptir. *uduz-* fiili ise A3’de ‘yol göstermek’ anlamında tespit edilmiştir. Bir görüşe veya dini inanışa sahip olan önemli kişiler takip edilir ve söz konusu kişilere itaat edilir. İtaat edilen kimse aynı zamanda

yönetici konumdadır. Bu bağlamda itaat edilen kimse söz konusu kişileri yönetir. Buradan hareketle *ud-* fiili 'takip etmek' anlamından -(X)z- eki alarak 'bir kimseye itaat etme' anlam alanı üzerinden 'yönetmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, içten dışa doğru hareketin gerçekleşmesinde etkili olmuş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *uduz-* fiili ise A3'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uduz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *udmaḳ* 'hizmetçi', *udmaḳlan-* 'hizmetçi sahibi olmak', *uduġ* 'itaat etme, takdire şâyân hizmet', *uduġçu* 'sâdık hizmetçi', *udul-* 'takip edilmek, uyulmak', *udun-* 'izlenmek, saygı gösterilmek', *uduntur-* 'takip ettirmek, uydurmak', *uduş-* 'karşılıklı uyuşmak, anlaşmak', *uduşur-* 'takip ettirmek', (EDPT 47, 48, 57, 60, 62, 73)

2. 7. -(X)t- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

109. açıt- 'acıtmak, ekşitmek, acı hissetmek, başkalarının acısını hissetmek' (EDPT 21)

açı-t- < açı- 'acımak, acı vermek, dertlenmek, merhamet etmek' (UWNEU 3)

açı- fiilinin anlamları:

A1: acı vermek

igiŋ aġrıġıŋ *açıdı*

"Hastalığı ve yarası (ona) *acı verdi*" (TT I 49).

A2: üzülmek

ayur ay ḳadaşım barır men muŋun

iki neŋke artuḳ açır men bu kün (KB 5637).

"Odgurmuş devam etti: Ey kardeşim, keder içinde gidiyorum;

Bugün özellikle şu iki şey için *üzülüyorum*" (KB 6170).

A3: ekşimek

sirke *açıdı*

"Sirke *ekşidi*" (DLT 458).

A4: pişman olmak

ögdülmiş keçmiş tirigligke *açıp*

"ögdülmiş geçmiş yaşamına *pişman olup*" (KB 5631).

açıt- fiilinin anlamları:

A1: yüzünü ekşitmek

iligke baḳa kördi yaşru közin

ḳaşı közi tügmiş *açıtmış* yüzin

"Göz ucuyla gizlice hükümdara baktı;

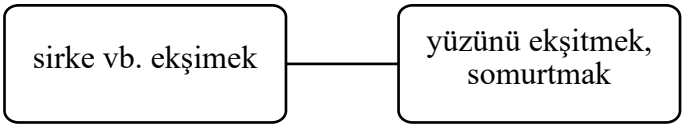
O kaşını çatmış ve yüzünü *buruşturmuş*" (KB 770).

Türevleri: *açıġ* 'ağrı, üzüntü', *açıġlıġ*, *açın-* "bakmak, bakımını üstlenmek" (OTWF 179, 181, 584, 760)

Değerlendirme:

A1: *açı-* fiili A3'te ekşimek anlamında tespit edilmiştir. *açıt-* fiili ise A1'de 'yüzünü ekşitmek' anlamında kullanılmıştır. *açı-* fiili somut anlamda bir yiyeceğin tadının bozulması yani ekşimesi anlamındayken, *açıt-* fiili ise 'bir kimsenin somurtması, gülmemesi' anlamında kullanılmıştır. Burada benzetme yoluyla somuttan soyuta bir geçiş söz konusudur. Buradan hareketle *açı-* fiilinin 'sirke vb. ekşimek' anlamı metaforlaşarak 'yüz vb. ekşitmek, somurtmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda -(X)t- eki ise somuttan soyuta geçişte, metaforlaşarak özel bir anlam kazanmasında ve fiili sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam kazandırmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *açı-* fiili A3'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *açıt-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

110. ağıt- (I) 'kaçırtmak, kaçınmak, çıkarmak' (EDT 80, OTWF 760)

aġ-(X)t- < aġ- 'yukarı çıkmak, yükselmek, tırmanmak' (EDPT 76, 77)

aġ- fiilinin anlamları:

A1: tırmanmak

yışḳa *aġdı*

"Dağa *tırmandı*" (BK D 37).

A2: (dağ, tepe vb.) çıkmak

yaylaġ tağıma *ağıpan* yaylayur turur men

“Yazlık dağıma *çıkarak* yazı geçiririm” (IB 62).

A3: su vb. yükselmek

ağıp kelir soğık suw

“*Yükselip* gelir soğuk su” (TT I 104).

A4: günah işlemek

tarazuk *ağsar* ḳılınçı aytıġ bolur

“Terazi yükselirse, yaptıklarından dolayı sorguya çekilir” (ETŞ 6).

A5: bir mevkiye yükselmek

atam ḳıldı erdi kör edgü duʿa

duʿa birle tegdim bu yirke *ağa*

“Babam bana hayırdua etmişti;

Ben o duayla *yükselerek* o mevkiye ulaştım” (KB 1803).

A6: uzaklaşmak

uwut bolup töpü *ağdı*

“Sonunda utanarak tepeyi aşıp *defoldu*” (DLT 135).

ağıt- fiilinin anlamları:

A1: kaçırtmak

oza kelmiş süsin kül t(e)g(i)n *ağıt(ı)p*

“Kurtulup gelen orduyu Kül Tegin *kaçırtıp*” (KT K 7).

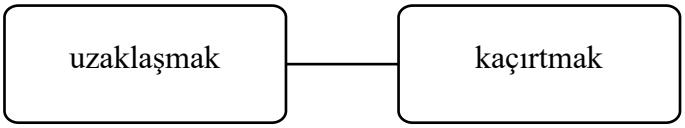
ol anı taġḳa *ağıttı*

“O onu dağa *çıkarttı*” (DLT 102).

Değerlendirme: *ağ-* fiilinin bir anlamı DLT’deki bağlamdan hareketle ‘uzaklaşmak’tır. *ağıt-* fiili ise bağlamda ‘kaçırtmak’ anlamında kullanılmıştır. *uzaklaşmak* fiili ‘bir yerden ayrılmak, uzağa gitmek’ anlamındadır. *kaçırtmak* eylemi ise bir kimseyi isteği dışında bir yeden alıp başka bir yere götürmektir. Buradan hareketle her iki fiilin hareket noktasında ‘gitmek’ eylemi ortaktır. Bu bağlamda *ağ-* fiilnin ‘uzaklaşmak’ anlamı -(X)t- eki alarak ‘kaçırtmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek çatı işlevini de yerine getirerek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırır.

Zorunlu istem olarak *ağ-* fiili A6’da *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ağıt-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Bu

bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ağıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

Türevleri: *ağış* ‘yükselme, yokuş’, *ağış-* ‘birlikte tırmanmak’, *ağtın-* ‘yükselmek, yukarı çıkmak’, *ağtur-* ‘yüksltmek, yukarı çıkartmak, üzerine koymak’ (EDPT 81, 82, 96; UWNEU 31)

111. ağrıt- ‘bir kişi için endişelenmek, üzülmek, acındırmak, merhamet etmek” (UWNEU 26)

ağrın- < ağrı-(X)n- ‘ağrımak, ağrılı olmak’ (UWNEU 25)

ağrı- fiilinin anlamları:

A1: ‘(baş, ayak vb.) ağrımak, ağrılı olmak

süsküni arḳası tuduşur yanı adaḳı *ağrıyur* ağısı ḳurıyur

“Sırtına ve omuzlarına kramplar girecek, yanları ve ayakları *ağrıyacak*, ağzı kuruyacak” (TT VII 25 4, 5).

tolp et’özi çimileşdi yiŋne sançmış osuġluġ tikdi sançdı *ağrıdı*

“Bütün vücudu uyuştu, iğne batmış gibi acıdı, *ağrıdı*” (AY632/19-21).

anıŋ başı *ağrıdı*

“Onun başı *ağrıdı*” (DLT 122).

ağrıt- fiilinin anlamları:

A1: üzmek, incitmek

bo beş türlüg tınl(ı)ġ(ı)ġ tural(ı)ġ(ı)ġ uluġḳa kiçigkä t(ä)gi, näçä ḳorḳıt(ı)m(ı)z ürkit(i)m(i)z ärsär näçä urt(u)muz yüntümüz ärsär, näçä açıtım(ı)z *ağrıtım(ı)z ėrser*

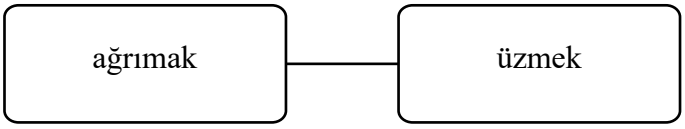
“Bu beş türlü canlıyı büyüğünden küçüğüne ne kadar korkutup ürkütüp ne kadar vurup aşağıladıysak ne kadar üzüp *incittiysek*…” (HUAST A 123-128).

Değerlendirme:

A1: *ağrı-* bağlamlarda ‘(baş, sırt vb.) ağrımak’ anlamlarıyla kullanılmıştır. *ağrıt-* fiilinin A1’deki anlamı ise ‘bir kimseyi üzmek, incitmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bu anlamın soyutlaşmasıyla duygular üzerinden hissedilen ‘bir kimseyi üzmek’ anlamı ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle *ağrın-* muhtemelen ‘bir kimseye acı vermek’ anlam alanı üzerinden ‘bir kimseyi üzmek’ anlamlarına bürünmüştür. Bir kimseye fiziksel bir acı verildiğinde kişi söz konusu acıdan dolayı üzülür ve acı çeker. Bu çerçevede -t- çatı eki anlam alanının genişlemesi, anlamın pekiştirilmesi işlevlerini

üstlenmiş ve fiile yeni sözlüksel değer katmış olmalıdır. Ortaya çıkan "bir kimseyi üzmek" anlamında içten kaynaklanan ve bir insana yönelen bir eylem söz konusudur. Bu durum ise -t- çatı ekinin ortak nitelikleri arasındadır. Bütün bunlardan hareketle -t- eki türetimlik işlevi görerek söz konusu çatı ekinin niteliklerinden birini de alarak fiile yeni bir sözlüksel anlam katar.

Zorunlu istem olarak *ağrı-* fiili A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *ağrıt-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ağrıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

112. aḳıt- "(su vb.) akıtmak, akın ettirmek' (EDPT 81)

aḳ-(X)t- < ak- '(su vb.) akmak' (EDPT 77)

aḳ- fiilinin anlamları:

A1: (sıvı vb.) akmak

tolp etüzümüzdin ḳan yiring söl *aḳar* barınur

"Bütün vücudumuzdan kan, irin özü *akar*, boşanır." (Maitr: 61 8-10).

ḳan akıp ünti

"Kan akıp çıktı" (U II 27 22).

A2: '(ordu, insan topluluğu için) akmak, akar gibi gelmek'

yaġı *aḳdı*

"Düşman birlikleri *geldi*" (DLT 87).

aḳıt- fiilinin anlamları:

A1: göndermek

köl tėgin ewig başlayu *aḳıtdımız*

"Köl Tegin'i, karargâhın başında durması için *gönderdik*" (KT K7).

beg aḳınçı *aḳıttı*

"Bey, düşman üzerine bir birlik *gönderdi*" (DLT 103).

A2: ilerlemek

ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün *aḳıtdımız*

"İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik, gece boyunca *ilerledik*" (T 35).

A3: dağıtmak

aḳıtsa aḳı er budunḳa tavar

aḳa yıġlu tirlür aŋar hâlḳ avar

“Cömert insan hâlka malını *akıtırsa*,

Hâlk da koşarak onun etrafında toplanır” (KB 6107).

A4: gözyaşı dökmek

yazuḳların ökünü yaşların aḳıtu krmşuhn ḳolu manastar hirz ḳıltılar

“Günahları için pişman olup, ağlayarak (gözyaşı dökerek) af diledi” (Pothi 373, 374).

yava ḳıldım isiz tiriglik avınçın

ökünç birle közde ḳanın yaş *aḳıttım*

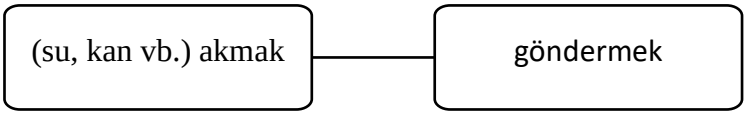
“Yazık, hayan boş yere israf ettim;

Pişmanlıkla gözden (gözde) kanla yaş *akıttım*” (KB 6533).

Değerlendirme:

A1: *aḳ-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ temel anlamına sahiptir. *aḳıt-* fiili ise A1’de ‘göndermek’ anlamında tespit edilmiştir. Bağlamdan hareketle *akmak* eylemi sıvı maddelerin bir yerden bir yere akması olarak açıklanabilir. *aḳıt-* fiilinde *göndermek* eylemi ‘bir şeyi bir yere doğru yola çıkarmak, yollamak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak’ anlamlarında tanımlanır. Buradan hareketle her iki fiilin çıkış noktası ‘bir yerden bir yere gitmek’tir ve hareket yönü aynıdır. Bu bağlamda *aḳ-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ anlamından -(X)t- eki alarak ‘göndermek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca *aḳ-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade ederken, *aḳıt-* fiili merkezden dışa doğru hareketi ifade eder.

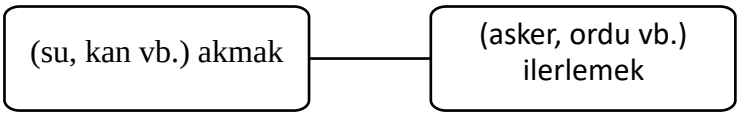
Zorunlu istem olarak *aḳ-* fiili A1’de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. *aḳıt-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *aḳıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *aḳ-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ temel anlamına sahiptir. *aḳıt-* fiili ise A2’de ‘ilerlemek’ anlamında tespit edilmiştir. *akmak* ve *ilerlemek* eylemlerinin içinde ‘bir yerden bir yere

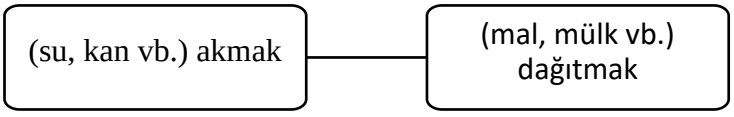
gitmek' söz konusudur. *akmak* eylemi nesnelere özgüyken, ilerlemek eylemi canlılara özgüdür. Bu bağlamda *aḳ-* fiili -(X)t- eki alarak 'ilerlemek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Öte yandan *aḳ-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade ederken, *aḳıt-* fiili merkezden dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *aḳ-* fiili A1'de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. *aḳıt-* fiili ise A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve *hedef* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *aḳıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

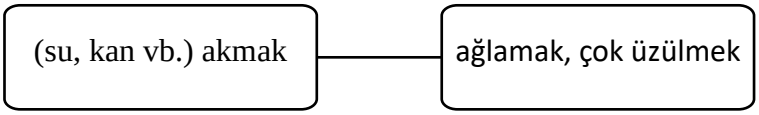
A3: *aḳ-* fiili 'su, kan vb. akmak' temel anlamına sahiptir. *aḳıt-* fiili ise A2'de 'mal mülk vb. dağıtmak' anlamında tespit edilmiştir. *akmak* eyleminin içinde 'bolluk, bereketlik' söz konusudur. Fazla olan şey akar, taşar. Bu bağlamda hemen yukarıdaki bağlamdan hareketle cömert bir insanın malını dağıtması gerektiği vurgulanıyor. Keza bir sıvının akması sonrasında yayılması da söz konusudur. Yani sıvının yayılmasından hareketle malların insanlara yayılmasından söz etmek mümkündür. O hâlde *aḳ-* fiili -(X)t- eki alarak 'mal, mülk vb. dağıtmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca *aḳ-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade ederken, *aḳıt-* fiili merkezden dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *aḳ-* fiili A1'de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. *aḳıt-* fiili ise A3'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *aḳıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A4: *aḳ-* fiili 'su, kan vb. akmak' temel anlamına sahiptir. *aḳıt-* fiili ise A4'de ise 'ağlamak' anlamında tespit edilmiştir. *ağlamak* eyleminde göz yaşının *akma* yoluyla

dökülmesi söz konusudur. Buradan hareketle *aḳ-* fiili -(X)t- eki alarak 'ağlamak' şeklinde insana özgü özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu anlam gelişmesinde -(X)t- eki fiilde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Zorunlu istem olarak *aḳ-* fiili A1'de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. *aḳıt-* fiili ise A4'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *aḳıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *aḳıġ* 'akış, akma', *aḳıġlıġ* 'geçici, kaygısız', *aḳıġsız* 'devamlı, kaygılı', *aḳım* 'akış, akma', *aḳın* 'akarsu', *aḳınçı* 'baskıncı', aḳındı 'akan', *aḳtur-* 'dökülmek, aktırmak' (EDPT 82, 83, 87, 88) *aḳılış-* 'birlikte akmak' (OTWF 553), *aḳıl-* 'dışarı akmak, yukarı fışkırmak, yayılmak, (Samsara'da) dolaşmak', *aḳıltur-* 'yaymak, herkese duyurmak(?) (UWNEU 33, 34)

113. egirt- 'etrafını sarmak veya çevrelemek (kendi kendine)' (OTWF 769)

egir- / eŋir- 'eğirmek, (ip) eğirmek; etrafını sarmak, kuşatmak' (UWNEU 131)

egir- / eŋir- fiilinin anlamları:

A1: etrafını sarmak, (şeytan vb.) kuşatmak

yek içgek *egirür*

"Şeytan sizi *kuşatıyor*" (TT I 38).

tokuz erig egire toḳıdı

"Dokuz askeri, *etrafını sararak* mahvetti" (KT K6).

beg kend *egirdi*

"Bey şehri *kuşattı*" (DLT 91).

A2: (ip vb.) eğirmek

yürüŋ kümüş yip *eŋirer*

"Yürüyün gümüş ip *eğirin*" (İPKP XXXX 2).

uraġut yıp *egirdi*

"Kadın ip *eğirdi*" (DLT 91)

egirt- fiilinin anlamları:

A1: etkilenmek

birök kim ḳayu tözünler oġlı tözünler kızı a(nçulayu) y(ä)mä agır ig aġrıġ üzä *egirtip* ol ig [-intin] aġrıġ-ıntın [öŋäd]gäli küsäsär

"Soyluların oğulları veya soyluların kızları şimdi ciddi bir hastalıktan *etkilendiyse* ve bu hastalıktan kurtulmak istiyorlarsa" (BT XXIII G 208-214).

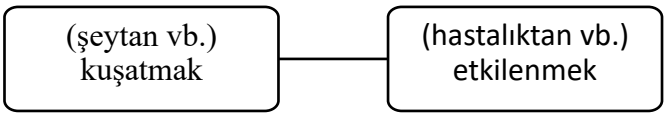
A2: acı, kedere boğmak

ülgüsüz ḳolusuz busuş ḳadġularḳa *egirtip* ertiŋü emgenürler erser "kısmetsiz vakitsiz kederlere *boğdurup*, çok acı çekerlerse" (AY 117 16-18).

Değerlendirme:

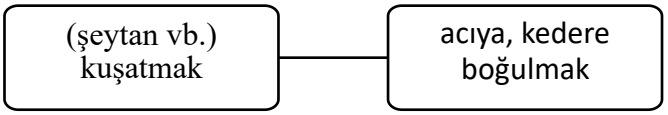
A1: *egir*- fiili 'etrafını sarmak, kuşatmak ve (ip vb.) eğirmek' anlamlarında tespit edilmiştir. *egirt*- fiili ise A1'de 'hastalık vb. etkilenmek' anlamında kullanılmıştır. *egir*- fiilinin 'kuşatmak' anlamında bir kimseyi veya kimseleri etkisi altına almak söz konusudur. *egirt*- fiilinin anlamında da bağlamdan hareketle hastalığın kişiyi etkisi altına almasından söz etmek mümkündür. Bu bağlamda *egir*- fiili -t- eki alarak 'şeytan vb. kuşatmak' anlam alanı üzerinden 'hastalıktan etkilenmek' anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *egir*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *egirt*- fiili ise A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne ve *sebep* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *egirt*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *egir*- fiili 'etrafını sarmak, kuşatmak ve (ip vb.) eğirmek' anlamlarında tespit edilmiştir. *egirt*- fiili ise A2'de 'acıya boğulmak, çok üzülmek' anlamında kullanılmıştır. *egir*- fiilinin 'kuşatmak' anlamında bir kimseyi tamamen kuşatma etkisi altına alma söz konusudur. *egirt*- fiilinin 'kedere boğulmak' anlamında da acının, kederin kişiyi kuşatmasından söz etmek mümkündür. Her iki fiilin anlamında da metaforik olarak kişiyi kuşatma ortaktır. Bu bağlamda *egir*- fiili -t- eki alarak 'şeytan vb. kuşatmak' anlam alanı üzerinden 'acıya, kedere boğulmak anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek fiilin içten dışa doğru hareketini ifade etmede etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *egir-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *egirt-* fiili ise A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *egirt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *egdü* 'eğri bıçak', *egil-* 'bükülmek, eğilmek', *egri* 'eğri', *egrig* 'bükülmüş, kuşatma', *egril-* 'bükülmek', *egim* 'kat, kıvrım' (OTWF 186, 294, 332, 340, 358), *egrik-* 'sıkıştırılmış olmak', *eŋil-* 'öne doğru eğilerek selam vermek, eğilmek', *eŋiş-* 'eğilmek, aşağıya doğru bükülmek', *eŋittür-* 'önünde eğilerek selam verdirtmek' (UWNEU 131, 132, 144, 146)

114. ėrt- 'geçmek' (EDPT 202)

ėr-t- < ėr- 'olmak, varmak, ulaşmak' (EDPT 194)

ėr- fiilinin anlamları:

temir ḳapıġḳa tegi *ėrtimiz*

"Demir Kapıya kadar *ulaştık*" (T II G 1).

ögrünçülügin *ėrelim*

"Sevinçli *olalım*" (ETŞ 2).

ėrt- fiilinin anlamları:

A1: devam etmek

ölüt ölürmek ḳarmapatıġ uzatı *ėrtser*

"Eğer bu öldürme günahını işlemeye uzun süre *devam ederse*" (TT VIII A 15).

munçada berü teŋri oġulı mıtri burkan kelgey tipen küdügli *ertiŋizler*

"O zamandan beri Tanrı oğlu Mithra Burkan gelecek diyerek *devam ediyordunuz*" (M II 5-6).

A2: yerine getirmek

ḳunçuylarnıŋ aġruş törüsin *ėrtgeli* törü umadım

"Kadınların acı veren yasasını *yerine getirmek* için yaratılmadım" (TT X 500).

A3: üstün gelmek, daha iyi olmak

üdin teki atlıġ han tuşundaḳı vantsai atlıġ kedte ėrtmiş

"… zamandaki adlı han çevresindeki vatsai (han zamanındaki bir edibin adı) adlı alimden *üstün gelir*" (HT VIII 1051-1053).

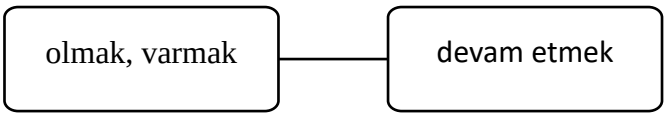
bo pi taşdakı savlarıġ uḳıtdaçı biltürdeçiler neŋ *ėrtmez*

"Bu yazıt taşlarındaki sözleri tebliğ eden kimselerden hiçbir şey *üstün olamaz*" (HT VIII 1520, 1521).

Değerlendirme:

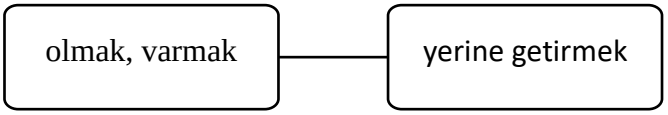
A1: *ėr-* fiili 'olmak, varmak, ulaşmak' gibi temel anlamlara sahiptir. *ėr-* fiilinin 'olmak' anlamında 'süregelmek, olmaya devam etmek' gibi anlamlar yattığından *ėrt-* fiilinin 'devam etmek' anlamıyla yakından ilgilidir. Örneğin bir bitkinin olgunlaşması için bir süreç olması gereklidir. Yani *olmak* eyleminde bir süreç söz konusudur. Bu bağlamda *ėr-* fiili -t- eki alarak 'devam etmek' şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ėr-* fiili A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *ėrt-* fiili A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ėrt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

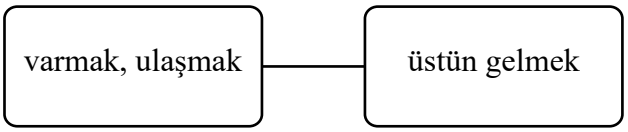

A2: *ėr-* fiili 'olmak, varmak, ulaşmak' gibi temel anlamlara sahiptir. *ėrt-* fiili A2'de 'yerine getirmek' anlamında kullanılmıştır. Bir amaca ulaşıldığında işlem tamamlanır ve görev yerine getirilmiş olur. Bu bağlamda *ėr-* fiili 'ulaşmak' anlamından -(X)t- eki alarak 'yerine getirmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ėr-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėrt-* fiili A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ėrt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *ėr-* fiili ‘ulaşmak, geçmek’ temel anlamına sahiptir. *ėrt-* fiili ise A3’de ‘üstün gelmek’ ve ‘birini geçmek’ anlamındadır. Yani somut bir eylemden soyut bir eyleme dönüşmüştür. Kök fiil olan *ėr-* ile çatı ekli fiil olan *ėrt-* arasındaki anlam bağlantısı şu şekilde açıklanabilir: *ėr-* “bir yerden bir yere gitmek, ulaşmak” anlamından -t- türetimlik ekiyle yapılan eylemin sonucunda bir kimse ya da bir yerde başlayan hareket başkasına yönelerek metafor anlam kazanmıştır. -t- türetimlik eki de merkezde, içte başlayan bir eylemi belirli bir kaynağa ya da dışa doğru yöneltme işlevini yerine getirerek hareketin sonucunda yöneldiği kaynağın üzerinde etkili olması muhtemeldir. Zorunlu istem olarak *ėr-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėrt-* fiili ise A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ėrt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ėrgü* ‘ev, mesken’,ėr*gür-* ‘ulaştırmak, vardırmak’, *ėrig* ‘varılan yer, varlık’, *ėrinç* ‘büyük ihtimalle’, *ėriş-* ‘birlikte varmak’, *ėrtür-* ‘ulaştırmak, sonuçlandırmak, geçirmek’, *ėrtiş-* ‘geçişmek’ (EDPT 210, 223, 227, 234, 239)

115. ḳalıt- ‘bıraktırmak, sıçratmak’ (OTWF 773)

ḳalı-t- < ḳalı- “(havada) yükselmek, sıçramak” (EDPT 617)

ḳalı- fiilinin anlamları:

A1: (kuş vb.) uçmak, havalanmak

ḳuġu ḳuş ḳanatıŋa urup anın *ḳalıyu* barıpan ögiŋe ḳaŋıŋa tegürmiş

“Kuğu kuşu kanatlarına vurup onunla *uçmuş* ve anasına babasına ulaştırmış” (IB 35).

A2: zıplamak

at *ḳalıdı*

“At *zıpladı* ve *taşkınlık yaptı*” (DLT 464).

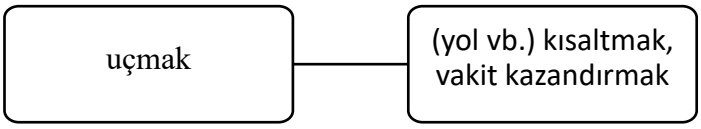
ḳalıt- fiilinin anlamları:

A1: (yol vb.) kısaltmak

ak termel kėçe uġur *kalıtdım*

“Ak Termel ırmağını geçerek vakit *kazandırdım*” (T1 K 1).

Değerlendirme: *ḳalı-* fiili ‘(kuş vb.) uçmak, (at vb.) taşkınlık yapmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *ḳalıt-* fiili ise bağlamda ‘(yol vb.) kısaltmak, vakit kazandırmak’ anlamında kullanılmıştır. TDK’daki tanımlardan hareketle *uçmak* fiilinin bir anlamı da ‘çok hızlı gitmek’ demektir (TDK). Keza *uçma* eyleminin sonucunda yol daha kısa hâle gelir ve varılacak olan noktaya daha çabuk varılır. Bu bağlamda *ḳalı-* fiili ‘uçmak’ anlam alanı üzerinden -t- eki alarak ‘(yol vb.) kısaltmak anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Zorunlu istem olarak *ḳalı-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. *ḳalıt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳalıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ḳalıḳ* ‘hava, gökyüzü’ (EDPT 620), *ḳalış-* ‘birlikte sıçramak ve atlamak’, *ḳaltur-* ‘kaldırmak, yükseltmek’ (OTWF 558, 804)

116. ḳamıt- “(vücudun belli bir bölümünü) kımıldattırmak” (EDPT 626)

kam-(ı)t- < ḳam- “devirmek, yere düşmek” (OTWF 661)

ḳam- fiilinin anlamları:

A1: (ok vb.) fırlatmak, atmak

anta ok yėrde *ḳamdı*

“Orada oku yere *fırlattı*” (U II 27 25).

A2: dövmek

ol anı *ḳamdı*

“O onu öldüresiye *dövdü*” (DLT 241).

ḳamıt- fiilinin anlamları:

A1: bükülmek

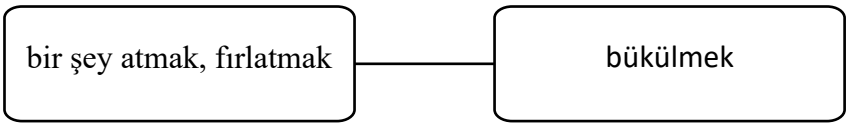
evler belgürtir… amarı emitmiş *ḳamıtmış*

“evler zuhûr ettirir… bazıları *eğilmiş*, *bükülmüş*” (Maitr 101: 35).

A1: *ḳam-* fiili ‘fırlatmak, atmak’ temel anlama sahiptir. *ḳamıt-* A1’de ‘bükülmek’ anlamında tespit edilmiştir. *ḳamıl-* fiilinin belirttiği eyleminin sonucunda atılan şey

yere düşer ve devrilir. Devrilme sonucunda eğilme, bükülme gibi durumlar meydana gelir. Bu bağlamda *ḳam-* fiili -(X)t- eki alarak '(ev vb.) bükülmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmıştır.

Zorunlu istem olarak *ḳam-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *ḳamıl-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳamıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ḳamıl-* 'yere yıkılmak, düşmek', *ḳamġak* 'yere fırlatılmış şeyler' (EDPT 627, 628)

117. ḳarart- 'karartmak' (OTWF 774)

ḳarar-t- < ḳarar- 'kararmak' (EDPT 663)

ḳarar- fiilinin anlamları:

A1: kararmak

buluŋ yıŋak barça bütürü *karartı*

"Her taraf tamamen *karardı*" (AY 617 8).

tün *ḳarardı*

"Gece *karardı*" (DLT 253).

A2: (ağız, dil vb.) morarmak

tili agızı yme *ḳararıp* burunı övişip kötitser

"Dili (ve) ağzı *kararıp* burnu düşüp kalsa" (AY 595 15).

ḳarart- fiilinin anlamları:

A1: değersizleştirmek

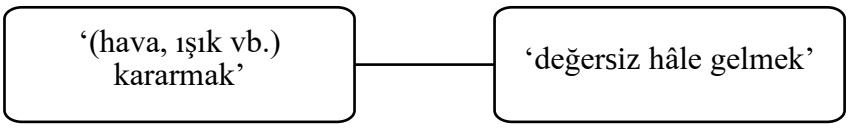
bu nomnı ḳaç şlokkya tözün maytrı bidimişiŋe *ḳarartmış sen*

"Bu kanunu bazı asil Maytri dizeleri yazarak kitabımı *değersiz hâle getirdin*" (BT III 45-47).

Değerlendirme: *ḳarar-* fiili '(hava, ışık vb.) kararmak' temel anlamına sahiptir. *ḳarart-* fiili ise bağlamda 'değersizleştirmek' anlamında tespit edilmiştir. Her iki

anlamda da canlı, aktif olan bir durumun sönmesi, niteliğini kaybetmesi söz konusudur. Bu bağlamda *karar-* ‘hava, ışık, ateş vb. kararmak’ somut anlamından, -t- eki alıp metaforlaşarak ‘değeriz hâle gelmek’ anlamını kazanmıştır. Buradan hareketle söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ḳarar-* fiili A1’de *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *ḳarart-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ḳarart-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ḳararıġ* ‘karanlık’ (EUTS 168)

118. küret- ‘tahrik etmek’ (OTWF 779)

küre-t- < küre- ‘kaçmak, uzaklara gitmek’ (EDPT 737)

küre- fiilinin anlamları:

A1: kaçmak

ḳul *küredi*

“Köle korkusuzca *kaçtı*” (DLT 462).

ḳalı öz *kürese* uçuzluḳ anuḳ

uçuzluḳ ḳıyınḳa kimiŋ tāḳati

“Eğer ondan *kaçarsan* ucuzluk (zillet) hazırdır;

Ucuzluğun cezasına kim dayanabilir.” (KB 5240).

saŋa yazdı sindi *küredi* özüm

bu kün sıġnu keldim saŋa yalvara

“Sana karşı günaha girdim, senden *kaçtım*;

Bugün yine yalvararak yine sana sığınıyorum” (KB 6639).

küret- fiilinin anlamları:

A1: aldatmak

oloḳ kişi işilerin *küretip* yazınsar

“O kişi kadınlarını *aldatıp* günah işlese” (Maitr 80: 4).

A2: azıtmak

bayat tapġı ḳaldı kişi tapġı ḳıldım

ajun tegre yügrü özümni *kürettim*

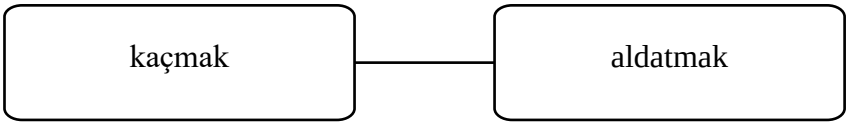
“İnsanlara hizmet ettim, Tanrı ibadeti kaldı;

Dünya etrafında koşarak yolumu *azıttım*” (KB 6541).

Değerlendirme:

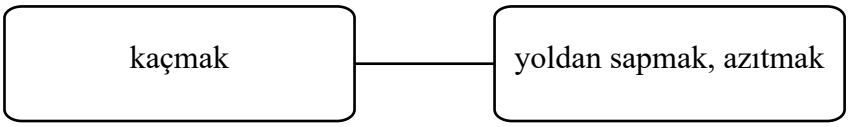
A1: *küre-* fiili ‘kaçmak, kendini bağımsız bırakmak’ temel anlamına sahiptir. *küret-* fiili bağlamlarda ‘aldatmak, azıtmak’ gibi anlamlarda tespit edilmiştir. Berbercan, ‘“Kür” Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler’ adlı makalesinde *kaçmak* eylemini *hile yapmak* eylemine şu şekilde bağlar: “Kaçmanın fâili olmanız için öncelikle kaçacağınız yerden, kişiden vs. kurtulmanız gerekir. Bu kurtuluşa hazırlanmak ve var olan baskı sistemini kırmak için kuralları bozmaya, hileye gereksinim duyarsınız” (Berbercan, 177). Söz konusu araştırıcının da bahsettiği gibi *kaçma* eyleminin temelinde var olan baskı ve kurallara karşı çıkma durumu yatar. Yani *kaçma* eylemi gerçekleştirilirken hileye başvurulur ve bulunulan ortam veya kişi terkedilir. Bu bağlamda A1’deki örnekte de kişinin bir hileye başvurup eşini aldatması söz konusudur. Özetlemek gerekirse *küre-* fiili ‘kaçmak’ anlamından *hileye başvurma* anlam alanı üzerinden -t- eki alarak ‘aldatmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünü içten dışa doğru ifade etmede etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *küre-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *küret-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *küret-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *küre-* fiili ‘kaçmak, kendini bağımsız bırakmak’ temel anlamına sahiptir. *küret-* fiili bağlamlarda ‘aldatmak, azıtmak’ gibi anlamlarda tespit edilmiştir. Kaçma eylemini gerçekleştiren kimse var olan disipline, düzene karşı çıkar ve yanlış yola sapabilir. Keza “Sürüden ayrılanı kurt kapar” atasözü buna güzel bir örnek teşkil eder. Buradan hareketle *küre-* ‘kaçmak’ fiili -t- eki alıp metaforlaşarak ‘yoldan çıkmak, azıtmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *küre-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *küret-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *küret-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *küreg* 'kaçak', *küret-* 'kaçırtmak' (EDPT 739, 741), *küreş-* 'kavga etmek, mücadele etmek, güreşmek' (OTWF 563)

119. oġşat- 'karşılaştırmak' (OTWF 780)

oġşa-t- < oġşa- 'benzemek' (DTS 364)

oġşa- fiilinin anlamları:

A1: benzemek

bu üçünç yaruḳ kün teŋrike oḳşayur *yöleşür*

"Bu üçüncüsü Güneş Tanrısına *benzer*" (M III 18 7).

teŋrim siziŋ yüüzüŋüz tolun ayḳa *oġşatı erür*

"Tanrım sizin yüzünüz dolunaya *benzer*" (AY 450 4-5).

A2: okşamak, sevmek

k(a)ltı ögi kaŋı k(e)ntü oğlın kızın oġşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tüketi birserler "sanki anne baba kendi oğlunu (ve) kızını seviyormuş gibi ne gerekiyorsa eksiksiz olarak verseler..." (AY407 21-23).

oġşat- fiilinin anlamları:

A1: karşılaştırmak

neŋ idi olarnı ülgü teŋ yöleşürüg üze ülgülegeli teŋlegeli oġşatgalı bultuḳmaz

"Hiçbir şey onlarla ölçü (ve) örnek bakımından asla ölçülemez, karşılaştırılamaz" (375 3).

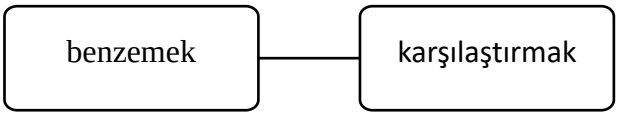
ne üçün *oġşatġalı* bultuḳmaz tip tiser avantlartın tıltaġlartın toġmış b(e)lgürmiş ermez üçün *oġşatġalı* bultuḳmaz (AY 375 3-5).

"Niçin *karşılaştırılamaz* diye sorsalar, çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelmediği için *karşılaştırılamaz*"

yene bo iyin ögirmeklig buyan edgü ḳılınçıġ oġşatsar *yöleştürser* ming ülüşinte biriŋe yme yitmez "yine bu sebeple iyi amelleri *karşılaştırsa* bin parçadan birine bile yetmez" (AY 156 8-12).

Değerlendirme: *oġşa-* fiili 'benzemek, okşamak' temel anlamına sahiptir. *oġşat-* fiili ise 'karşılaştırmak anlamına sahiptir. *benzemek* fiili TDK'da "iki nesne ya da şey arasında birbirini andıracak kadar ortak nitelikler bulunmak, andırmak" olarak açıklanmıştır (TDK). Bu bağlamda materyal olarak birbirine benzeyen iki nesne karşılaştırılabilir. Bu bağlamda *oġşat-* fiilinin 'benzemek' anlamı -t- ekini alarak 'karşılaştırmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *oġşa-* fiili A1'de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *oġşat-* fiili ise A1'de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *oġşaġ* 'andırma', *oġşaş-* 'benzeşmek', *oġşatġuluḳsuz* 'karşılaştırılamaz', *oġşatıġ* 'suret, benzerlik', *oġşatıġsız* 'emsalsizce' (OTWF 197, 355, 563), *oḳşatı* 'benzer' (DTS 370)

120. örlet- 'büyütmek, yükseltmek, rahatsız etmek' (EDPT 230)

örle-t- < örle- 'yükselmek' (EDPT 230)

örle- fiilinin anlamları:

A1: yükselmek

öñdün *örlep* ağıp yoḳlayu körüşü turur

"doğudan *yükselip* ortaya çıkar" (DKPAM 10-11).

künilig boz burḳıra bulıdları *örleyü*

"kıskançlık bulutları *yükselip*" (U III 159, 160).

yaşıḳ *örledi* yirde ḳoptı toġı

yaḳa keldi aşnu toḳuz al tuġı

"Güneş *yükseldi*, yerden toz kalktı;

dokuz al tuğu yaklaşmağa başladı." (KB 4893).

A2: çıkmak

uluġ ḳut ornanmış odra uġuş udayaġırı taġ töpüsünte y[o]ḳaru örleyü kelip

“Ulu kut, yerleştiği Oḍra ülkesindeki Udayagiri dağının tepesinden yukarı çıkıp gelir” (DKPAM 13-15)

örlet- fiilinin anlamları:

A1: sinirlendirmek

altı yol içinteki ög kaŋ ḳa ḳadaş bolmış tınl(ı)ġlarıġ örletdim emgetdim

“bu altı yol içindeki anne-baba ve akraba olmuş canlıları sinirlendirdim, (onlara) acı çektirdim (AY 135 17).

ezük yalġan savın tınlıġlarıġ *örletgüçi* erserler

“yalan yanlış sözlerle canlıları *kızdırsalar*” (Maitr: 82 29-30).

A2: rahatsız etmek

ögin köŋülin azıtıp *örletür* erti tınlıġlarıġ

“Canlıların akıl ve düşüncelerini karıştırıp, rahatsız etti” (TT III 34).

bu muntaġ nızvanılar turḳaru amru *örletser*

“Böyle ihtiraslar onu sürekli *rahatsız ederse*” (TT VI 74).

köŋüllerin ḳarınların irintürtüm burçınturtum *örletdim* emgetdim erser (AY 136 11).

“Gönüllerini kırıp incittim, *rahatsız edip* üzdüm ise”

A3: eziyet etmek, işkence etmek

ters tetrü şmnu *örledmiş erser* (TT VII 40 38).

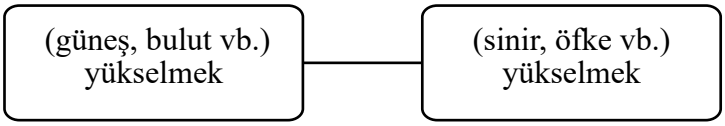
“Doğru yoldan çıkaran şeytanlar *eziyet edecekler*” (TT VII 40 38).

Değerlendirme:

A1: *örle-* fiili “(güneş, bulut vb.) yükselmek, (yukarı vb.) çıkmak’ gibi anlamlara sahiptir. *örlet-* fiili ise ‘öfkelenmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan öfkelendiğinde karşısındaki insana yüksek sesle bağırır, kızar ve hakaret edebilir. Bu nedenle *yükselmek* eylemi yapı gereği bünyesinde ‘öfke yükselmesi, şiddetlenme’ gibi mecazî olgular taşır. O hâlde ‘güneş, bulut vb. yükselmesi’ anlam alanı üzerinden ‘sinir, öfke vb. yükselmesi’ anlam alanına gelişmiş ve metaforlaşma sürecine girmiş olmalıdır. Bu bağlamda -t- eki söz konusu anlam gelişmesinde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca söz konusu ek, örle- fiilinde merkezden dışa doğru olan hareketin yönünün, örlet- fiilinde içten dışa doğru değişmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

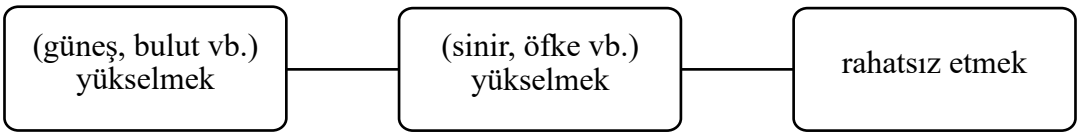
Zorunlu istem olarak *örle-* fiili A1’de *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *örlet-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki filin

anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

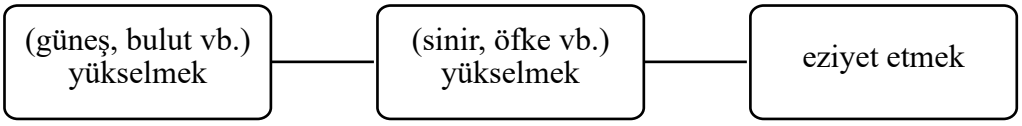
A2: *örle-* fiili "(güneş, bulut vb.) yükselmek, (yukarı vb.) çıkmak' gibi anlamlara sahiptir. *örlet-* fiili ise erken dönemden itibaren "rahatsız etmek" anlamında kullanılmıştır. Bir insan öfkelendiğinde karşısındaki insana yüksek sesle bağırır, kızar ve hakaret edebilir. Bütün bunların sonucunda karşısındaki kimseyi rahatsız eder. Bu bağlamda 'güneş, bulut vb. yükselmek' anlamından hareketle 'sinir, öfke vb. yükselmek' anlam alanı üzerinden 'rahatsız etmek' anlamını kazanmış ve -t- eki söz konusu anlam gelişmesinde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *örle-* fiili A1'de *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *örlet-* fiili ise A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki filin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *örle-* fiili "(güneş, bulut vb.) yükselmek, (yukarı vb.) çıkmak' gibi anlamlara sahiptir. *örlet-* fiili ise 'eziyet etmek' anlamında kullanılmıştır. Bir insan öfkelendiğinde karşısındaki insana yüksek sesle bağırır, kızar ve hakaret edebilir. Bütün bunların sonucunda kişi eziyet çeker. Bu bağlamda 'güneş, bulut vb. yükselmek' anlamından hareketle 'sinir, öfke vb. yükselmek' anlam alanı üzerinden 'eziyet etmek' anlamını kazanmış olmalıdır. Öte yandan -t- eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *örle-* fiili A1'de *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *örlet-* fiili ise A3'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve derin yapıda *etkilenen* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Her iki filin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *örlen*- ‘yükselmek, tırmanmak’, *örletiş*- ‘karşılıklı olarak birbirini rahatsız etmek’ (EDPT 230, 231)

121. sat- ‘satmak’ (EDPT 798)

sa-t- < sa- ‘saymak’ (OTWF 611)

sa- fiilinin anlamları:

A1: saymak

er konıġ sadı

“O adam koyun saydı” (DLT).

aŋar ağdım emdi birer bağnaça

başıŋa tegi bağna *sadım* neçe

“Bu basamaklara birer birer basarak yukarı çıktım;

Sonuna kadar çok basamak *saydım*” (KB 1001).

A2: saymak

iki türlüg ol kör bu isiz yime

ikigüni bir tip isizke *sama*

“Kötü insan da iki türlü olur;

Bunların ikisini de aynı derecede kötü *sayma*” (KB 875).

sat- fiilinin anlamları:

A1: satmak

etin ḳanın satar anın öz egidür

“Etini, kanını satıyor; kendisini (böylece) geçindiriyor.” (İKP III-5).

biz ilkide kişi etüzinte erken bor begni satguçı erdimiz

“Biz vaktiyle, insanlar aleminde (iken) şarap ve bira *satmıştık*” (Maitr: 110 26, 27).

uḳuş ḳadrini hem uḳuşluġ bilir

bilig *satsa* bilge biliglig alır

“Aklın kıymetini yine akıllı bilir,

Bilgenin *sattığı* bilgiyi de bilgili alır” (KB 470).

ḳayu türlüg erdem aŋar *satsalar*

anı utsa ötrü ağır tutsalar

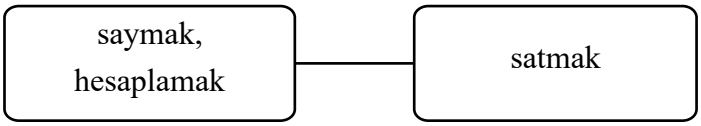
“Karşısına ne türlü erdemlerle *çıkarlarsa çıksınlar*,

O rakiplerini yenmeli ve kendisini saydırmalı” (KB 2641).

Değerlendirme: *sa*- fiili ‘saymak, hesaplamak’ temel anlamına sahiptir. *sat*- fiili ise ‘bir şey satmak’ temel anlamına sahiptir. Bir ürünü alıcıya verirken bir değer (altın, para, hayvan vb.) biçilir. Bu değer hesaplanırken *sayma* eylemi gerçekleşir. Yani

sayılan miktar alıcıya verilir ve satış gerçekleştirilir. Bu bağlamda *sa-* fiili 'saymak, hesaplamak' anlamından -t- eki alarak 'satmak' anlamını kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünün merkezden dışa doğru değişmesinde işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sa-* fiili A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *sat-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki filin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *san-* 'sayılmak, farz edilmek, tahmin edilmek', *san* 'sayı', *sana-* 'saymak' , *sanaġuluḳsuz* 'sayısız', *sansız* 'sayısız', (OTWF 131, 306, 308, 369, 611), *sanġar-* 'saymak', *saḳ-* 'saymak, farzetmek', *saḳın-* 'düşünmek' *saḳınç* 'düşünce, *saḳınçlıġ* 'düşünceli', *saḳınçsız* 'endişesiz, düşüncesiz', *saḳınuḳ* 'düşünceli', kaygı', *saḳış* 'hesap', *saḳışçı* 'muhasebeci', *saḳışlıġ* 'endişeli, hesaplı, düşünceli', *saḳışsız* 'hesapsız, sayısız', *sayu* 'sayı, her biri', *satıġ* 'satış', *satıġcı* 'satıcı', *satġuçı* 'satıcı', *satıl-* 'satılmak', *satın-* 'satılmak',satış- 'birbirine satmak, ticaret yapmak', *sattur-* 'sattırmak', *satur-* 'saydırmak', (EDPT 798, 801, 802, 803, 805, 812, 813, 814, 816, 817, 838), *sanı* 'gibi' (DLT 112)

122. sasıt- 'berbat etmek' (KB 4756)

sası-t- < sası- 'kötü kokmak' (EDPT 855)

sası- fiilinin anlamları:

A1: pis kokmak

etleri yinleri toġrulup yıdıp *sasıp*

"etleri derileri parçalanıp, *pis kokup*" (DKPAM 2099).

amarıları uzun turḳaru kentü saçlarınta kömülüp içtin sıŋar ḳurt ḳavşayu yıdıyu *sasıyu* kelirler "Bazıları hep kendi saçları arasına gömülüp içlerinde kurtlar kaynaştığı hâlde *pis kokular yayarak* gelirler." (Maitr: 74 6-9).

sasıdı neŋ

"Nesne *kokuştu*" (DLT 462).

sasıt- fiilinin anlamları:

A1: berbat etmek

sevindi tidükte *sasıtur* söker

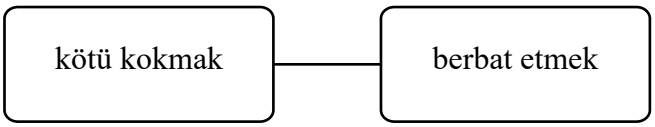
yazıldı tidükte buşup ḳaş tüger

“O sevindi derken ortalığı *berbat eder*, söver;

“Yüzü güldü derken hiddetlenir, kaşlarını çatar” (KB 4756).

Değerlendirme: *sası*- fiili ‘kötü kokmak’ temel anlamına sahiptir. *sasıt*- fiili ise KB’de ’berbat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir nesneden çıkan kötü koku yayılır ve ortalığın berbat olmasına yol açar. Keza bu berbat etmek eylemi için de geçerlidir. Bir kimse küfür, hakaret vb. davranışlar sarf ettiğinde ortamın havası bozulur ve berbat olur. Buradan hareketle *kötü kokmak* eyleminde somut anlamda ‘koku vb. yayılmak’ söz konusu iken, *berbat etmek* eyleminde soyut anlamda ‘kötü duruma getirmek, ortamın havasını bozmak’ söz konusudur. Bu bağlamda somut anlamda olan ‘pis kokmak’ eylemi, -t- eki alıp metaforlaşarak ‘berbat etmek’ anlamını kazanmış olmalıdır. Söz konusu anlam gelişmesinde -t- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *sası*- fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *sasıt*- fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. Her iki filin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *sasıġ* ‘kötü kokma’ (EDPT 856)

123. tebret- / tepret- ‘kımıldatmak, sarsmak’ OTWF 788)

tebre-t- < tepre- ‘hareket etmek, kımıldamak’ (EDPT 443)

tepre- fiilinin anlamları:

A1: hareket etmek

tepreyü yorıyu umadı

“*Hareket edip* yürüyemedi” (İPKP XXXVII II).

A2: titremek

ne tyan tutmışta ok yir suv altı türlüg *tebreyür* kamşayur

“Tyan tutar tutmaz dünya altı defa *titrer*” (Maitr: 52 5-8).

tepret- fiilinin anlamları:

A1: etkilemek

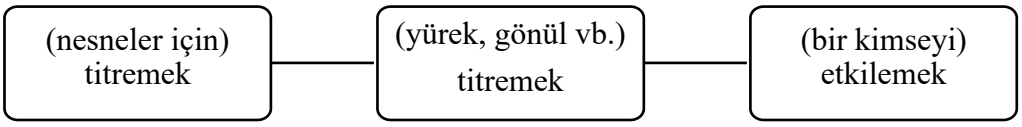
[yi]nçü tizigi teg körtle tişleri köñül[ümin] yürekimin ertingü *tepretdi* titretdi

“inci dizisi gibi güzel dişleri gönlümü (ve) yüreğimi olağanüstü *etkiledi*” (DKPAM 3898).

yapıġımız emigimiz ör(tlüg yalınlıġ) kөŋüllerin tebretür kөŋüllerin *tebretür*

“(vücut) yapılarımız, memelerimiz alevli gönüllerini *sarsar*” (Maitr 77: 9).

Değerlendirme: *tepre-* fiili ‘hareket etmek, titremek’ temel anlamına sahiptir. *tepret-* fiili ise bağlamda ‘(bir kimseyi) etkilemek’ anlamında tespit edilmiştir. *tepre-* fiilinin belirttiği ‘titremek’ anlamı, *tepret-* fiilinde ‘(yürek, gönül vb.) titretmek’ anlam alanı üzerinden ‘etkilemek’ şeklinde metaforlaşarak yeni bir anlam kazanmıştır. -t- eki söz konusu anlam gelişmesinde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir. Ayrıca söz konusu ek, nesneler üzerinden duygular üzerine bir aktarım gerçekleşmesinde ve insana özgü bir özellik kazmasında etkili olmuş olabilir. Zorunlu istem olarak *tepre-* fiili A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tepret-* fiili ise A’1de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde bir yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki filin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *tepren-* ‘hareket etmek’, *tepreş-* ‘birlikte sallanmak’, *teprençsiz* ‘hareketsiz’, *tepreş* ‘deprem’, *tepretiş-* ‘hareket ettirmek’ (EDPT 443, 444, 445)

124. tolġat- ‘acı çektirmek’ (EDPT 497)

tolġa-t- < tolġa- ‘bükmek, sarmak’ (EDPT 497)

tolġa- fiilinin anlamları:

A1: dolamak

ol yüŋ tolġadı

“O yün çilesini *doladı*” (DLT 470).

A2: (mide vb.) ağrımak

anıŋ ḳarnı *tolġadı*

“Kolera vb. şeylerden onun midesi *buruldu*” (DLT 470).

A3: takı takınmak

ḳız yinçü tolġadı

“Kız inci küpesini *takındı*” (DLT 470).

tolġat- fiilinin anlamları:

A1: acı çektirmek, eziyet etmek

beglerig budunuġ yme igidiŋ emgetmeŋ tolġatmaŋ

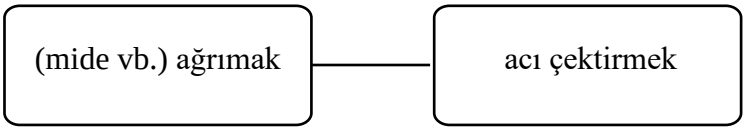
“Beyleri ve hâlkı iyi besleyin, *acı çektirmeyin, eziyet etmeyin*” (BK K 12, 13).

tınlıġlarıġ neçe emgetgülüg *tolġatġuluḳ*

“Canlılara ne kadar *acı çektirecek*” (TT II B 41, 42).

Değerlendirme: *tolġa-* fiili ‘bükmek, sarmak, (mide, karın vb.) ağrımak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tolġat-* fiili ise A1’de ‘acı çektirmek’ anlamında kullanılmıştır. *tolġa-* fiilinin DLT’deki ‘mide vb. ağrımak’ anlamından hareketle fiil -t- eki alıp metaforlaşarak ‘acı, ızdırap çektirmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Zira mide ağrıması acı çekmeye yol açar. Buradan hareketle söz konusu anlam gelişmesinde -t- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam olabilir.

Zorunlu istem olarak *tolġa-* fiili A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *tolġat-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne deneyimci ve uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcıları alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -t- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tolġan-* ‘kıvranmak, acı çekmek’, *tolġaġ* ‘acı’ (OTWF 209, 620), *tolġaş-* ‘birlikte sarmak, dolamak’ (EDPT 497)

125. tozıt- ‘toz kaldırmak, tozutmak’ (DLT 894)

toz-(ı)t- < toz- ‘toz olmak, uçucu hâle getirmek’ (EDPT 572)

toz- fiilinin anlamları:

A1: (koku, toz vb.) çıkmak

alḳu teŋ adıncıġ yıd yıpar *tozar* üner boltı

“Her türlü koku *havaya karışır*” (TT V P 20).

A2: (duman vb.) kaplamak

yaşıḳ yirke indi yüzin kizledi

ḳararıp tuman *tozdı* dünya tudı

“Güneş yere indi, yüzünü gizledi;

Dünyayı kara bir duman *kapladı*” (KB 5028).

tozıt- fiilinin anlamları:

A1: tozutmak

yimek içmek erse yidim içtim ud teg

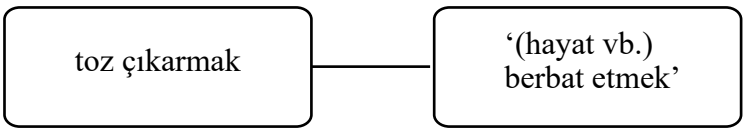
tilek sürmek erse tümen toġ *tozıttım*

“Yerken içerken öküz gibi yedim içtim;

Heva ve heves peşinde koşarken *tozu dumana kattım*” (KB 6535).

Değerlendirme: *toz-* fiili ‘toz vb. kalkmak, uçmak, (duman vb.) kaplamak’ anlamlarına sahiptir. *tozut-* ise bağlamda ‘tozutmak, ortalığı birbirine katmak’ anlamında kullanılmıştır. *toz-* filinin belirttiği anlamdan hareketle toz uçuştuğunda ortalık toza dumana karışır ve berbat olur. *tozut-* eylemi için de bu söz konusudur. KB’de anlatıcının her yaptığının aşırıya kaçmasından, arzu ve istekleri peşinden koşarken hayatının kötüye gitmesinden yakınır. Burada *tozutmak* eyleminde kişinin yaptığı hatalardan dolayı hayatının berbat olması söz konusudur. Buradan hareketle *toz-* ‘toz kalkmak’ eylemi -t- eki alıp metaforlaşarak ‘tozutmak, berbat etmek’ anlamını kazanmıştır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *toz-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tozıt-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tozıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *tozġaḳ* ‘(toz) pudra) (EDPT 573)

126. udıt- ‘sönmek’ (KB 4694)

udı-(ı)n- < udı- ‘uyumak’ (EDPT 42)

udı- fiilinin anlamları:

A1: uyumak

türk bodun üçün tün *udımadım*

“Türk hâlkı için geceleri *uyumadım*” (KT D 27).

udıt- fiilinin anlamları:

A1: (zulüm vb.) sönmek

törü suw teg ol küç kör ot teg yođuġ süzük suw aḳıttıŋ *uđıttı* otuġ

“Kanun su gibidir; zulüm ise, ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş

söndü" (KB 3107).

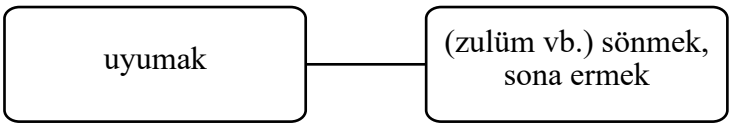
yaġıġ bir saçıtsa yana tirlümez

otuġ suw *uđıtsa* yana tirlümez

"Su ateşi *söndürünce*, ateş nasıl tekrar alevlenmezse,

düşman da dağılınca, bir daha toplanamaz." (KB 2396).

Değerlendirme: *udı-* fili 'uyumak' temel anlama sahiptir. *udıt-* fiili ise KB'de 'sönmek' anlamında karşımıza çıkar. Bir insan uyuduğu zaman dış dünyayla irtibatı kesilir ve hareketleri sabit duruma geçer. 'sönme' eyleminde de aktif ve dinamik bir durumun etkisinin yitirilmesi söz konusudur. Bağlamdan hareketle kanuna uygun iyi ve doğru davranışlar kötülüğü, zulmü yok eder. Bu bakımdan 'sönmek' fiili 'uyumak' fiiliyle yakından ilgilidir. Buradan hareketle *udı-* fiili -t- çatı eki aldığında '(kötü vb. davranış) sönmek' anlamına gelişmiş ve fiilin anlamında somuttan soyuta geçiş gerçekleşmiştir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiili sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Zorunlu istem olarak *udı-* fiili bağlamda *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1'deki cümlede *udıt-* fiili ise zorunlu istem olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -t- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *udıtma* 'uyutma', *udıḳ* 'uykulu', *udıḳla-* 'uykulu olmak', *udısıḳ* 'uyku' *udış-* 'uyumak için yarışmak', (EDPT 42, 45, 46, 49, 71, 73

127. uzat- 'uğurlamak, yolcu etmek, uzatmak' < uza-t- (OTWF 791)

uza- 'uzamak' (EDPT 281)

uza- fiilinin anlamları:

A1: uzamak, büyümek

ol tişleri *uzayu* süngü uçı teg boltukda

"O dişleri *uzayıp*, süngü ucu gibi olduğunda" (AY 34g 12-13).

A2: uzamak, gecikmek

ol tınlıgnıŋ yana özi yaşı *uzamaḳı bolur*

"O canlının ömrü *uzar*" (U II 42 36).

ḳayu işke ivse uzar kiç kalur

ive ḳılmış işler ökünçlüg bolur.

“Hangi işte acele edilirse, o iş uzar ve gecikir; acele yapılan işler pişmanlık ile neticelenir.” (KB 556).

uzat- fiilinin anlamları:

A1: uğurlamak, yolcu etmek

ḳamaġ yavlaḳ sözçilerig *uzatdaçı*...

“bütün kötü sözcüleri yolcu edecek” (AY654/21-22).

taḳı ne kergekin alḳu tüketi ... berip *uzatıp* öntürti

“ne gerekiyorsa hepsini, tam olarak verdi ve onları u*ğurlayıp* yolcu etti” (İPKP XXVIII 5)

ḳadaşı *uzattı* kör ögdülmişig

tutuzdı taḳı söz ömiş bilmişig

“Kardeşi Ögdülmiş’i *uğurladı*,

şifahen beyan ettiği fikirlerini de ona emanet etti (KB 3834).

A2: hâkim olmak

ḳılıç birle begler *uzatur* elig

ḳılıçsız usal beg basumaz ilig

“Beyler kılıç ile memleketlerine hâkim olurlar;

kılıçsız, gafil bey memleketine sahip olamaz” (KB 2139).

biliglig uḳuşluġ er erse silig

aġırla tegür neŋ *uzatġıl* elig

“Bilgili, akıllı ve temiz kalpli insan ise,

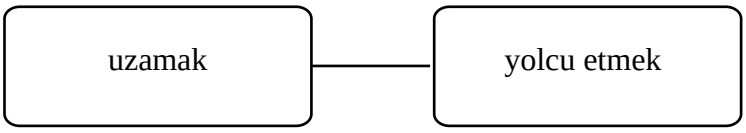
ona hürmet göster, ihsanlarda bulun ve *himaye et*.” (KB 5520).

Değerlendirme:

A1: *uza*- fiili ‘uzamak, büyümek, gecikmek’ gibi anlamlara sahiptir. *uzat*- fiili ise A1’de ‘yolcu etmek, uğurlamak’ anlamlarında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı ilk bakışta güç görünse de uza- fiilinde ‘bir yerden bir yere gitme’ söz konusudur. Bu bağlamda *uzat*- fiilinin belirttiği ‘yolcu etmek’ anlamında da ‘gitme’ söz konusu olduğundan anlam bağlantısı kurulabilmektedir. Keza günümüzde argoda birisinin gitmesi için ‘uza’ kelimesi kullanılır. Bütün bunlardan hareketle *uza*- fiili -t- eki alarak ‘yolcu etmek ‘anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *uza*- fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *uzat*- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı

alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uzat-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *uza-* fiili 'uzamak, büyümek, gecikmek' gibi anlamlara sahiptir. *uzat-* fiili ise A2'de 'hâkim olmak' anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı ilk bakışta güç görünse de uza- fiilinde 'bir yerden bir yere gitme' söz konusudur. Başka bir deyişle bir uçtan diğer bir uca uzanan bir şeye sahip olma olgusu ortaya çıkar. Bu bağlamda *uzat-* fiilinin belirttiği 'hâkim olmak' anlamında da 'bir memleketin bir ucundan diğer ucuna sahip olma, onu yönetebilme' olgusu söz konusu olduğundan anlam bağlantısı kurulabilmektedir. O hâlde *uza-* fiili 'uzamak, büyümek' anlam alanı üzerinden -t- eki alarak '(ülke vb.) hâkim olmak, idare etmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu çerçevede söz konusu ek, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *uza-* fiili A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *uzat-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uzat-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *uzaḳ* 'uzak, uzun', *uzal-* 'uzalmak, sürmek', *uzan-* 'uzanmak', *uzatı* 'daima, devamlı', *uzatıl-* 'uzatılmak', *uzun* 'uzun' (EDPT 282, 283, 287, 288, 289)

128. üklit- 'artırmak' (EDPT 107)

ükli-t- < ükli- 'daha büyük, daha bol olmak, artırmak' (EDPT 107)

ükli- fiilinin anlamları:

A1: artmak, çoğalmak

edim tavarım *üklisün*

"Malım mülküm *artsın*" (AY 519 1-2).

köni nom törü *ükligey* asılġay

"gerçek öğreti çoğalacak" (AY 90 2).

A2: (merhamet, düşünce vb.) gelişmek

yarlıḳançuçı köŋülleri ükliyü

“Merhamet duygusu *gelişip*” (Pothi 174).

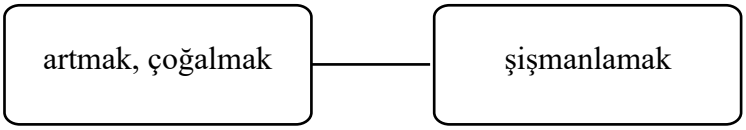
üklit- fiilinin anlamları:

A1: şişmanlamak

yana yılḳı ajunınta tüştüklerinte edgü yizkü üze *açınıp* totḳurup etin yinin üklitip semirtip

“yine hayvan varlığında iyi yiyeceklerle *bakılıp*, beslenip etleri vücutları şişmanlayıp” (B II 220-223)

Değerlendirme: *ükli-* fiili ‘artmak, çoğalmak’ temel anlamına sahiptir. *üklit-* ise bağlamda ‘şişmanlamak’ anlamında kullanılmıştır. *şişmanlamak* eylemi kiloların artması ile gerçekleşir. Bu bağlamda *ükli-* fiilinin belirttiği artmak eylemi -t- eki alarak ‘şişmanlamak’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca cansız varlıklar için kullanılan *ükli-* eylemi, söz konusu eki alıp canlılara özgü bir özellik kazanmıştır. Zorunlu istem olarak *ükli-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *üklit-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *üklit-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ükil* ‘sayısız’, *üklün-* ‘kümelenmek, birikmek’, *üklüş-* ‘birikmek’, *ükmek* ‘yığın’, ükül- ‘yığılmak, birikmek’, *üküm* ‘yığın’, ükün ‘yığın’, *üküş* ‘çok’, *üküşle-* ‘hesaplamak, tahmin etmek’ (EDPT 106,107, 108, 109, 118)

129. yarat- ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 793)

yara-t- < yara- ‘başarılı olmak, yararlı olmak’ (EDPT 956)

yara- filinin anlamları:

A1: uygun olmak

bo yolın yorısar *yaramaçı* tėdim

“Bu yoldan geçerse *uygun olmaz*, dedim” (Ton 1 D 6).

ıduḳluḳ yaraġay

“Tanrı’ya kurban etmek *uygun olur*.” (IrkB 41).

taplasar bu kız adın kişike yaraguluk ermez

“Ondan hoşlanıyorsanız, bu kız başka kişiye uygun olmaz.” (M III 14).

A2: faydalı olmak

yolı *yaramiş*

“Yolculuğu *yararlı olmuş*” (IrkB 30).

boluġluġ körür men *yaraġu* munı

kiçiglikte taştın adın yoḳ müni

“Ben onun işe *yarayacağını* ve yetişeceğini görüyorum;

Yaşının küçüklüğünden başka kusuru yoktur” (KB 1628).

A3: yaraşmak, yakışmak

altun tuyuġluġ adġırlıḳ *yaraġay*

“Altın toynaklı bir aygır olmak *yaraşır*” (IrkB 5).

öz isig özin ıdalayu yaraş yarap

Kendisini feda edip, (kendisine) yakışanı yapıp, başkalarının derdine çare buldu. (DKPAM 3759).

A4: yardım etmek

budunḳa tusulġıl muŋıŋa *yara*

ḳadaşḳa bağır bir yaḳınlıḳ ula

“Hâlka faydalı ol, muhtaçlara *yardım et*;

Akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç (KB 3237).

A5: takdir edilmek

ḳıyıḳsız kiçe taŋda ḳıldı tapuġ

yaradı tapuġ açtı devlet ḳapuġ

“Yine sadakatle sabah akşam hizmet etti;

Hizmeti *takdir edildi*, devlet kapıları açıldı” (KB 3069).

yarat- fiilinin anlamları:

A1: yaratmak

yirig teŋrig kim yaratmış

“Yeri ve göğü kim *yaratmış*?” (Huast 205, 206).

yirig teŋrig *yaratġalı* itgeli anuntılar

“yeri ve göğü *yaratacak*, inşa edecek” (M I 14).

edgüg anıġaġ ḳop teŋri *yaratmış*

“İyiyi kötüyü hep Tanrı *yaratmış*” (Chuast 27-29).

A2: örgütlemek

az bodunuġ ėtip *yaratıp*

“Az hâlkını düzene sokup *örgütleyerek’* (KT D 19).

A3: kurdurmak, yaptırmak

çıt tikdi örgin *yaratdı*

“Çit dikti, tahtını *kurdurdu*” (Tes G 2).

taḳı yme tüzünlerim kim ḳayu tınlıġ ölüg kişi üçün sın orun itgeli *yaratġalı* saḳınsar

“ve yine, ölü bir kişi için bir mezar yeri *kurmayı* planlayan soylularım” (TT VI 289, 290).

tegip yėtti kün turup kemi *yaratdı*

“Ulaştı yedi gün durup bir gemi *donattı*” (İPKP XXXI 4, 5).

A4: bir dilden başka bir dile çevirmek

entkek tilintin tohrı tilinçe *yaratmış*

“Hint dilinden Tohar diline *çevirdiği*” (Maitr 19: 50).

Değerlendirme: yarat- fiilinin kökeni üzerine farklı görüşler mevcuttur;

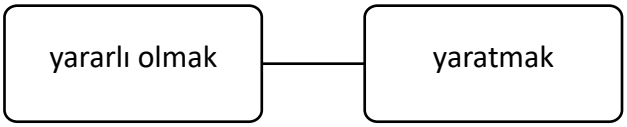
Clauson, yarat fiilini < yara- “yapmak veya bulmak, uygun olmak” kökünden getirir. (Clauson 1972: 959). Gülensoy, *yārat-* şeklinde uzun ünlülü olarak gösterdiği fiilin kökünü *yār-a-* “1. (Bir şey) yararlı olmak, yarar sağlamak; 2. bir iş için uygun olmak, kullanılır olmak” fiilinden getirir (Gülensoy s. 2007-II: 1072). Doerfer, yaratġan ‘yaratıcı’ < yara-t-ḳan < yara- ‘uygun olmak, yaramak’ şeklinde açıklar. (TMEN IV 1843) Erdal ise yara-t- “yaratmak, düzenlemek, belirli bir hâle getirmek” fiilinin “yararlı veya uygun olmak” anlamındaki *yara-* ile semantik yakınlığının bulunmadığını ifade eder. Ancak *yara-* fiilinin anlamıyla ilgili herhangi bir açıklama yapmaz. (Erdal 1991-II: s. 793). Güner, “Yarat- “Yaratmak, Halk Etmek” Fiilinin Etimolojisi” adlı makalesinde yeni bir bakış açısı getirerek yarat- ‘halk etmek’ fiilinin ‘yararlı, uygun olmak’ ya da ‘uçurum’ kelimelerinden türemediğini, kelimenin kökünün “parlamak, ışık saçmak” anlamına gelen *ya- fiilinden türediğini dile getirir. Yapısını ise *ya-r+a- “parlamak” t- > yarat- şeklinde açıklar. (Güner, 2012 s. 1420)

yarat- fiilinin kökeni üzerinde tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. Bu yüzden biz kökenini klasik görüş olan *yara-* ‘uygun olmak, yararlı olmak’ anlamlarından yola çıkarak anlam bağlantısı kurmaya çalışacağız.

A1: *yara-* fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat-* fiili ise A1’de ‘(Tanrı) yaratmak’ anlamında kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle Tanrı insanlık için yeri göğü, iyiyi kötüyü yarattı. Burada insanlığın yararına yapılan bir yaratma söz konusudur. Bu çerçevede *yara-* fiili ‘yararlı olmak’ anlamı üzerinden -t- eki alarak ‘yaratmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi

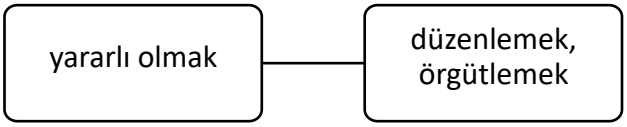
görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir. Ayrıca türetimlik işleve sahip olan -t- eki anlam alanının değişmesine ve içten dışa doğru hareketin gerçekleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2'de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yarat-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

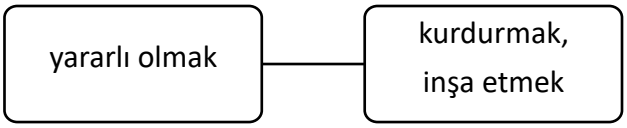
A2: *yara-* fiili 'yaramak, yararlı olmak, uygun olmak' anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat-* fiili ise A2' de 'örgütlemek, düzene sokmak' anlamında kullanılmıştır. Metinden hareketle kağan, dağınık, düzensiz veya başına buyruk bir topluluğu millet hâline getirip, örgütler, onların yararına işler yapar. Zira yönetici hâlkı için yararlı işler yapmak amacıyla onları düzene sokup örgütler. Bu çerçevede *yara-* fiilinin 'yararlı olmak' anlamı -t- eki alarak 'düzenlemek, örgütlemek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -t- eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış, içten dışa doğru hareketi ifade etmede etkili olmuş ve türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2'de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yarat-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

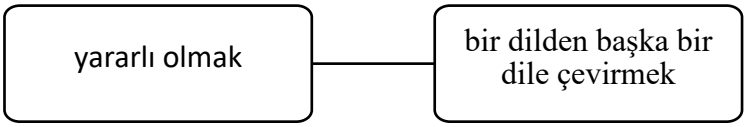
A3: *yara-* fiili 'yaramak, yararlı olmak, uygun olmak' anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat-* fiili A3'de 'kurdurmak, inşa etmek' anlamında kullanılmıştır. 'bir şey kurmak, bir şey meydana getirmek, bir yapı inşa etmek' yine insanlığın yararına yapılan bir eylemdir. Yani derin yapıda insanlık yararına yapılma düşüncesiyle inşa etme işine adım atılır. Burada amaç yarar sağlamaktır, daha sonra icraat yani yaratma, kurma işi yapılır. Bu bağlamda *yara-* fiili 'yararlı olmak' anlam alanı üzerinden -t- eki alarak 'kurdurmak, inşa etmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yara*- fiili A2'de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir alabilir. *yarat*- fiili ise A3'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A4: *yara*- fiili 'yaramak, yararlı olmak, uygun olmak' anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat*- fiili A3'de 'tercüme etmek, çevirmek' anlamında kullanılmıştır. Bir metni bir dilden başka bir dile çevirmek aynı zamanda yeniden yaratmak ortaya çıkarmaktır. Söz konusu iş yapılırken bir yarar sağlama amacı güdülür. Bu bağlamda *yara*t- fiilinin 'çevirmek' anlamı *yara*- fiilinin 'yararlı olmak' anlamından gelişmiş olmalıdır. -t- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *yara*- fiili A2'de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yarat*- fiili ise A4'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları alabilir.

Türevleri: *yarag̈* 'fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik', *yarag̈lıg̈* 'yararlı', *yarag̈sız* 'kullanışsız, faydasız ', *yaraş*- 'uygun olmak, anlaşmak; yakışmak', *yaraşı* 'uygun, faydalı', *yaraşık̡* 'yararlı, faydalı' (OTWF 60, 215, 342, 573) *yaraştur*- 'anlaştırmak, yakıştırmak' (EDPT 973)

130. yavrıt- 'zayıflatmak' (EDPT 879)

yavrı-t- < yavrı- "zayıflamak" (OTWF 480)

yavrı- fiilinin anlamları:

A1: zayıflamak, sefil olmak

küçsiremiş *yavrumış* torumış

"Kuvvetten düşmüş ve *zayıflamış*" (AY 116 22).

yiti enükleringe egirtip k̡avşatıp açmak suvsamak̡ üze sık̡ılıp turmış *yavrımış* sınmış et'özleri alaŋurup küçi küsüni üzülüp unak̡aya ölgeli yatur erti

"yedi yavrusu onu çevreleyerek, açlık ve susuzluktan eziyet çekip, *zayıflamış*, bitâb düşmüş vücudu yorulup gücü kuvveti tükenmiş sanki ölecek gibi yatıyordu" (AY 609 18-20).

yavrıt- fiilinin anlamları:

A1: üzmek, mahvetmek

sözüg sözlegeçi bu can *yavrıtur*

eşitgüçi avınur et öz semritür

“Söz söyleyen canını *üzer*;

Dinleyense rahat eder, vücudunu semirtir” (KB 1912).

tüpi yil turur söz kөŋül aġrıtur

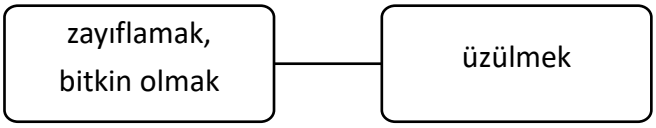
kөŋül ağrısa er sini *yavrıtur*

“Söz her şeyi alt üst eden bir rüzgâardır, kalbi sızlatır;

Kalbi sızlayan kimse seni *mahvedebilir*” (KB 4302).

Değerlendirme: *yavrı-* fiili ‘zayıflamak, sefil olmak’ temel anlamlarına sahiptir. *yavrıt-* ise fiili bağlamda ‘bir kimseyi üzmek, mahvetmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bir kimse zayıflıktan bitkin, dermansız ve acınacak hâle gelebilir. Söz konusu zayıflamanın sonucunda sefil olunan kişiye üzüntü duyulabilir. Bu bağlamda *yavrı-* fiili -t- eki alarak ‘üzmek’ anlamına gelişmiş olabilir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünün içten dışa doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yavrı-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yavrıt-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları alabilir.

2. 8. -DXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

131. intür- ‘indirmek’ (EDPT 180)

in-tür- < in- ‘inmek’ (EDPT 168)

in- fiilinin anlamları:

A1: inmek

balıḳtaḳı taşıḳmış taġdaḳı *inmiş*

“Şehirdekiler isyan etmiş, dağdakiler aşağı *inmiş*” (KT D 12).

turuġ yaruḳ bügü teŋrimiz teŋri yirinten *inti*

“Duru, aydın, bilge Tanrımız, gökyüzünden *indi*” (M III 35).

ayaġḳa tegimlig maytrı bodisvtnaŋ yirtinçüke *inip*

“Saygıdeğer Maytrı Bodhisattva’nın dünyaya *inip*” (Maitr: 103 13-15).

A2: azalmak

…ine isilü turur

“… *azalarak* son bulur” (DKPAM 47).

intür- fiilinin anlamları:

A1: aramak

buzaġusın *entürmiş* iŋek teg ulıyu inçe tep ötüntiler

“Buzağısını *arayan* inek gibi böğürüp şöyle arz ettiler.” (İKP LXXVII-4).

A2: yıkmak

yil yiltirip *intürdi* lim sındı

“Rüzgar esip (evi?) *yıktı* ve çatıyı kırdı” (TT I 225).

A3: (sıkıntı, üzüntü vb.) bastırmak

bu yirde muŋlugun *intürü* basınturu yorıyur siz

“Bu dünyada sıkıntıyı *bastırarak* ilerliyorsun” (M III 13 5).

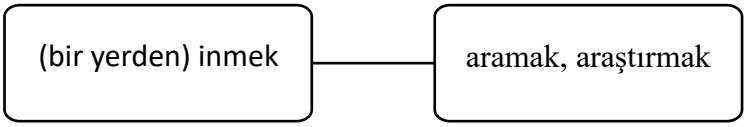
A4: (baskı kalıbına yazı) oydurmak

bo nom erdinig arış arıġ ögdi astab yükünçi birle arıġ uz bititip uġrayu soḳa tamġaḳa *entürüp* artoḳsuz egsüksüz miŋ küün *yaḳturup* üleyü tegintim

“Bu değerli din kitabını, temiz, saf, saygı ve övgüyle kopyalayıp, baskı bloklarını dikkatlice *oydurup*, ne eksik ne fazla bin kopya *bastırıp*, özveriyle dağıttım” (BT XIII 20, 63-65).

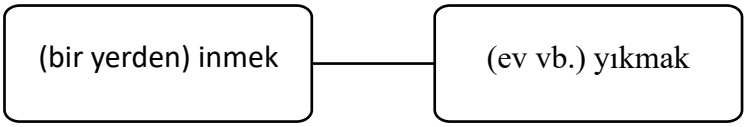
Değerlendirme:

A1: *in*- fiili ‘bir yerden inmek’ temel anlamına sahiptir. *intür*- fiili ise A1’de ‘aramak, araştırmak’ anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *inmek* eylemi ‘yukarıdan en dibe inmek’ anlamındadır. Bu bağlamda soyut anlamda da bir meselenin en ince ayrıntısına veya bir kelimenin kökenine, en küçük yapı birimine kadar inilebilip araştırılabilir. Bu anlamdan hareketle bağlamda *intür*- eyleminde de bir arama, araştırma söz konusudur. -DXr- eki *intür*- eylemini *in*- kökünden anlam bakımından uzaklaştırmış, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. Zorunlu istem olarak *in*- fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *intür*- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları alabilir.

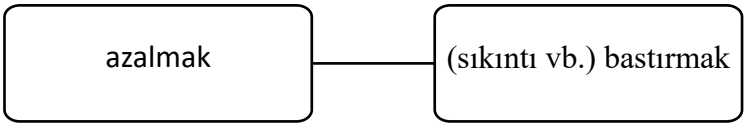
A2: *in-* fiili ‘bir yerden inmek’ temel anlamına sahiptir. *intür-* fiili ise A2’de ‘(ev vb.) yıkmak’ anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *inmek* eylemi ‘yukarıdan en dibe inmek’ anlamındadır. Bağlamdan hareketle evin yıkılması sonucu da ev aşağıya inme suretiyle çöker. Her iki fiilin de hareket yönü aynıdır. Bu çerçevede *in-* fiili -DXr- ekini alarak ‘(ev vb.) yıkmak’ anlamına gelişmiş, söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *in-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *intür-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *güç* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

A3: *in-* fiilinin bir diğer anlamı da ‘azalmak’tır. *intür-* fiili A3’de ‘(sıkıntı, üzüntü vb.) bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. *azalma* eyleminin sonucunda bir son bulma söz konuşur. ‘(üzüntü, sıkıntı vb.) bastırmak’ eyleminde geçici de olsa bir azalma, son bulma söz konusudur. Bu bağlamda bir şeyin azalması eyleminden hareketle sıkıntıları bastırma, azaltmadan söz etmek mümkündür. -DXr- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünün içten dışa doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

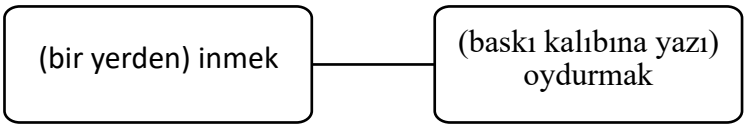
Zorunlu istem olarak *in-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *intür-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A4: *in-* fiili ‘bir yerden inmek’ temel anlamına sahiptir. *intür-* fiili ise A4’de ‘(baskı kalıbına yazı) oydurmak’ anlamında tespit edilmiştir. *in-* eylemi ‘yukarıdan dibe inmek’ anlamını bünyesinde taşır. Buradan hareketle *intür-* eyleminin belirttiği ‘(baskı kalıbına yazı) oydurma’ işlemi baskı tahtasına çivi veya demir aleti vurdurarak yazılar işlenir. Yani şekil itibariyle oydurma işleminde çivinin tahtaya girmesiyle gerçekleşir. Bu çerçevede *in-* eylemi -DXr- ekini alarak ‘(baskı kalıbına yazı) oydurmak’ şeklinde

özel bir anlam alanı işaretlemiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel değer katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *in*- fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *intür*- fiili ise A4'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *ėnil*- 'inilmek', *ėniş* 'iniş', *ėniş*- 'beraber inmek', *ėnse*- 'inmek istemek', (EDPT 185, 191

132. saltur- 'sundurmak' (OTWF 809)

sal-tur- < sal- 'hareket etmek, harekete geçirmek' (EDPT 824)

sal- fiilinin anlamları:

A1: hareket ettirmek, (birbirine) değdirmek

ḳolın salıp

"Ellerini hareket ettirip" (U II 24 4).

yekler tr(ı)jul badruḳ çaḳır bındıpalta ulatı bı bıçġuları bir ikintike salmış toḳımış üniŋe miŋ artuḳ küvrü[g]ler

"Şeytanların üç başlı mızrak, çark (ve) mızraktan başka bıçakları birbirine *çalıp* tokuşturmasından çıkan gürültü" (DKPAM 3722).

A2: göndermek

ol maŋa kişide altun *saldı*

"O bana bir kişiyle altın *gönderdi*" (DLT 240).

A3: işaret etmek

ol maŋa tonın *saldı*

"O bana elbisesini *sallayarak işaret etti*" (DLT 240).

saltur- fiilinin anlamları:

A1: sunmak

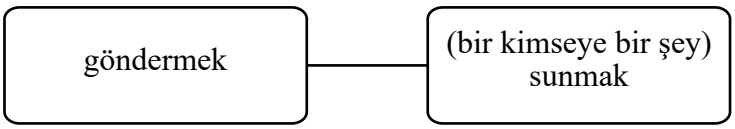
er aġır tişi yinik bolur burkanlarḳa saçıġ tö[kük] *saldurup* üşüdke aş birgül (TT VII 25 6-9).

"Bir erkek için zor, bir kadın için kolay olacaktır, kişi Budalara kurban ve içkiler *sunup* ruhlara yiyecek vermeli"

Değerlendirme: *sal*- fiili 'sallamak, hareket ettirmek, salmak, göndermek, işaret

etmek' anlamlarına sahiptir. *saltur*- fiili ise 'bir büyüğe veya kutsal bir kimseye bir şey sunmak' anlamında tespit edilmiştir. *sal*- fiilinin 'göndermek' anlamından hareketle *sunmak* eyleminde de 'bir gönderme, bir kimseye bir şey verme' söz konusudur. Söz konusu eylemde 'bir büyüğe veya kutsal bir kişiye nezaketen bir şeyi takdim etmek, arz etmek' gibi anlamlar bulunduğundan bir saygı durumundan söz etmek mümkündür. Bu bağlamda *sal*- fiili -DXr- ekini alarak saygı ifade eden 'sunmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *sal*- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları alabilir. *saltur*- fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne, nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme ve konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcıları alabilir. Ayrıca er iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *saltur*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

Türevleri: *salġa* 'yerinde duramayan', *salıġ* 'vergi', *salın*- 'salınmak, gevşekçe asmak' *salındı* 'sürüklenen, atılan (nesne için)', *salıntur*- 'sarkıtmak', *salış*- 'karşılıklı sallamak' (EDPT 826, 828)

133. üntür- 'yükseltmek, şafak sökmek, çıkarmak' (EDPT 181)

ün-tür- < ün- 'yükselmek, çıkmak' (EDPT 169)

ün- fiilinin anlamları:

A1: (güneş vb.) yükselmek

kün *üner*

"Güneş *yükselir*" (TT VIII 39).

Oyunta sansız tümen türlüg ün egzig *üner*

"Oyunda sayısız, birçok ses ve ezgiler *yükselir*" (BT V 46).

A2: (yukarı, tepe vb.) çıkmak

esri amġa yalım ḳayaḳa *ünüp* barmış

"Benekli yaban keçisi gidip yalçın kayaya *çıkmış*" (IrkB 49).

A3: (bir yerden) çıkmak

ḳısıġ oruntaḳılar barça üntiler

“Kapalı yerdekilerin hepsi (dışarı) *çıktı*” (Pothi 103-104).

A4: (kan, ter vb.) çıkmak

bütün et-özintin ter akıp *üner*

“Bütün vücudundan ter akıp *çıkar*” (U I 37 5).

ḳan akıp *ünti*

“Kan akıp *çıktı*” (U II 27 22).

A5: ot vb. bitmek

yaş ot *ünti*

“Taze ot *çıktı*” (IB 53)

A6: büyümek, gelişmek

ol tişi taḳıġular ḳamaġan *ünerler* ermiş yime ėrkeki neŋ *ünmez ermiş* “

“Dişi tavukların hepsi *büyür*müş; ancak erkek tavukların hiçbiri *büyümezmiş*” (M I 36 8, 11).

A7: yapmak, imal etmek

bazġan ḳısġaç kim temirde *ünti*

“Çekiç ve kıskaç demirden *üretilmiştir*” (M I 18).

üntür- fiilinin anlamları:

A1: uğurlamak, yolcu etmek

edgü ögli teginig uzatı *öntürüp*

“İyi Düşünceli Prensi, kafile hâlinde *uğurlayıp*” (İPKP XXXI 1, 2).

o anı ewke *öndürdi*

“O evi gösterip onu *yöneltti* (uğurladı)” (DLT 107).

A2: ortaya çıkarmak

ilig beg bar küçin *üntürüp* tölükin sikriyü barıp

“Hükümdar Caṣṭana bütün gücünü *ortaya koyup* dinç bir şekilde sıçrayarak” (DKPAM 3529, 3530).

yekke yaḳın kelser .. ol uġurta t[ölükin] küçin *üntürgey biz*

şeytana yaklaşsa, o zaman gücümüzü *ortaya* koyacağız.” (DKPAM 3830-3832).

anta basa öz yürektin yiti ertinilrig kesigçe *ündürüp* ödüngü ol

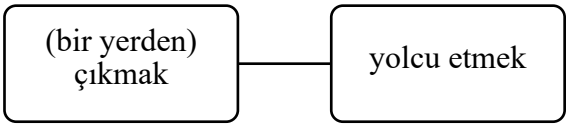
“Ondan sonra kalbinizden yedi mücevheri *çıkarıp* sunmalısınız” (BT VII 669, 670).

Değerlendirme:

A1: *ün-* fiili ‘yükselmek, çıkmak’ temel anlama sahiptir. *üntür-* ise A1’de ‘yolcu etmek, uğurlamak’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam geçişkenliği vardır ve ‘gitme’ eylemi ortaktır. *ün-* fiilinin ‘bir yerden çıkmak’ anlamından hareketle ‘bir

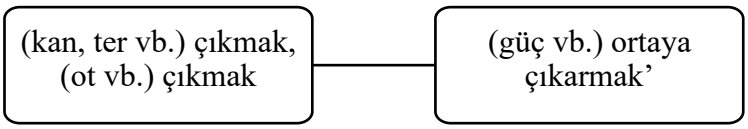
kimseyi bir yerden yollamak, yolcu etmek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda *ün-* fiili -DUr- ekini alarak 'yolcu etmek' seklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ün-* fiili A3'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *üntür-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A2: *ün-* fiili 'yükselmek' anlamının yanı sıra '(bir yerden) çıkmak, (kan, ter vb.) çıkmak, (ot vb.) çıkmak' gibi anlamlara da sahiptir. Söz konusu anlamlar *üntür-* fiilinin belirttiği '(bir şey) ortaya çıkarmak, (güç vb.) ortaya çıkarmak' anlamı ile paralellik gösterir. *ün-* fiilinin '(bir yerden) çıkmak, (kan, ter vb.) çıkmak, (ot vb.) çıkmak' anlamlarında somut yapıda olan 'bir şeyin içeriden dışarı çıkması' anlamı, *üntür-* fiilinin '(güç vb.) ortaya çıkarmak' anlamında soyutlaşmıştır. *ün-* fiilinin belirttiği anlamlarda da derin yapıda 'ortaya çıkma' söz konusudur. Bütün bunlardan hareketle *ün-* fiili -DXr- ekini alarak '(güç vb.) ortaya çıkarmak' seklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ün-* fiili A3'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *üntür-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *üntürüş-* 'bir şeyin görünmesini, ortaya çıkmasını sağlamak (birden fazla özne tarafından yapılan eylem)', *ünüş* 'çıkış', *ünüşlüg* 'çıkış' (OTWF 269, 572)

134. yaḳtur- '(bir şey) bastırmak' (OTWF 813)

yaḳ-tur- < yaḳ- 'girmek veya iletişim kurmak' (OTWF 813)

yaḳ- anlamının anlamları:

A1: yaklaşmak

yaḳmaz bolur

"Yaklaşmaz olur" (TT VI 445).

ol aŋar *yaḳdı*

“o ona yanaşıp *yaklaştı*” (DLT 377).

anı aḳru tuttum yaḳurdum ara

“Onu yavaşça tuttum, aldatarak kendime yaklaştırdım.” (KB 6617).

A2: (yaraya vb.) sürmek

közke *yaġḳu* ol

“Göze *sürmeli*” (H I 28).

er *başḳa yakıġ* yaḳdı

“Adam *yaraya yakı* yaktı (sürdü)” (DLT 377).

yaḳtur- fiilinin anlamları:

A1: (kitap) baskı yapmak

ayayu bo nomuġ *yaḳdurmıs*

“Bu öğretiyi saygıyla *bastırmış*” (BT XIII 41 17).

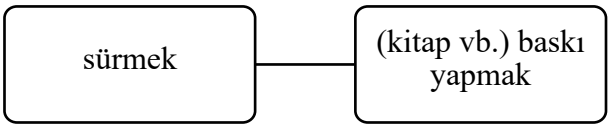
bo nom erdinig arış arıġ ögdi astab yükünçi birle arıġ uz bititip uġrayu soḳa tamġaḳa entürüp artoḳsuz egsüksüz miŋ küün *yaḳturup* üleyü tegintim

“Bu değerli din kitabını, temiz, saf, saygı ve övgüyle kopyalayıp, baskı bloklarını dikkatlice oydurup, ne eksik ne fazla bin kopya *bastırıp*, özveriyle dağıttım” (BT XIII 20, 63-65).

Değerlendirme:

yaḳ- fiili ‘yaklaşmak, ‘(merhem, ilaç vb.) sürmek’ gibi anlamlara sahiptir. *yaḳtur*- fiili ise ‘bağlamda ‘(kitap vb.) bastırmak, baskı yapmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. Araştırıcılar tarafından verilen açıklamalarda *yaḳtur*- fiilinin köken açıklaması tam olarak açık değildir. Erdal, fiili, *yaḳ*- ‘girmek veya temas etmek’ eyleminden geldiğini söyler (OTWF 813). Uygur döneminde çeşitli baskı teknikleri kullanılmıştır. Bunlardan biri de tahta oyma baskı şeklidir. Şinasi Tekin, tahta oyma baskı tekniği ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Oymacı usta metni alır ve yazılı kısım tahtanın üstüne gelecek şekilde kâğıdı yüzü koyun yapıştırır, şeffaf kâğıdın arkasından görünen ters yazıların etrafı oyulur, metin ters, yani negatif olarak kabartma şeklinde ortaya çıkar. Üzerine sürülen renkli, renksiz mürekkeple istenildiği kadar kopya çıkarılır (Şinasi Tekin s. 48). Tekin’ in açıklamalarından hareketle kâğıdın üzerine sürülen mürekkeple çoğaltma işlemi yapıldığından *yaḳtur*- eylemi de *yaḳ*- fiilinin ‘sürmek’ anlamından gelişebileceği düşüncesindeyiz. Bu bağlamda -DXr- eki, fiile yeni anlam katmış, bu nedenle türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yaḳ-* fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yaḳtur-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yaḳtur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

135. yalġantur- 'aldatmak, baştan çıkarmak, dalkavukluk etmek' (OTWF 824)

yalġa-(X)n- < yalġan- 'yalanmak' (EDPT 927)

yalġan- fiilinin anlamları:

A1: yalamak

er çanḳ *yalġandı*

"Adam çanağı *yaladı*" (DLT 391)

yalġantur- fiilinin anlamları:

A1: aldatmak, kandırmak, baştan çıkarmak

yumşak savın *yalġanturu* olarka incä t[ep] tedi: adaslarima bökün barmaŋlar

"Nazik sözleriyle kandırıp, onlara şöyle söyledi: Arkadaşlarım bugün gitmeyin!" (BT XXXVII 9312, 9313).

ol ḳuncuylarnıŋ yalġanturu sözlemis savın taplamadın yerdäçi

"O kadının baştan çıkarıcı sözlerine ne denmeli?" (BT XXXVII 2510-2512).

savıçın ker[tü] mü tep yalġanturu sözleyür[ler]

"Onun konuşması doğru mu, baştan çıkarıcı diyorlar' (BT XXXVII 7644, 7645).

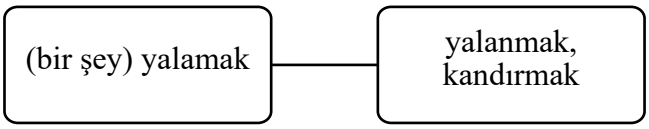
edgü e[renler kunçuylarnıŋ *yalġanturu* sözlemiş savın yirmezler küsüşlerin ḳantururlar ..

"İyi erkekler, kadınların *baştan çıkararak* söylediği sözleri kınamazlar." (DKPAM 1026).

Değerlendirme: *yalġan-* 'yalanmak' temel anlamına sahiptir. *yalġantur-* fiili ise 'sırnaşmak, kandırmak, baştan çıkarmak' gibi anlamlarda kullanılmıştır. Somut anlamda *yalġan-* fiili 'bir nesneyi yalamak' anlamındadır. Soyut anlamda ise 'bir kimseyi gereksiz yere övmek, yağ çekmek ve yaranmak' anlamlarında kullanılır. Bu anlamlardan hareketle bir kimseye güzel sözler söyleyerek, o kimse kandırılıp baştan çıkarılabilir. Bu çerçevede *yalġan-* fiili -DXr- eki alarak 'kandırmak, baştan çıkarmak'

anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca *yalġantur-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *yalġan-* fiili A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yalġantur-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Ayrıca er iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yalġantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

Türevleri: *yalġan* 'hile, yalan', *yalġat-* 'yalatmak', *yalġaş-* 'yalamak' (EDPT 926, 927)

136. yantur- 'geri döndürmek, geri çevirmek, önlemek" (OTWF 813)

yan-tur- < yan- 'geri dönmek' (EDPT 941) < *ya-

yan- fiilinin anlamları:

A1: geri dönmek

ḳaġanḳa ḳırḳız bodunı içikdi yüküntü *yantımız*

"Kırgız hâlkı hakana biat etti, *geri dönüp* geldik" (T K 4).

amtı üdsüz ölme terkin muntadan *yanıp* bar

"Şimdi zamansız ölme; hemen buradan *geri dönüp* gel" (M III 23).

yantur- fiilinin anlamları:

A1: (üzüntü vb.) bastırmak

közde yaş kelser tıda köŋülte sıġıt kelser *yanturu* saḳıntım

"Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) *bastırarak* düşündüm" (KT K 11).

A2: reddetmek, engellemek

ilig begniŋ yrlıḳın *yanturġuluḳ* tıdġuluḳ

"Hükümdarın emrini *reddedecek*" (TT X 495).

nizvanılıġ aġun ögsiremiş t[eg] k[ö]ŋülüŋin *yanturgıl* tıdġıl

"İhtiras zehri nedeniyle şuursuz hâle gelen niyetinizi *engelleyin*"

(BT XXXVII 1254, 1255).

A3: doğru yola çevirmek

ilig ḳılḳ evürse ay ḳılḳı silig

anı evre *yandur* ayu bir bilig

“Hükümdar tavır ve hareketini değiştirirse, ey temiz doğalı
Onu tekrar *doğru yola sevk et* ve onu bilgiyle aydınlat” (KB 5812).

A4: kusmak

er *yandurdı*

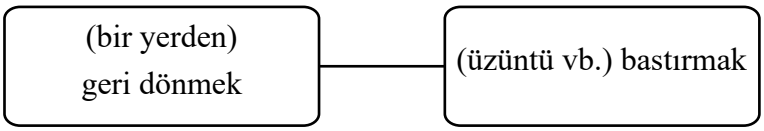
“Adam *kustu*” (DLT 388).

Türevleri: *yana* ‘yine, tekrar’, *yanala* ‘yeniden’, *yanıġ* ‘yine, cevap’, *yanınçsız* ‘geri dönüşü olmayan’, *yanut* ‘yanıt, cevap’, *yanturu* ‘karşılığında, tekrar, yeniden’ (EDPT 943, 946, 948, 951, 952)

Değerlendirme:

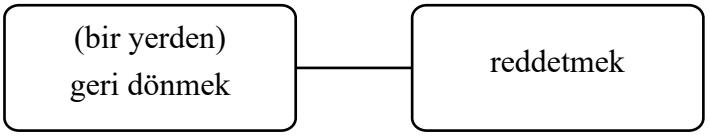
A1: *yan-* fiili ‘geri dönmek’ temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A1’de ‘(üzüntü, sıkıntı vb.) bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. ‘geri dönmek’ eyleminde bir ‘reddetme, vazgeçme’ olgusu söz konusudur. ‘(üzüntü, sıkıntı vb.) bastırmak’ eyleminde de ‘üzüntüyü geri çevirme yani reddetme’ söz konusudur. Bu bağlamda ‘bir şeyi reddetme, geri çevirme’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘duyguları reddetme, bastırma’ anlamına gelişmiş olmalıdır. -DUr- eki *yan-* eylemine eklendiğinde anlamı kuvvetlendirmiş, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yantur-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

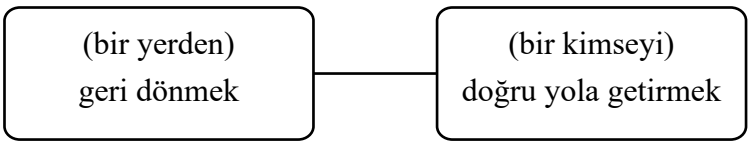
A2: *yan-* fiili ‘geri dönmek’ temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A2’de ‘reddetmek’ anlamında tespit edilmiştir. Bir kimseden bir şey istendiğinde kişi bunu geri çevirebilir. Bu bağlamda ‘geri dönmek’ eyleminde bir ‘reddetme’ olgusu söz konusudur. Bu çerçevede *yan-* fiili -DUr- ekini alıp metaforlaşarak ‘geri çevirme, geri döndürme’ anlam alanı üzerinden ‘reddetmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek metaforlaşma aracılığıyla var olan anlamı farklı bir yöne sevk ederek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca yan- fiilinde -n- eki hareketin yönünü dıştan merkeze çevirirken -DUr- eki yantur- fiilinde tekrar içten dışa çevirmiştir.

Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yantur-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A3: *yan-* fiili 'geri dönmek' temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A3'de 'doğru yola getirmek' anlamında tespit edilmiştir. *yan-* fiilinin belirttiği 'geri dönmek' anlamından hareketle yanlış yola sapan bir kimse doğru yola geri döndürülebilir. Bu bağlamda somut anlamda olan *yan-* eylemi 'geri dönmek' anlam alanı üzerinden -DUr- ekini alıp metaforlaşarak 'doğru yola getirmek' anlamını kazanmış olması muhtemeldir. Söz konusu anlam nüansının gelişmesinde -DUr- eki metaforlaşma olgusunu yerine getirip ettirgenlik anlamını da koruyarak türetimlik işlevi görmüş ve sözcükselleşme meydana getirmiş olabileceği düşüncesindeyiz.

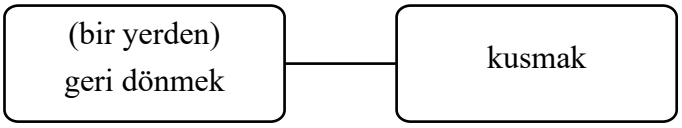
Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yantur-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *deneymci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A4: *yan-* fiili 'geri dönmek' temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A4'de 'kusmak' anlamında tespit edilmiştir. *yan-* fiilinin belirttiği 'geri dönmek' anlamı *yantur-* 'kusmak' eyleminde yiyip içilen gıdanın geri çıkarılması şeklinde yeni bir anlam kazanması ve sözcükselleşmenin meydana gelmesi muhtemeldir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca *yan-* 'geri dönmek' fiilinde dıştan merkeze doğru bir eylem söz konusu iken, *yantur-* 'kusmak' eylemi içten dışa doğru bir hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yantur-* fiili ise A4'de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın

durumda bir özne alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

137. yavaltur- 'evcilleştirmek, yatıştırmak, bastırmak' (EDPT 878)

yaval-tur- < yaval- 'evcilleşmek, sakinleşmek' (EDPT 877)

yaval- fiilinin anlamları:

A1: sakinleşmek, yatışmak

yaġı andın *yawaldı*

"Düşmanın öfkesi *yatıştı*" (DLT 171).

yavaltur- fiilinin anlamları:

A1: (kötü düşünce vb.) bastırmak

yekig utup yegedip yavlaḳ köŋülin *yavalturgalı* ugay

"Şeytanı ele geçirip şeytani düşüncelerini iyi hâle getirip *bastırabileceğiz*"

(TT X 80, 81).

A2: yenmek

yaġısın yavlaḳın k(e)ntün *yavalturgay biz*

"Düşmanını kendiliğinden *yeneriz*" (AY409 12-13).

tört türlüg şmnu süüsin *yavaldurtaçı*

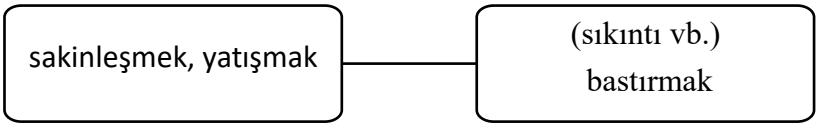
"Dört türlü şeytan ordusunu *yenecek*" (BT VIII 42, 43).

Değerlendirme:

A1: *yaval*- fiili 'sakinleşmek' temel anlamına sahiptir. *yavaltur*- fiili ise A1'de '(kötü düşünce vb.) bastırmak' anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam geçişkenliği vardır. *sakinleşmek* eylemi 'bir kimsenin yüksek sinirli ve öfkeli hâlden durgun hâle gelmesi, yatışması' anlamındadır. Hemen yukarıda tespit ettiğimiz '(kötü düşünce vb.) bastırmak' eyleminde de kötü duygu ve düşüncelerin derecesinin kişide yüksek olması sonucunda söz konusu düşünceleri bastırarak en az seviyeye indirme veya yok etme söz konusudur. Bu bağlamda bir şeyin veya bir kimsenin sakinleşmesi, durgunlaşması olgusundan hareketle kötü düşünceyi bastırmadan söz etmek mümkündür. -DXr- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

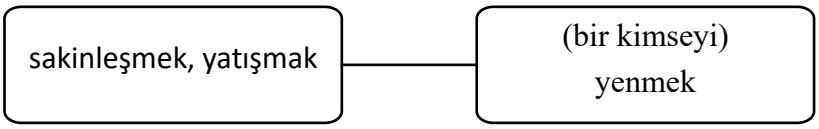
Zorunlu istem olarak *yaval*- fiili A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yavaltur*- fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde

yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A2: *yaval-* fiili 'sakinleşmek' temel anlamına sahiptir. *yavaltur-* fiili ise A2'de 'yenmek' anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam geçişkenliği vardır. *sakinleşmek* eylemi 'bir kimsenin yüksek sinirli ve öfkeli hâlden durgun hâle gelmesi, yatışması' anlamındadır. Hemen yukarıda tespit ettiğimiz bağlamda da savaşta bir ordunun diğer bir orduyu yenerek onu ehlîlleştirmesi, kükreyen bir orduyu mağlup ederek sakin hâle getirmesi söz konusudur. Yani *sakinleşme* anlam alanı üzerinden bir orduyu yenerek onu etkisiz hâle getirmekten söz etmek mümkündür. Bu bağlamda söz konusu anlam değişmesinde -DXr- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yaval-* fiili A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yavaltur-* fiili ise A2'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *süreç* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yavaş* 'yavaş, nazik, barışçıl' (EDPT 880)

138. yöleştür- 'karşılaştırmak' (EDPT 933)

yöleş-tür- < yöleş- 'benzemek, andırmak' (OTWF 725)

yöleş- fiilinin anlamları:

A1: benzemek

bu üçünç yaruḳ kün teŋrike okşayur *yöleşür*

"Bu üçüncüsü Güneş Tanrısına *benzer*" (M III 18 7).

yöleştür- fiilinin anlamları:

A1: karşılaştırmak

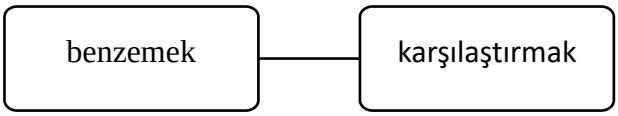
yene bo iyin ögirmeklig buyan edgü ḳılınçıġ oġşatsar *yöleştürser* ming ülüşinte biriŋe yme yitmez "yine bu sebeple iyi amelleri *karşılaştırsa* bin parçadan birine bile yetmez" (AY 156 8-12).

soġançıġ körkle yaruḳın .. alp *yöleştürgülük* titirler (AY 348 5, 6).

"Mükemmel parlaklığını .. *karşılaştırmak* zordur"

Değerlendirme: *yöleş-* fiili 'benzemek' temel anlamına sahiptir. *yöleştür-* fiili ise 'karşılaştırmak anlamına sahiptir. *benzemek* fiili TDK'da "iki nesne ya da şey arasında birbirini andıracak kadar ortak nitelikler bulunmak, andırmak" olarak açıklanmıştır (TDK). Bu bağlamda materyal olarak birbirine benzeyen iki nesne karşılaştırılabilir. Yani *yöleş-* fiilinin 'benzemek' anlamı -DXr- ekini alarak 'karşılaştırmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca -DUr eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yöleş-* fiili A1'de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yöleştür-* fiili ise A1'de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yöleştürgülüksüz* 'karşılaştırılamaz' (EDPT 933), *yöleşi* 'benzer', *yöleşür-* 'mukayese ettirmek' (OTWF 343, 725)

2. 9. -GXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

139. ėrgür- 'ulaştırmak, vardırmak' (EDPT 227)

ėr-gür- < ėr- 'varmak, ulaşmak' (EDPT 194)

ėr- fiilinin anlamları:

temir ḳapıġḳa tegi *ėrtimiz*

"Demir Kapıya kadar *ulaştık*" (T II G 1).

ėrgür- fiilinin anlamları:

A1: başarmak

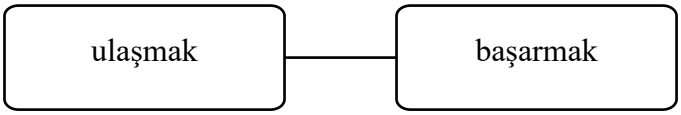
sansardın ozġalı ḳutrulġalı *ergürmeser* ol tınlıġ utġuratı maytrı burkan ödinte ḳurtulur

"Samsâra'dan kurtulmayı *başaramaz* ise, o kimse muhakkak Maytrı burkan devrinde kurtulur" (Maitr 8 45).

Değerlendirme: *ėr-* fiili 'varmak, ulaşmak' temel anlamına sahiptir. *ėrgür-* fiili ise bağlamda 'başarmak' anlamında kullanılmıştır. Bir kimse hedefine ulaştığında başarmış olur. Bu bağlamda ulaşılan durum başarıyı getirdiğinden *ėr-* fiili -GXr- ekini alarak 'başarmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ėr-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ėrgür-* fiili

ise A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* bulunma-çıkma rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *ėrgü* 'ev, mesken', *ėrig* 'varılan yer, varlık', *ėrinç* 'büyük ihtimalle', *ėriş-* 'birlikte varmak', *ėrtür-* 'ulaştırmak, sonuçlandırmak, geçirmek', *ėrtiş-* 'geçişmek' (EDPT 210, 223, 234, 239)

140. ötgür- 'nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek, girmek (bu anlamda nadir kullanılır); bir problemi etraflıca anlamak ve açıklayabilmek' (OTWF 751)

öt-gür- < öt- 'geçmek' (EDPT 39)

öt- fiilinin anlamları:

A1: bir yerden geçmek

süsi kalın kim *öter*

"Askerin kalabalık oluşundan neredeyse *geçemeyecektim*" (DLT 159).

tamġa suvı taşra çıkıp tağıġ *öter*

"Bu su kolu dağa *nüfuz eder*" (DLT 184).

A2: delip geçmek

ol süvri şişler üze tüşerler bütün etözlerinde arkuru turkuru *ötüp* üner

"Onlar sivri şişler üzerine düşerler ve bu şişler bedenlerini haç şeklinde *delip geçer*" (DKPAM 760).

oḳ keyikten *ötti*

"Ok geyik ve benzerini *delip geçti*" (DLT 88).

A3: vâkıf olmak, öğrenmek

san saḳış edreminge barçaḳa *ötmiş*

"Hesap sanatının tamamına *vâkıf olmuş*" (AY 585 22, 586 1).

ötgür- fiilinin anlamları:

A1 anlamak

bu biş yükmekig ince *ötkürü* usar

Bu beş tomarı iyice *anlayabilir* (TT VI 161, 162).

ḳamaġ şastarlarıġ *ötgürmiş*…

"Bütün sutraları *anlamış*" (BT XXVI 108 1-4).

A2: açıklamak

alḳu nomuġ *ötgürmiş* tip atanurlar (AY 204 3).

“Bütün öğretiyi *derinlemesine açıklamış*, deyip adlandırırlar”

alḳınmaḳsız isilmeksiz kirtü savıġ *ötgürteçi* nomluġ

“Bu bitmeyen ebedi gerçek sözü derinlemesine *açıklayacak öğreti kitabı*” (AY 338 18).

A3: çözüm bulmak

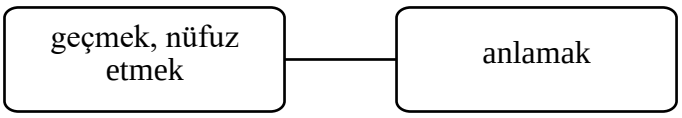
balıḳ uluşta bilgelerke ayıtıp kim yème *ötkürü umadılar*

“Şehirdeki ve ülkedeki bilgelere sormuş; onlar da *çözüm bulamamışlardı*” (İPKP LXXIV 1, 2, 3).

Değerlendirme:

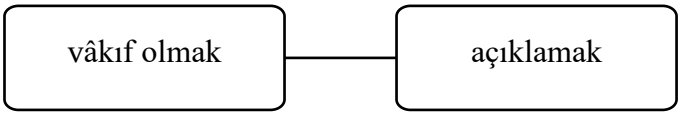
A1: *öt-* ‘(bir yerden bir yere) geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarına sahiptir. *ötgür-* fili ise A1’de ‘anlamak’ anlamında kullanılmıştır. *öt-* fiilinin bir anlamı olan ‘nüfuz etmek, bir şeyin içine geçmek, işlemek’ eylemlerinin sonucunda bir nesne üzerinde etki oluşur. O nesne derinlemesine incelenip işlem görür. Nesnelere atfedilen özellik insanlar için kullanıldığında anlam soyutlaşmasıyla ‘derinlemesine anlamak’ anlamını kazanmış olabilir. Keza derinlemesine incelenen bir şey iyice anlaşılır. Bu bağlamda *öt-* fiilinin ‘nüfuz etmek’ anlam alanı üzerinden ‘anlamak’ anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ötgür-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

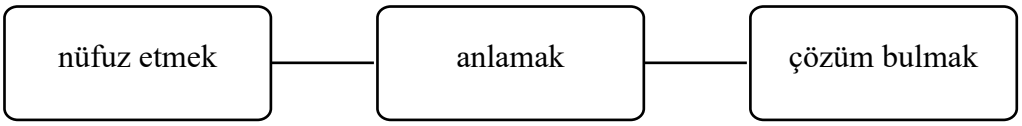
A2: *öt-* ‘(bir yerden bir yere) geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarına sahiptir. *ötgür-* fili ise A2’de ‘açıklamak’ anlamında tespit edilmiştir. *öt-* fiilinin belirttiği ‘vâkıf olmak’ anlamından hareketle bir bilgiyi iyice öğrenip ona vâkıf olan kimse karşısındaki kişiye rahatlıkla aktarıp açıklayabilir. Bu bağlamda *öt-* fiilinin ‘öğrenmek, vâkıf olmak’ anlam alanı üzerinden ‘açıklamak’ anlamına gelmesi muhtemeldir.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A3’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *mevzu* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ötgür-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A3: *öt-* '(bir yerden bir yere) geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak' anlamlarına sahiptir. *ötgür-* fili ise A3'de 'çözüm bulmak' anlamında kullanılmıştır. *öt-* fiilinin bir anlamı olan 'nüfuz etmek, bir şeyin içine geçmek, işlemek' eylemlerinin sonucunda bir nesne üzerinde etki oluşur. O nesne derinlemesine incelenip işlem görür. Nesnelere atfedilen özellik insanlar için kullanıldığında anlam soyutlaşmasıyla 'derinlemesine anlamak' anlamını kazanmış olabilir. Keza derinlemesine incelenen bir şey iyice anlaşılır ve çözüme ulaştırılır. Bu bağlamda *öt-* fiilinin 'nüfuz etmek' anlamı 'çözüm bulmak' anlam alanı üzerinden 'anlamak' anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A3'de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ötgür-* fiili ise A3'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

Türevleri: *ötüg* 'dilekçe, rica', *ötün-* 'arz etmek, rica etmek, hürmet etmek, dua etmek, takdim etmek' *ötür-* 'geçirmek, deldirmek' (OTWF 199, 611, 719), *ötügçi* 'ricacı, dilekçi; aracı', *ötünç* 'rica, maruzat', *ötrü* / *ötürü* 'ötürü, bundan dolayı', *ötgün-* 'örnek almak, taklit etmek', *ötgünç* 'öykü', *ötgürü* 'bir şey yüzünden, tam olarak, *ötgürüş-* 'nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek (karşılıklı olarak, birlikte)', *ötse-* 'bir şeyin içinden geçmek ve çıkmak istemek' (EDPT 52, 53, 54, 61, 71)

141. sergür- 'sabırlı olmak, durgun sessiz olmak' (EDPT 850)

ser-gür- < ser- 'tahammül etmek, sabretmek' (EDPT 843)

ser- fiilinin anlamları:

A1: sabretmek

bo üç törlüg serinmeklerin ürüg uzatı *sererler* serinürler

"Bu üç türlü tahammül ile her zaman *sabrederler*" (AY 208 7).

ol *serdi*

"O *sabretti*" (DLT 234).

serinse kişi öz tilekin tapar

serip turdaçı er örüŋ ḳuş tutar

"Kişi sabrederse dileğine kavuşur

Sabredip bekleyen avcı ak-kuş tutar" (KB 1319).

A2: (acı vb.) dayanmak

öz ig emgekimin *serü umatın* birer birer ögümin köŋülümin ıçğınur mn

“hastalık ve acıya dayanamıyor git gide aklımı kaybediyorum” (U III 37 37).

sergür- fiilinin anlamları:

A1: (su vb.) durgunlaşmak

ince ḳaltı çuuġ suvıġ turġurup artuḳraḳ *sergürser*

“Nasıl ki eğer biri çamurlu suyu tamamen *durgunlaştırırsa*” (AY 74 22, 23).

A2: dinlendirmek

yogaçare burun yüdindin yeelin aḳuru tartıp *sergürgül*

“Yoga havasını burun deliğinden yavaşça çekip ve *dinlen*” (BT XXXVI H 044-46).

A3: bastırmak

öçüg kekig kiderip öfke tülükin *sergürüp* ögüg ḳanıġ tapınu

“İntikam nefretini giderip, öfke gücünü *bastırıp* anne ve babaya hizmet ederek” (BT XIII 15 17,18)

A4: (bir şeyi) ertelemek

ḳ[arışm]akıġ erişmekig *sergürtüŋüz*

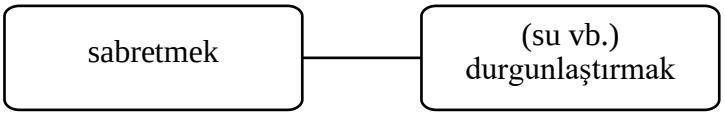
“Sen çekişmeyi ve rekabeti *erteledin*” (TT III 77).

Türevleri: *serim* ‘sabır’, *serimlig* ‘sabırlı’, *serimsiz* ‘sabırsız’, *serin*- ‘sabırlı olmak’, *serinç* ‘sabır’, *serinçsiz* ‘dayanılmaz, çekilmez’, *serme*- ‘sıvıdan bir şey süzmek’, *sermel*- ‘çıkarılmak’, *sermet*- ‘çektirmek, çıkartmak’ (EDPT 852, 853, 854)

Değerlendirme:

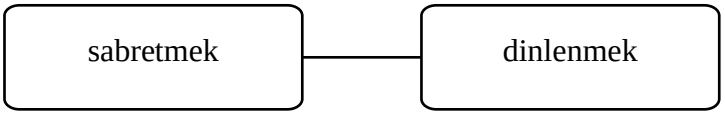
A1: *ser*- fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *sergür*- fiili ise A1’de ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. *sergür*- fiilinin belirttiği ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamında da hareketli veya bulanık bir şeyin durgun hâle gelmesi söz konusudur. Bu çerçevede ser- fiili -GXr- eki alarak ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamına gelişmiş, söz konuş ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser*- fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. *sergür*- fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

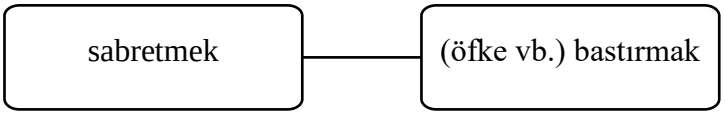
A2: *ser*- fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *sergür*- fiili ise A1’de ‘dinlenmek’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. Meydana gelen bu eylemde de olduğu gibi *sergür*- fiilinin ‘dinlenmek’ anlamında da hareketin sona ermesi ve dinlenme işine geçilmesi söz konusudur. Her iki eylemde de hareket kesilir. Bu çerçevede ser- fiil -GXr- ekini alarak ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamına gelişmiş, söz konuş ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser*- fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. *sergür*- fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

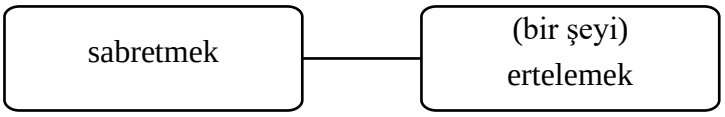
A3: *ser*- fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *sergür*- fiili ise A3’de ‘(öfke vb.) bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. *ser*- fiilinin belirttiği ‘sabretmek’ anlamı ‘(öfke vb.) bastırmak’ eyleminde de söz konusudur. Sabretme eyleminin sonucunda, hareket ve eylem kesilir, durgun hâle gelinir. Keza *sergür*- fiilinin belirttiği ‘(öfke vb.) bastırmak’ anlamında da öfke duygusunun yapı olarak aktif, hareketli ve her an saldırgan olması nedeniyle öfkeyi bastırarak durgun hâle getirme söz konusudur. Bu durumda ser- *fiili* -GXr- ekini alarak yeni bir sözlüksel değer kazanmış ve söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ser*- fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. *sergür*- fiili ise A3’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A4: *ser*- fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *sergür*- fiili ise A4’de ‘(bir şeyi) ertelemek’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, bir olayın gerçekleşmesi için beklemek, dayanmak anlamına gelir. Ertelemek eylemi ise bir olayın veya durumun gerçekleşmesini sonraya bırakmak anlamındadır. Her iki fiilde de derin yapıda bir bekleme söz konusudur. Bu çerçevede ser- fiili ‘sabretmek’ anlamından -GXr- eki alarak ‘(bir şeyi) ertelemek’ anlamına gelişmiş, söz konuş ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. *sergür-* fiili ise A4'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

142. todġur- '(bir kimseyi) bıktırmak' (DLT 283; OTWF 753)

tod-ġur- < tod- '(karın vb. için) doymak' (OTWF 643)

tod- fiilinin anlamları:

A1: doymak

bir *tods(a)r* açs(ı)k öm(e)z s(e)n

"Bir *doysan* açlık düşünmezsin (KT G 8).

et'özleri kөŋül[leri] *todup* ḳanp açnaḳlan ḳızmaḳları y(i)me yitip yokadıp…

"Bedenleri ve kalpleri *doyup*, açlıkları ve sefaletleri sona erip" (BT II 757-759).

meniŋ ḳarın *toḍtı*

"Benim karnım *doydu*" (DLT 529).

todġur- fiilinin anlamları:

A1: bıktırmak

ol meni bu īştın *toġurdı*

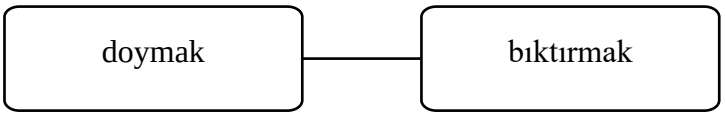
"O beni bu işten *bıktırdı*" (DLT 283).

Türevleri: todur- "doyurmak" (OTWF 722)

Değerlendirme: *tod-* fiili 'doymak' temel anlamına sahiptir. *todġur-* fiili bağlamda 'bir şeyden bıkmak' anlamında tespit edilmiştir. *tod-* fiilinin belirttiği 'doymak' anlamı *todġur-* fiilinde 'bir işten doymak' şeklinde kendini göstermiştir. Zira bir iş çok fazla yapıldığında o işten doymuş ve bıkmış duruma gelinir. Bu bağlamda *tod-* fiili -GXr- eki alarak 'bir işi çok kez yapma' anlam alanı üzerinden 'bıktırmak' şeklinde anlam bakımından olumsuz bir anlama gelişmiş ve yeni sözlüksel değer kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *tod-* fiili A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *todġur-* fiili ise A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak faydalanan anlamsal rolünde yükleme ve kaynak anlamsal rolünde çıkma

durum ekli tamlayıcılarını alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

143. toşġur- "doldurmak, tamamlamak, başarmak' (OTWF 753)

toş-ġur- < toş- 'dolmak, doldurmak' (OTWF 264)

toş- fiilinin anlamları:

A1: dolmak

ağılıḳları ḳıznakları barça ed tavarlar üze tolsun *toşsun*

"Hazineleri tümüyle değerli eşyalarla *dolsun*" (AY 118 14-16).

toşġur- fiilinin anlamları:

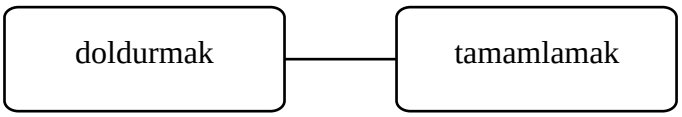
A1: tamamlamak

on orunluġ yorıḳlarıġ *tuşḳurup*

"On yerdeki değişiklikleri *tamamlayıp*" (BT II 391, 392).

Değerlendirme: *toş*- fiili 'dolmak, doldurmak' temel anlamına sahiptir. *toşġur*- fiili ise bağlamda 'tamamlamak' anlamında tespit edilmiştir. Bir şey doldurulduğunda eksiksiz tamam hâle gelir. Bu bağlamda *toş*- fiili 'dolmak' anlam alnı üzerinden -GXr- ekini alarak 'tamamlamak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel değer katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *toş*- fiili A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *toşġur*- fiili ise A3'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *toşġurt*- 'tamamlatmak, yerine getirtmek' (OTWF 789)

144. turġur- 'kaldırmak, yükseltmek, uyandırmak' (EDPT 541)

tur-ġur- < tur- 'ayakta durmak, dik durmak, hareketsiz durmak' (EDPT 529)

tur- fiilinin anlamları:

A1: durmak

yiliŋe ḳudursuġıŋa tegi yaġrıpan ḳamşayu umatın *turur*

"Yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan *duruyor*." (Irk 16).

yėrtinçüde *turup* yitlinmeser batmasar

“yeryüzünde *durup* yitmese, batmasa” (AY 197 13).

ėlig birle bo [yėrde] *turġalı* umaġay biz

“Hükümdar ile bu yerde duramayacağız” (BT XXXVII 3792-3793).

A2: kalkmak

turup yėrin tapa bardı

“*Kalkıp* kendi ülkesine doğru gitti” (Ş G 6).

üze tuman turdı asra toz *turdı*

“Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz *kalktı*.” (Irk 15).

A3: ortaya çıkmak

yaruḳ künler tünerig tünlerke utrunġalı öçeşgeli *turdılar*

“Aydınlık günler karanlık gecelere direnmek ve (karanlık gecelerle) savaşmak için *ortaya çıktılar*” (M III 19 9).

A4: (rüzgar vb.) çıkmak

ḳaltı kün ortuda sınar yil *tursar* ötrü ol bulġaḳlaraġ irdin sınar elitir tegürer

“Eğer rüzgâr güney taraftan *çıkarsa* sonra o dalgalanmaları kuzey tarafa nasıl taşır, ulaştırır?” (M III 10).

turġur- fiilinin anlamları:

A1: (his) uyandırmak, beslemek

yime yinçge yip egirgü(lüg) küvençeŋ köŋüllüg işilerniŋ küvenç köŋülin *turġururlar*

“Yine önce ip eğiren mağrur hislerini *uyandırırlar*” (Maitr 106: 17-19).

kutluġ tınlıġlarḳa sizik köŋül *turġursalar*

“Mutlu kimselere (karşı) şüphe duyguları *besleseler*” (Maitr 84: 33).

A2: ehlilleştirmek

atlar yaŋ(alar)ıġ *turġurdaçı ögretdeçi*

“Atlar ve filleri *ehlileştirecek* ve talim ettirecek” (Maitr 110 2,3).

A3: kurmak, yapmak

ölütlük etlik itdimiz *turġurdumuz* erser

“Mezbaha ve et dükkanları *kurarsak*” (TT IV A 45, 46).

er tam *turġurdı*

“Adam duvar *yaptı*” (DLT 284).

teŋsizde tegirmen *turġursa* yaraġsızda yār barır

“Birisi uygun olmayan yerde değirmen *yaparsa* su gereksiz yerden fışkırır” (DLT 491).

A4: dayanmak

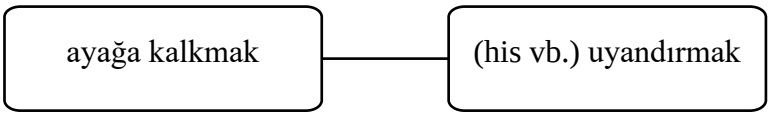
bışrunu bütürü ürke{}ç üdün *turġuralım*

“Çok iyi pratik yapıp uzun süre *dayanalım*” (BT XXI 1089, 1090).

Değerlendirme:

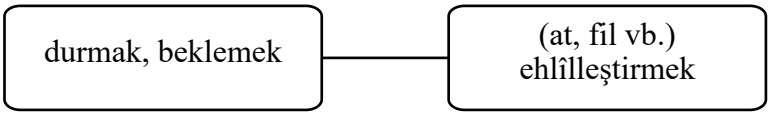
A1: *tur*- fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turġur*- fiili ise A1’de ‘(his vb.) uyandırmak’ anlamında kullanılmıştır. *tur*- fiilinin belirttiği ‘kalkmak’ anlamından hareketle *turġur*- fiilinde *uyanma*, *kalkma* işi duygular üzerinden gerçekleşir. Keza ‘(his vb.) uyandırmak’ eyleminde de bazı etkenler sonucunda mecaz olarak uyuyan bir duygu vb. uyandırılır ve ortaya çıkmış olur. Bu çerçevede *tur*- fiili -GXr- ekini alarak ‘(his vb.) uyandırmak’ şeklinde insana özgü özel bir anlam kazanmış, söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve bu nedenle de türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur*- fiili A2’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *turġur*- fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

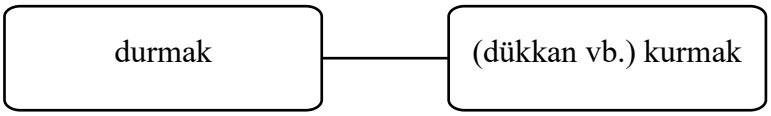
A2: *tur*- fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turġur*- fiili ise A1’de ‘(at, fil vb.) ehlîlleştirmek’ anlamında kullanılmıştır. At, fil gibi hayvanları eğitebilmek için ehlîlleştirip yani sakinleştirip evcil hâle getirmek gerekir. *tur*- fiilinin belirttiği ‘durmak, yerinde sakince beklemek’ anlamından hareketle *turġur*- fiilinin ‘ehlîlleştirmek’ anlamında da ‘sakince beklemek, sakinleşmek’ söz konusudur. Bu bağlamda *tur*- fiili -GXr- ekini alarak ‘(at, fil vb.) ehlîlleştirmek’ özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur*- fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *turġur*- fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *turġur*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

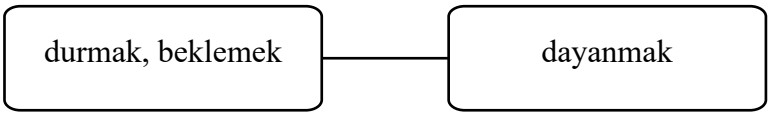
A3: *tur-* fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turġur-* fiili ise A3’de ‘(dükkan vb.) kurmak’ anlamında kullanılmıştır. *tur-* fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamı bağlamlarda aynı zamanda ‘bir yerde kalıcı olarak kalmak, yerleşmek’ anlamlarında da görülür. *turġur-* fiilinin ‘(dükkan vb.) kurmak’ anlamında da bir yerleşme söz konusudur. Keza Uygurlar yerleştikleri yerlerde yaşamını devam ettirebilmek için dükkanlar kurmuşlar, ticaretle uğraşmışlardır. Bu çerçevede tur- fiilinin ‘durmak’ anlamı ‘yerleşmek’ anlam alanı üzerinden -GXr- ekini alarak ‘(dükkan vb.) kurmak’ şeklinde bir anlam gelişmiş ve söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *turġur-* fiili ise A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *turġur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

A4: *tur-* fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turġur-* fiili ise A4’de ‘dayanmak’ anlamında kullanılmıştır. tur- fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamı ‘bir yerde durmak, uzun süre beklemek, sabretmek’ anlamlarını barındırdığından *turġur-* fiilinin ‘dayanmak’ anlamıyla yakından ilişkilidir. Keza ‘dayanmak’ eyleminde de ‘uzun süre beklemek, sabretmek’ söz konusudur. Bu bağlamda tur- fiili -GXr- ekini alarak ‘durmak, uzun süre beklemek’ anlam alanı üzerinden ‘dayanmak’ anlamını kazanmış olmalıdır. Söz konusu türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *turġur-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne anlamsal alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *turġur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

Türevleri: *turġaḳ* ‘bekçi, nöbetçi’ *turuġ* ‘ayakta durulacak bir yer’, *turuḳ* ‘ikametgâh, durma yeri’, *turuġsa-* ‘durmak istemek’, *turul-* ‘durulmak, durdurulmak’, *turuldur-* ‘durdurulmak’, *turum* ‘durma’, *turma* ‘durma, teklif’, *turumla-* ‘(suyun vb. bir şeyin

derinliğini) boy ile ölçmek', *turumsın*- 'ayağa kalkıyor gibi görünmek', *turun*- 'karşı koymak, itiraz etmek', *turuş* 'tavır, davranış, duruş', *turuş*- 'birbirine karşı koymak' (EDPT 538, 539, 542, 548, 549, 551, 552, 554)

2. 10. -(X)k- Çatı Ekli Fiillerin Semantiği

145. alık- 'zalim olmak, vahşi olmak' (UWNEU 46).

al- fiilinin anlamları

A1: (bir şey) almak, tutmak, kapmak

ötrü ol yilviçi tört yol beltirinte kıġ yam ot ıġaç alıp

"Daha sonra o sihirbaz dört yol ağzında pislik, gübre, ot, ağaç alıp" (AY 384 14).

ol işiler sigiriyü tegip bars aġzınta kençkiyesin suculu alsar

"O kadın seğirterek varıp kaplanın ağzından yavrucuğunu çekip alsa" (Maitr: 33 19, 20).

ol aşçı er élig begke yégülük et alıp

"O aşçı hükümdar beye yemeklik et alıp" (UWNEU 36)

yarmaḳ al

"Parayı al" (DLT 98).

A2: zorla almak, fethetmek

ėlin anta altım

"Ülkesini orada fethettim" (BK D 27).

tavarın altımız

"malını gasp ettiğimiz" (TT IV 6 44).

ḳılıçın alır il buḍun başçısı

"Halkın başında duran kılıçla memleket alır" (KB 2140).

A3: (söz, öğüt, tavsiye vb.) almak, dinlemek

bilig bilmez kişigle ol sabıġ *alıp* yaġru barıp üküş kişi öltüg

"Bilgisiz kişiler o sözü (dikkate alıp) *dinleyip* yakına varıp birçok kişi öldünüz" (K G7).

ögüm ötin alayın

"Annemin öğüdünü dinleyeyim" (IB 58)

alık- fiilinin anlamları

A1: zalim olmak, vahşi olmak, kötüleşmek

bars teg *alıku*

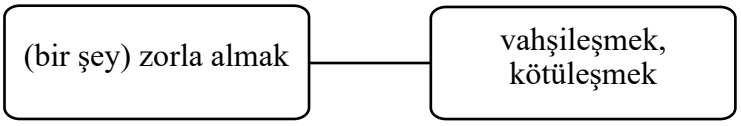
“bars gibi *vahşileşerek*” (UWNEU 46).

bāşı anıŋ alıḳtı

“Onun yarası azdı” (DLT 96).

Değerlendirme: alıḳ- fiilinin *****alı- fiilinden gelmiş olabileceği ifade edilir. Söz konusu fiil için ‘zalim olmak, vahşi olmak?’ anlamları verilir (OTWF 645, UWNEU 46). Bu anlamların *al-* fiilinin ‘fethetmek, zapt etmek’ anlamlarıyla ilgili olabileceği düşüncesindeyiz. *al-* fiili için ‘bir yeri fethetmek, zorla olmak’ anlamında merkezden dışa doğru bir hareket söz konusu iken *alıḳ-* ‘vahşileşmek’ fiilinde eylem bir canlının içinden doğar. Eylemin sonucundan bu eyleme maruz kalan canlı etkilenir. Yani dönüşlülük çatı ekinin nitelikleri söz konusu olur. -(X)k- eki; işlev olarak türetimlik, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermiştir. Ayrıca *alıḳ-* fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘almak’ kavram alanının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanır.

Zorunlu istem olarak *al-* fiilinin öznesi *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı da alır. *alıḳ-* fiilinin istemi *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)k- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *alıḳ-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *alkın-* ‘bitmek, tükenmek, azalmak, mahvolmak, ölmek’, *alḳıntur-* ‘kaybettirmek, bitirtmek’, *alıl-* ‘kendisi için almak’, *alın-* ‘(kendine) almak, kabul etmek, seçmek, üstlenmek’, *alış-* ‘karşılıklı alıp vermek’, *altur-* ‘(bir şey) aldırmak’ (OTWF 553, 586, 587, 653, 800,); *alım* ‘alma, alım’, *alımcı* ‘alacaklı’, *alımlıġ* ‘alacaklı’, *alḳ-* ‘tamamlamak, bitirmek, yok etmek’, *alḳınç* ‘sonu gelme, yok etme’, *alḳış-* ‘karşılıklı olarak birbirini yok etmek’, *alḳu* ‘tüm, herkes’, *altuz-* ‘aldırmak, yakalatmak’ (EDPT 134, 135, 137, 145, 146).

146. aşuk- ‘sabırsız olmak acele etmek’ (UWNEU 96)

aş-(u)ḳ < aş ‘geçmek’ (VEWT 30a)

aş- fiilinin anlamları:

A1: aşmak

ol yılḳa türgėş tapa altun yışıġ *aşa* ėrtiş ügüzüg keçe yorıdım

“O yıl içerisinde Türgişlere karşı Altay dağlarını *aşıp* Ertiş nehrini geçerek yürüdüm” (BK D 27).

aşuḳ- fiilinin anlamları

A1: acele etmek

anı körüp ilig beg ḳatunı birle aşuḳup ince tip ayıtdı

“Onu gören hükümdar bey hatunuyla acele ederek şöyle söyledi” (AY 624 13).

ayıġ kılınç öçgü işde *aşuku* evrilip

“kötü davranışlarını yok etme işinde acele edip” (ETŞ 144).

A2: özlemek

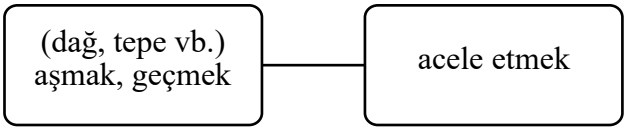
ol ewke aşuktı

“Adam evini özledi” (DLT 95).

Değerlendirme:

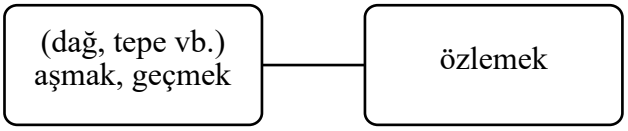
A1: Räsänen, aşuḳ- fiilinin aş- ‘geçmek’ fiilinden geldiğini düşünür (VEWT 30a). *aş-* fiili ‘dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek’ temel anlamına sahiptir. *aşuḳ-* fiili ise A1’de ‘acele etmek’ anlamında kullanılmıştır. aş- ‘bir yerden geçmek’ anlamından aşuḳ- ‘acele etmek’ anlamına geçişte aşılan mesafe, anlam vurgusu ön plandadır. Bir mesafeyi geçerken harcanan bir zaman söz konusudur. Bu durumda ‘acele etme’ anlamı meydana gelmiş olabilir. -(X)k- eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katar ve türetimlik işlevi görür.

Zorunlu istem olarak *aş-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *aşuḳ-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

A2: *aş-* fiili ‘dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek’ fiilinin anlamında gidilen yere ve kişilere kavuşma isteği söz konusudur. Bir yere varıp bir kimseyi görmek istediğimizde *özleme* eylemi gerçekleşir. *aşuḳ-* ‘özlemek’ anlam gelişmesi de bu şekilde meydana gelmiş olabilir. Fiilin ‘özlemek’ anlamında içte meydana gelip dışta bir kişi, nesne veya yere yönelen bir eylem tanıklanır. Bu bağlamda -(X)k- türetimlik işlevi görür ve fiilin sözcükselleşmesine etki eder.

Zorunlu istem olarak *aş-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *aşuḳ-* fiili ise A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *aşuḳ-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir göstergedir.

Türevleri: *aşnu* 'önce', *aşnuki* 'önceki', *aşnuraḳ* 'daha önce', *aşur-* 'aşırmak, geçirmek, yüceltmek', *aşru* 'çok fazla, aşırı', *aşrul-* '(bir yere) taşınmak, nakledilmek', *aşsa-* 'aşmak istemek' (EDPT 264, 265)

147. ḳorḳ- 'korkmak' (OTWF 646)

ḳorı-k < ḳorı- 'korumak' (OTWF 646)

ḳorı- fiilinin anlamları:

teŋrim *koruŋ* bu yigüçi yeklerde

"Tanrım! Bu yiyici (korkunç) şeytanlardan bizi *koruyun*." (M III 24).

otuġ *ḳorıdı*

"Otlağı *korudu*" (DLT 462).

ḳorḳ- fiilinin anlamları

üküş téyin neke *ḳ(o)rḳ(u)r* biz

"Çok diye niçin *korkacağız*" (T II B 4).

kişi *korkmış* korkma témiş

"Adam *korkmuş*, korkma demiş" (IB 2).

nızvanılarḳa ertiŋü *ḳorḳup*

"İhtiraslardan aşırı *korkup*" (U III 75 6-7).

ḳul teŋriden *ḳorkdı*

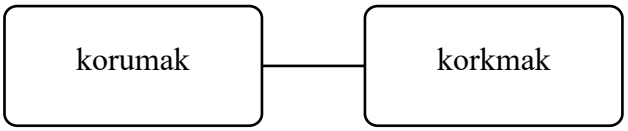
"Kul yüce Allah'tan korktu" (522).

Değerlendirme:

A1: *ḳorı-* fiili 'korumak' temel anlamına sahiptir. *ḳorḳ-* fiili ise bağlamlarda 'korkmak' anlamlarında tespit edilmiştir. Bir kimseyi ya da bir şeyi korurken 'değer verme' bahis konusudur. Değer verilen kişi ya da nesneleri kaybetmekten ya da onlara bir zarar

gelmesinden korkulur. Anlam gelişiminin *korumak* somut eyleminden *korkmak* soyut eylemine doğru olduğunu düşünüyoruz. -(X)k- eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve fiilde sözcükselleşme meydana getirmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak ḳorı- fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli ve uyarıcı anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcılar alabilir. *ḳorḳ-* fiili ise A1'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *ḳorḳ-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir göstergedir.

Türevleri: *ḳorḳıt-* 'korkutmak', *ḳorḳız-* 'korkutmak', *ḳorḳun-* '(kendi kendine) korkmak' (OTWF 757, 776); *ḳorıġ* 'muhafazalı, kapalı yer', *ḳorıġçı* 'korucu', *ḳorıġlıġ* 'korunaklı', *ḳorḳunç* 'korkunç', *ḳorḳluġ* 'korkak', *ḳorḳul-* 'korkulmak', *ḳorḳuş-* 'birbirinden korkmak', (EDPT 652, 654, 655, 656, 657).

148. soyuḳ- 'soyulmak, yağmalanmak' (EDPT 859)

soy-(u)ḳ- < soy- 'derisini yüzmek, soymak' (EDPT 858)

soy- fiilinin anlamları:

A1: (deri vb.) soymak

tınlıġlarıġ ölürür terisin *soyar*

"Canlıları öldürür ve derisini *soyar*" (İPKP III 3).

er ḳoyuġ *soydı*

"Adam koyunun derisini *yüzdü* (soydu)" (DLT 455).

soyuḳ- fiilinin anlamları:

A1: yağmalanmak, soyulmak

er *soyuḳtı*

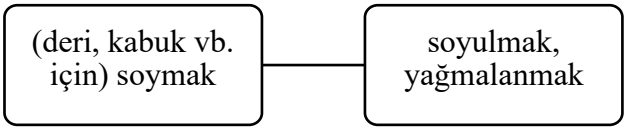
"Adamın malı *yağmalandı* (soyuldu)" (DLT 429).

Türevleri: *soydur-* 'soydurmak', *soyul-* '(deri vb.) soyulmak', *soysuḳ-* 'yağmalanmak' *soyuş-* 'birlikte deri soymak' (EDPT 859, 860)

Değerlendirme: soy- 'deri, kabuk vb. için soymak' somut anlamından 'insan, mal vb. için soyulmak, yağmalanmak' anlamına geçiş söz konusudur. -k- eki dıştan içe doğru yönelen bir hareketi bildirir. Bu ek 'soymak' temel anlamından metaforlaşma yoluyla

‘yağmalanmak, soyulmak’ anlamlarını kazanarak uzaklaşır ve yeni bir anlam meydana getirir.

Zorunlu istem olarak soy- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *soyuḳ-* fiili ise A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir.

149. tarıḳ- ‘dağılmak, sürülmek, uzaklaşmak’ (OTWF 648)

tar-(ı)ḳ- < tar- ‘dağılmak, bölmek ayırmak’ (EDPT 529)

tar- fiilinin anlamları:

A1: parçalamak

ḳuşlar keyikleri (buzu) butarlayu tumşuḳın … tarmakın tarmayu tan[çkılay]urlar

“Kuşlar, geyikler (parçalayarak) yırtarak gagaları ile … pençeleri ile parçalayarak didiklerler” (Maitr: 85 3-5)

A2: dağıtmak

beg süsin *tardı*

“Bey askerini *dağıttı*” (DLT 425).

tarıḳ- fiilinin anlamları:

A1: uzaklaşmak, yok olmak

sizik köŋüllerin *tarıḳar* erti

“Kuşkulu düşünceleri bastırırdı” (Pothi 170).

ol ögretiglerte ögretinser bo ayıg kılınçlar *tarıkar* kiter (AY 149 1).

O öğretilerden öğrense bu kötü davranışlar yok olur.

igi aġrıġı kitgey adası tudası *tarıḳġay*

“Hastalığı geçer, tehlike yok olur” (AY 478 20-21).

A2: (mekân vb.) daralmak, küçülmek

yir tarıḳtı

“Yer, mekân daraldı” (DLT 265).

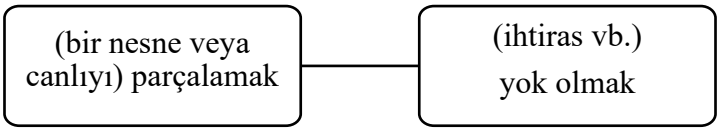
Türevleri: *tarıl-* ‘dağılmak’, *tarḳınç* ‘huzursuz, zor’ (EDPT 540, 547), *tarḳar-* ‘yok etmek, uzaklaşmak, sınırlamak’ (OTWF 739).

Değerlendirme:

A1: tar- ‘parçalamak, dağıtmak’ anlamlarına sahiptir. *tarıḳ-* ise A1’de ‘(ihtiras, kaygı, hastalık vb.) yok olmak’ anlamında tespit edilmiştir. *tar-* ‘parçalamak’ fiili bir nesneyi

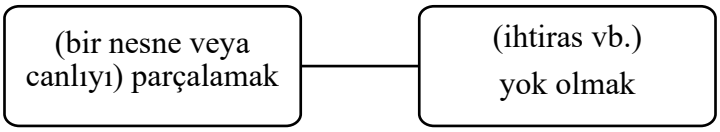
ya da canlıyı parçalamak ve yok etmek ile ilgilidir. Söz konusu ‘parçalamak’ anlamından ‘bir canlının yok olması’ anlam alanı üzerinden (ihtiras vb. yok olmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -k- eki fiilde türetimlik işlevi görür ve fille yeni bir sözlüksel anlam kazandırır.

Zorunlu istem olarak *tar-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *tarıḳ-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilin sözcükselleştiğine dair bir kanıt olabilir.

A2: tar- ‘parçalamak, dağıtmak’ anlamlarına sahiptir. *tarıḳ-* ise A2’de ‘(mekân vb.) daralmak’ anlamında tespit edilmiştir. Bir nesne parçalara ayrılırken parçalar küçülür ve daralır. Bu bağlamda *tarıḳ-* fiilinin ‘(mekân vb.) daralmak’ anlamı *tar-* fiilin ‘parçalamak’ anlamından gelmiş olmalıdır. O hâlde -k- eki fiile türetimlik işlevi katar ve yeni bir sözlüksel anlam kazandırır.

Zorunlu istem olarak tar- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *tarıḳ-* fiili ise A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİK VE İŞLEVSEL ALGORİTMASI

3. 1. Yapım ve Çekim Ekleri Kategorilerinin Sınırlılıkları

Çekim ekleri, eklendiği kelimenin anlamını ve türünü değiştirmeyen kelimelerde biçim değişikliği meydana getiren eklerdir. Söz konusu ekler eklendikleri kelimelerle durum, şahıs, zaman ve sayı bakımından dil bilgisel ilişki kurar. Yapım ekleri ise isim veya fiil kök ve gövdelerine gelerek kelimelere yeni anlam kazandıran ve kelimelerin görevini, türünü değiştiren eklerdir. Nitekim Ergin, çekim eklerinin birleştiği kök veya gövdenin anlamında bir değişiklik yapmadığını söz konusu eklerin kök ve gövdelerin manasına bir münasebet nüansı ilâve etiğini, yapım eklerinin ise kök ve gövdelerde anlam değişikliği yaparak ortaya yeni anlamlar çıkardığını belirtir (Ergin, 1985: 125-126). Dil bilimsel yaklaşımlarla ele alan Booij, çekim ve türetim arasındaki en önemli farkın zorunluluk ilkesiyle oluştuğunu; çekimin bir zorunluluk olarak yapıldığını, türetimin ise isteğe bağlı olarak yapıldığını ifade eder (Booij 2005, 2006; Haspelmath 2002). Erdem, "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları" adlı makalesinde çekim ve türetimliği birbirinden ayıran ölçütleri "zorunluluk, sözdizimsel ilgililik, tür ve anlam değiştirme, çekimlilik, psikolengüistik" şeklinde sınırlar (Erdem, 2011: 82).

Birçok araştırıcı yapım ve çekim eklerinin sınırlılıklarının ne olması gerektiği konusunda ortak paydada buluşurken bazı eklerin sınırlılığı tam olarak belirlenememiştir. Türkçede bazı ekler hem çekim eki hem yapım eki görevinde kullanılırlar. Bu durum bir karmaşıklığa yol açar ve eklerin sınırlılığını zorlar. Söz konusu ekler içinde çatı ekleri de yer alır. Örneğin; arıt- 'temizletmek' < *arı-* 'temizlemek' ; *kėçür-* 'affetmek' < *kėç-* '(bir yerden) geçmek'. Eski Türkçe metinlerden aldığımız hemen yukarıdaki örneklerde *arıt-* fiilinde çatı eki kendi (ettirgenlik) işlevinde kullanılırken, *kėçür-* fiiline gelen çatı eki ise türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel birim meydana getirmiştir. Nitekim Erdem, çatı eklerinin cümlenin unsurlarını etkileyerek sözdizimsel bir görev üstlendiğinden ve düzenli çekimlendiğinden dolayı çatı eklerinin bu özellikleri ile onları bir ölçüde çekim ekine yaklaştığını diğer yandan çatı ekleriyle türeyen kelimelerin sözlüklerde yer alması ve ilgili eklerin fiilin anlamında büyük değişiklikler katmasından dolayı onları bir ölçüde yapım ekine yaklaştığını ifade eder. (Erdem, 2011: 86). Fiillere çatı eki eklendiğinde fiilin temel anlamı değişmiyor, gramer göreviyle kullanılıyor ve sadece durum

değişikliği meydana getiriyorsa bu fiilleri yapım ve çekim eki arasında yer alacak yeni bir kategoriye dahil etmek gerekir. Eğer fiil çatı eki aldığında anlamında köklü değişiklikler meydana getiriyor ve yeni sözlük birim oluşturuyorsa yapım eki kategorisi altında değerlendirilmelidir.

3. 2. Sözlükselleşme

Eklemeli bir dil olan Türkçede söz yapımı -lXk, -CX, -lX, -sXz, -(X)ncI, -Ar, -z gibi yapım ekleri aracılığıyla yapılır. Söz konusu eklerle yapılan türetmelerin anlamları değişirken -l-, -n-, -r-, -ş- çatı ekleri ile yapılan türetmelerin anlamlarının bazıları değişmiş, bazıları değişmemiştir. Bu çerçevede çatı ekleri eklendikleri fiilin temel anlamını değiştirmeden kendi işleviyle kullanılıp yalnızca söz diziminde öğe artırımı ya da eksilmesine sebep oluyorsa bu fiillere yeni sözlük birim demek güç görünüyor. Çatı eki alıp anlamı değişen fiiller ise yeni sözlük birim olarak değerlendirilebilir. Karaağaç sözlükselleşmenin "bir bağlı biçim birimin asıl birim hâline gelmesi, bir söz birimi kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlük birimi hâline gelişi" şeklinde tanımlar (Karaağaç, 2013: 784). Ağca, sözlükselleşmeyi herhangi bir sözcüğün gerçek anlamını ya da sonradan kazandığı anlamları kaybederek yeni bir leksik birime dönüşmesi şeklinde açıklar (Ağca, 2013: 63). Bozkurt'a göre, sözlükselleşme, bir sözcüğün bağlam bağımlı olmaktan çıkıp sözlükte yer alabilmesidir (Bozkurt, 2016: 110). Akalın, sözlükselleşmenin sadece eklerle olmadığını sözcüklerin hayatın içinde kazandığı anlamları ve işlevleri, kültür tarihindeki yerleri ve yaşadığı değişimler bakımından ele alınması gerektiğini dile getirir. Sözcüklerin kökeninin en ince ayrıntısına değinildiği kadar sonraki dönemlerde geçirdiği anlam değişimleri üzerinde durulması gerektiğini de ifade eder. (Akalın, 2014: 28). Hirik (2017: 216)'e göre ise, sözcükselleşme, artzamanlı ya da eşzamanlı olarak insan zihnindeki kavramın dil içerisinde bilinen kelime yapım yollarının dışında fakat yine kendi içerisinde sistemi olan bir tür kelime ortaya çıkarma mekanizmasıdır. TDK Türkçe sözlükte *çık-* fiili için 56 ayrı anlam verilir. Bu anlamlar yan anlam ve mecaz şeklindedir. *çıkar-* fiilinin ilk anlamıysa *çık-* fiilinin ilk anlamıyla ilgilidir ve -Ar- çatı ekiyle oluşur. Bize göre bu sözcüğün ayrı bir madde halinde sözlükte yer almasının bir sakıncası yoktur. Nitekim *çıkar-* fiili için de yirmi iki farklı anlam temel anlamdan sonra yan anlam ve mecaz şeklinde sıralanır. Örneğin; *çıkar-* fiilinin ilk anlamı "birinin veya bir şeyin çıkmasını sağlamak, çıkmasına sebep olmak", mecaz olarak nitelenen yirmi ikinci anlamsa "söylemek" olarak tanıklanır. Yirmi ikinci

maddenin anlam, gramer ve söz dizimi yapısı (fiilin anlamsal rolleri, anlam sınırlılıkları, nitelikleri ve istem yapısı) tamamıyla temel anlamdan farklıdır. Söz konusu maddede 'söylemek' anlamındaki *çıkar-* fiili mecazlaşma sonucunda temel anlamdan iyice kopmuş ve yeni bir anlam birim oluşturmuştur. Bu fiilde mecazlaşma süreci sona erdiğinden -Ar eki artık türetimlik işlevindedir, söz konusu anlamsa dil konuşurları tarafından kullanımda olduğundan sözlükselleşmiştir ve ayrı bir madde olarak yer almalıdır. Bütün bu tanımlar ve örneklerden hareketle sözlükselleşmenin nitelikleri için anlam yapısının, anlam niteliklerinin değişimi, eylemlerde istem yapısının söz diziminde farklılık göstermesi; dil konuşurlarınca göstergenin tanınması ve kullanılması sayılabilir. Başka bir deyişle sözcüklerin birlikte kullanıldığı sözcüklerle ilişkisi göz önünde bulundurularak kullanıldığı bağlamlarda uğradığı anlam değişiklikleriyle farklı bir anlamı işaretlemesi onu sözlük birim hâline getirir.

3. 3. Türetimlik İşlevindeki Çatı Eklerinin İşlevsel ve Anlamsal Görünümü

3. 3. 1. -(X)n- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yaparak yapım eki işlevinde kullanılır.
   ağır ayıġ ḳılınçlarımın anı barça ḳalısız ökünür m(e)n bilinür m(e)n *açınur* m(e)n (AY 137 22, 23).
   "Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*" ḳaġanıma *ötündüm*
   "Kağanıma *arz ettim*" (T G 12).
   aç- fiili 'açmak, açıklamak' anlamlarından -n- eki alarak açın- şeklinde 'itiraf etmek' anlamını kazanmıştır. öt- fiili 'bir yerden bir yere geçmek' anlamından 'arz etmek' anlamını kazanmıştır.
2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -n- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. açın- 'itiraf etmek' < aç- 'açmak', ötün- 'arz etmek' < öt- 'bir yerden bir yere geçmek'.
   'itiraf etmek' anlamındaki örnekte çeşitli duygu ve düşünceleri karşı tarafa aktarma söz konusudur. İçten gelen edim (duygu, düşünce vb.) dışa doğru (bir kimseye) yönelir. Keza 'rica etmek' örneğinde de aynı durum söz konusudur.
   -n- ekinin türediği kök ya da gövde fiilin derin yapısında bulunmayan duygu ve düşüncenin içten doğması işlevi söz konusu ek aracılığıyla derin yapıdan yüzey yapıya taşınır.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -n- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

   1. ve 2. maddedeki örneklerde -n- ekli türetimlik işlevindeki eylemin içten doğması anlamı ön plana çıkar. Bu aşamada içte oluşan anlamı odak noktasına alan -n- eki dönüşlülük kategorisinin işlevini de üstlenmiş olabilir.

   Örneğin: *sevinmek* ve *acınmak* eylemlerinde dıştan gelen bir etki sonucunda içten doğan bir sevinç söz konusudur.

3. 3. 2. -DXr- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

   edgü ögli teginig uzatı *öntürüp*

   "İyi Düşünceli Prensi, kafile hâlinde *uğurlayıp*" (İPKP XXXI 1, 2).

   o anı ewke *öndürdi*

   "O evi gösterip onu *yöneltti* (uğurladı)" (DLT 107).

   ayayu bo nomuġ *yaḳdurmıs*

   "Bu öğretiyi saygıyla *bastırmış*" (BT XIII 41 17)

   ün- fiili 'çıkmak' anlamından -DXr- eki alarak *üntür*- şeklinde 'yolcu etmek' anlamını kazanmıştır. *yaḳ*- fiili 'sürmek' anlamından -DXr- eki alarak *yaḳtur*- şeklinde '(kitap vb.) bastırmak' anlamını kazanmıştır.
2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -DXr- eki derin yapıdan yüzey yapıya ulaştığında belirli bir işlevde anlam yükler. *üntür*- 'yolcu etmek' < ün- 'çıkmak', *yaḳtur*- '(kitap vb.) bastırmak' < *yaḳ*- 'sürmek'.

   'yolcu etmek' eyleminde "bir insanın başka bir insanı bir yere göndermesi" söz konusudur. Bu eylemde meydana gelen hareketin sonucu başka bir insan üzerinde etki yapar ve o insanı harekete geçirir.
3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -DXr- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

   1. ve 2. maddedeki örneklerde -DXr- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin işlevleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

Örneğin; “Gömleğini yıkattı. Arabamı temizlettim.” örneklerinde gömleğin ve arabanın yıkanması ve temizlenmesi işleri başka bir kişiye yaptırılmıştır. Söz konusu eylemlerin derin yapısında bir kişiyi harekete geçirmek vardır.

Sonuç olarak -DXr- eki eklendiği kök, gövde ve fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamda başka bir kişiyi ya da nesneyi harekete geçirme ve etkileme söz konusu olur. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 3. -(X)t- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

   oloḳ kişi işilerin küretip yazınsar

   “O kişi kadınlarını aldatıp günah işlese” (Maitr 80: 4).

   altı yol içinteki ög kaŋ ḳa ḳadaş bolmış tınl(ı)ġlarıġ örletdim emgetdim isig özlerintin öŋi adırtım erser

   “bu altı yol içindeki anne-baba ve akraba olmuş canlıları sinirlendirdim, (onlara) acı çektirdim (AY 135 17).

   küre- fiili ‘kaçmak’ anlamından -(X)t- eki alarak küret- şeklinde ‘aldatmak’ anlamını kazanmıştır. örle- fiili ‘yükselmek’ anlamından -t- eki alarak örlet- şeklinde ‘sinirlendirmek’ anlamını kazanmıştır.
2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)t- eki derin yapıdan yüzey yapıya ulaştığında belirli bir işlevde anlam yükler. küret- ‘aldatmak’ < küre- ‘kaçmak’, örlet- ‘sinirlendirmek’ < örle- ‘yükselmek’.

   küret- ‘aldatmak’ eyleminde bir insanın dikkatsizliğinden yararlanarak onun üzerinden kazanç sağlamak söz konusudur. İfa edilen eylemin etkisi ve sonucu diğer bir insanı etkiler. örlet- ‘sinirlendirmek’ eyleminde bir insanın sinirlenmesine sebep olma söz konusudur.
3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)t- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

   1. ve 2. maddedeki örneklerde -t- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler.

Meydana gelen söz konusu eylemin işlevleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

Örneğin; "Parayla çocuğu kandırdı. Öğrenciler öğretmeni sinirlendirdi." örneklerinde *sinirlendirme* ve *kandırma* eylemlerinin meydana gelmesine yol açma işlevindedir. Söz konusu eylemlerde bir olayın yapılmasına sebep olmak, yol açmak işlevleri vardır.

Sonuç olarak -t- eki eklendiği kök, gövde fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamda bir olayın yapılmasına "sebep olma, yol açma" söz konusu olur. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 4. -(X)z- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.
   bo tıltaġın tutuzdı buryuḳlarḳa beglerke
   "Bu yüzden beylere (ve) kumandanlara emretti" (AY 635 3).
   köŋlüŋçe uduz tėdi
   "(Orduyu) gönlüne göre sevk et dedi" (T 1 G 8).
   tut- fiili 'tutmak, zapt etmek' anlamlarından -(X)z- eki alarak tutuz- şeklinde 'emretmek' anlamını kazanmıştır. ud- fiili 'takip etmek' anlamından -(X)z- eki alarak uduz- şeklinde 'götürmek, sevk etmek' anlamlarını kazanmıştır.
2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)z- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. tutuz- 'emretmek' < tut- 'tutmak, zapt etmek', ud- 'takip etmek' < uduz- 'götürmek, sevk etmek'.
   tutuz- 'emretmek' eyleminde bir kimsenin bir kimseye bir işi yapması için emir vermesi söz konusudur. İfa edilen eylemin etkisi ve sonucu diğer bir insanı etkiler. uduz- 'götürmek, sevk etmek' eyleminde bir kişiyi veya nesneyi yanında yürütmek veya taşıma söz konusudur.
3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)z- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.
   1. ve 2. maddedeki örneklerde -(X)z- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye, nesneye yöneltir; söz konusu kişi ve nesneyi

etkiler. Meydana gelen eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

Örneğin; "Komutan askere emretti." Öğretmen öğren

ciyi müdür odasına götürdü." örneklerinde "emretme ve götürme" eylemlerinde öznenin işi kendisinin yaptığı ve o işi yapmaya gücünün yettiği görülür.

Sonuç olarak; -(X)z- eki eklendiği kök, gövde ve fiile türetimlik işleviyle "işi kendisi yapma ve o işe gücü yetme" şeklinde yeni anlamlar kazandırır. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 5. -GXr- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

   alḳu nomuġ ötgürmiş tip atanurlar (AY 204 3).

   "Bütün öğretiyi derinlemesine açıklamış, deyip adlandırırlar"

   alḳınmaḳsız isilmeksiz kirtü savıġ ötgürteçi nomluġ

   "Bu bitmeyen ebedi gerçek sözü derinlemesine açıklayacak öğreti kitabı" (AY 338 18).

   atlar yaŋ(alar)ıġ turġurdaçı ögretdeçi

   "Atlar ve filleri ehlileştirecek ve talim ettirecek" (Maitr 110 2,3).

   öt- fiili 'bir yerden bir yere geçmek' anlamından -GXr- eki alarak ötgür- şeklinde 'açıklamak' anlamını kazanmıştır. tur- fiili 'durmak, kalkmak' anlamından -GXr- eki alarak turġur- şeklinde '(at vb.) ehlilleştirmek' anlamını kazanır.
2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -GXr- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. ötgür- '(öğreti vb.) açıklamak' < öt- 'bir yerden bir yere geçmek'; turġur- '(at vb.) ehlilleştirmek' < tur- 'durmak, kalkmak'.

   ötgür- '(öğreti vb.) açıklamak' eyleminde bir fikri, düşünceyi karşı tarafa aktarma söz konusudur. İçten gelen edim (duygu, düşünce vb.) dışa doğru (bir kimseye) yönelir. -GXr- ekinin türediği kök, gövde fiilde olmayan iletilen duygu ve düşüncenin içten doğması işlevi derin yapıda öne çıkmaktadır. turġur- '(at vb.) ehlilleştirmek' eyleminde bir canlıyı (at, köpek vb.) eğiterek

evcil hâle getirme söz konusudur. Sonuç olarak; söz konusu eylemlerde meydana gelen hareketin sonucu başka canlı üzerinde etki yapar ve o canlıyı harekete geçirir.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -GXr- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

   1. ve 2. maddedeki örneklerde -GXr- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

   Örneğin; "Gömleğini yıkattı. Arabamı temizlettim." örneklerinde gömleğin ve arabanın yıkanması ve temizletmesi başka bir kişiye yaptırılmıştır. Söz konusu eylemlerin derin yapısında bir kişiyi harekete geçirmek vardır.

   Sonuç olarak -GXr- eki eklendiği kök, gövde fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamda başka bir kişiyi ya da nesneyi harekete geçirme ve etkileme söz konusu olur. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 6. -(X)l- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

   altı törlüg işlerig tüz ḳılmaḳ üdün üdün *kükülür*

   "Altı çeşit işleri yerine getiren zaman zaman *övülür*" (BT III 863, 864).

   bo nom bitig *aḳılzun yadılzun*

   "Bu öğreti kitabı *yayılsın*" (UWNEU 33).

   kük- fiili 'ünlü olmak' anlamlarından -(X)l- eki alarak kükül- şeklinde 'övülmek' anlamını kazanmıştır. aḳ- fiili '(su vb.) akmak' anlamından -(X)l- alarak aḳıl- şeklinde 'yayılmak' anlamını kazanmıştır.

2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)l- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. kükül- 'övülmek' < kük- 'ünlü olmak', aḳıl- 'yayılmak' < aḳ- '(su vb.) akmak'.

   kükül- 'övülmek' eyleminde kişinin veya bir durumun *övme* işine, aḳıl- 'yayılmak' eyleminde ise *yayma* işine konu olması söz konusudur. Derin

yapıda özne konumundaki öğe, yüzey yapıda edilgen çatılı eylemin geçtiği cümlede nesne konumundayken etkilenir.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)l- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

   1. ve 2. maddedeki örneklerde fiile -(X)l- ekinin getirilerek başkası tarafından yapılma anlamı katması, işi yapanın bilinmemesi ve yapılan eylemden etkilenen nesnenin veya durumun ön plana çıkarılması söz konusudur. Bu durum edilgenlik çatı kategorisinin başlıca işlevlerini oluşturur.

   Örneğin: "Sanatçı övüldü. Haber yayıldı." örneklerinde eylemi yapan kişinin belli olmaması ve etkilenen nesne durumundaki varlığın ön plana çıkarılması durumu görülür.

3. 3. 7. -(X)ş- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

   yaġusa çerigke ilişse eri

   tuşınca tegişgü kemişse urı

   "Askerler yaklaşıp erler savaşa tutuşunca,

   Herkes karşısındakiyle savaşmalı ve nara atmalı" (KB 2375).

   yorıyu küreşü

   "gidip savaşıp" (BT XIII 12 170).

   yaraşġu yaraġı bar erse yaraş

   yoḳ erse yarıḳlan bil alşıp *küreş*

   "Anlaşmak imkânı varsa onunla anlaş;

   Yoksa zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve *güreş*" (KB 2360).

   eg opa baş açışıp agu igip ınçıp...

   "Birbirimize yeni yolda yardım ederek dağ tepesi üzerinden ve daha yukarı çıkarak, bu şekilde dolanarak..." (Talas 7-2).

   il- fiili 'yakalamak' anlamından -(X)ş- eki alarak iliş- şeklinde 'savaşmak' anlamını kazanmıştır. küre- fiili 'kaçmak, uzaklaşmak' anlamlarından -(X)ş- eki alarak küreş- şeklinde 'güreşmek, savaşmak' anlamını kazanmıştır. aç- fiili 'açmak' anlamından -(X)ş- ekini alarak açış- 'yardım etmek' anlamına gelişmiştir.

2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)ş- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. iliş- ‘savaşmak’ < il- ‘yakalamak’, küreş- ‘güreşmek, savaşmak’ < küre- ‘kaçmak, uzaklaşmak’; açış- ‘yardım etmek’ < aç- ‘yardım etmek’.

   iliş- ‘savaşmak’ ve küreş- ‘güreşmek, savaşmak’ eylemlerinde iki kuvvetin karşı karşıya gelerek vuruşması söz konusudur. açış- ‘birbirine yardım etmek’ eyleminde ise bir işi birlikte yapma durumu vardır.
3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)ş- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

   1. ve 2. maddedeki örneklerde bir işin karşılıklı ve birlikte yapılması söz konusudur. Bu çerçevede –(X)ş- eki kendi işlevini koruyarak yeni sözlüksel anlam oluşturmuştur.

   Örneğin: “İki taraf dağ geçidinde savaştı. Bu ödevde birbirimize yardım ettik.” örneklerinde bir işi karşılıklı ve birlikte yapma durumu görülür.

3. 3. 8. -(X)k- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

   bars teg *alıku*

   “bars gibi *vahşileşerek*” (UWNEU 46).

   yir *tarıḳtı*

   “Yer, mekân *daraldı*” (DLT 265).

   al- fiili ‘almak, zorla almak, gasp etmek’ anlamından -(X)k- eki alarak *alıḳ-* şeklinde ‘vahşileşmek’ anlamını kazanır. tarı- fiili ‘parçalamak, dağıtmak’ anlamından -(X)k- eki alarak tarıḳ- şeklinde ‘(yer vb.) daralmak’ anlamını kazanır.
2. Aşama: Eklendiği fiillere yeni anlam kazandıran -(X)k- eki derin yapıdan yüzey yapıya ulaştığında belirli bir işlevde anlam yükler. alıḳ- ‘vahşileşmek’ < al- ‘zorla almak, gasp etmek’; tarıḳ- ‘(yer vb.) daralmak’ < tarı- fiili ‘parçalamak, dağıtmak’.

   alıḳ- ‘vahşileşmek’ eylemini ifa eden öznede meydana gelen ve özneyi etkileyen bir hareket söz konusudur. tarıḳ- ‘(yer vb.) daralmak’ örneğinde ise

yapılan işin etkisinde kalınır. Bu sebeple türetimlik işlevinde kullanılan -(X)k- ekinin doğasında dönüşlülük ve edilgenlik işlevi tanıklanır.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)k- eki daha sonra çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

   1. maddedeki örnekte -k- ekli eylemin sonucunda öznede bir eylem doğar ve doğan eylemin sonucundan işi yapan özne etkilenir. Meydana gelen -(X)k- türetimlik ekli eylemin nitelikleri dönüşlülük çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır. 2. maddedeki örnekte ise eylemin gösterdiği oluş ve kılışın yani yapılan işin etkisinde kalındığı tanıklanır. Bu da edilgen çatının nitelikleri arasındadır.

   Sonuç olarak -(X)k- eki eklendiği kök, gövde fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamdan dönüşlülük ve edilgenlik işlevleri ortaya çıkar. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

SONUÇ

Araştırmamızda; Eski Türkçe metinlerden tarayıp fişlediğimiz bulgular çatı eklerinin anlam ve işlevlerinin değişebildiğini göstermiştir. Özellikle metaforlaşma yoluyla temel anlamdan iyice uzaklaşan ya da yeni bir anlam meydana getiren türetimlik işlevli çatı ekleri olduğu tanıklanmıştır. Halbuki çatı kavramının nitelikleri; en temel tanımıyla gramer kitaplarında genellikle fiilin özne ve nesne ilişkisi bakımından gösterdiği durum değişikliğidir. Çatı eklerinin söz diziminde gramatikal bir görevi vardır. Çatı eklerinin fiile yüklemiş olduğu edilgenlik, meçhullük, ettirgenlik, birlikte veya karşılıklı yapma, dönüşlülük gibi anlamlar fiilin nesne ve özne arasındaki geçici anlam değişikliğidir. Öte yandan çatı ekleri türetimlik işleviyle kullanıldığı ve semantik değişime uğradığında söz konusu nitelikler bazen tespit edilememektedir. Bu fiillerde çatı eklerinin türetimlik işleviyle kullanılması, eklendiği fiilde köklü anlam değişiklikleri yaparak yeni bir sözlüksel anlam meydana getirmesi söz konusudur. Söz konusu fiilleri çatı kategorisi altında değerlendirmek güç görünmektedir. Birçok araştırıcı tarafından tartışmaya sebep olan bu durum; araştırıcıları çatı ekleri yapım eki mi yoksa çekim eki altında mı değerlendirmeli sorusuna yöneltmiştir. Bize göre semantik değişime uğrayan çatı ekli filler yapım eki kategorisi altında incelenmelidir. Zira fiile eklenen çatı eki fiilin anlamında köklü değişiklik yapıyorsa o ek artık türetimlik vazifesi görür ve yeni sözlüksel anlam meydana getirir. Bu durum çatı eklerinin oluşum safhasında yapım eki görevi üstlenmiş söz konusu eklerin birtakım semantik değişimler sonucunda gramerleşerek çatı eki işlevini üstlenmiş olabilme ihtimalini doğuruyor.

Çatı eklerinin bulunduğu cümleyle eklendiği eylemin anlam yapısını, anlam niteliklerini ve sınırlılıklarını değiştirebildiği tespit edilmiştir. Bu durumlarda eylemin anlam yapısı ve nitelikleri değiştiğinden ayrı maddeler şeklinde incelemek gerektiği görülmüştür. Eski Türkçe metinlerden taradığımız anlamı değişen çatı ekli 149 fiil tespit edilmiştir. Her bir fiil kendi içinde ortalama 2 yeni anlama geliştiğinden bu da toplam 245 yeni anlama tekabül eder. Tespit ettiğimiz fiillerin büyük çoğunluğu metaforlaşma yoluyla yeni sözlüksel anlam oluşturmuştur. Yine elde ettiğimiz fiillerin çoğunu -(X)n-, -(X)ş-, -(X)t-, -(X)r- ve -(X)l- ekli fiiller oluşturur. -Ar-, -GUr-, -DUr- , -(X)k- ekleri ile tespit edilen fiillerin ise daha az kullanıldığı görülmektedir. Çatı ekini almış eylemlerin bir kısmı hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretler. Çatı ekini almış eylemlerden bir kısmı ise çatı anlamı dışında sadece özel bir alana ait

anlamları da işaretlemektedir.

Dönüşlülük ekinin yönü normalde dıştan içe doğru olmalıydı. Fakat tespit ettiğimiz -(X)n- ekli örneklerin yüzde doksanında hareketin yönü içten dışa doğrudur. Bu da tespit ettiğimiz örneklerde -(X)n- ekinin çatı eki işlevinde olmadığına yapım eki işlevinde olduğuna eylemin anlamına etki ettiğine dair diğer bir veridir. Örneğin: *öt-* fiili 'bir yerden geçmek' temel anlamına sahiptir. *ötün-* fiili ise 'hakan vb.ne arz etmek' anlamında kullanılmıştır. *ötün-* fiilinin kök hâli olan *öt-* fiili bağlamda kullanıldığında 'bir kişinin bir köprü, yer vb.ni geçmesi' eylemlerini anlatır. Bu bağlamda *öt-* fiili 'bir yerden geçmek' eyleminden hareketle -n- eki alarak 'bir isteği somut olarak arz etmek' anlamında gelişmiş olabilir. Buradan hareketle -n- türetimlik eki anlam genişlemesine vasıta olarak 'arz etmek 'anlamının ortaya çıkmasında işlev üstlenmiş olabilir. -n- çatı ekinin dönüşlülük işlevinde bir eylemi yapan kişiye hareketin sonucunun yönelmesi ve bu sebeple eylemin sonucundan o kişinin etkilenmesi söz konusudur. Bağlamda fişlediğimiz -n- çatı eki eylemi yapan kişi için eylemin sonucundan etkilenmek söz konusu değildir. Bu durumda buradaki -n- türetimlik eki dönüşlülük işlevine sahip olmamaktadır. Fakat bu ek bağlamda eylemin sonucunu başka bir insana yöneltmektedir. Bu çerçevede -n- dönüşlülük işlevli çatı eki önce fiilden fiil yapan ve eylemin sonucunu başka bir insana yönelten bir ek vazifesi görmüştür. Daha sonra bu anlamdan hareketle dönüşlülük işlevini kazanmış olabilir. -n- eki almış başka fiillerin de hareketin yönünü tersine çevirdiği görülmüştür. Dolayısıyla -n- eki dönüşlülük anlamı kazanırken *yarman-* 'insana sarılmak'; *yan-* 'geri dönmek', *yıkan-* fiillerinde olduğu gibi hareketin yönünü değiştirip insanı kendisine yöneltmiştir. Bu doğrultuda dönüşlülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşmasında bir nesne, insan ya da bir yere doğru yapılan hareketin bir insana yönelmesi ve eylemin yönünü değiştirerek dönüşlülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşma safhası tamamlanmış olabilir.

-(X)n- çatı ekinin oluşma safhaları:

1- Bir eylemin nesne, yer ya da bir canlıya yönelmesi: *öt-* 'köprü, yer vb.nden geçmek; beden vb. bir şeyi delip geçmek'; *yarma-* 'bir yere tutunarak tırmanmak'

2- Bir eylemin canlıya yönelmesi: *ötün-* 'hakan vb.ne arz etmek'; *yarman-* 'bir insana sarılmak'

3- Eylemin yönünün değişerek eylemi yapan özneye yönelmesi: *yan-* 'geri dönmek', *yıkan-*

-(X)ş- eki türetimlik işlevinde 'birlikte yapma' anlamıyla yeni bir anlam katmıştır. Yani çoğunlukla kendi işlevini koruyarak yeni bir anlama gelişmiştir. Acaba işteşlik ekinin

oluşmasında; önce -(X)ş- eki 'birlikte yapma' anlamında fiilden fiil yapıp daha sonra işteşlik çatı ekini mi meydana getirmiştir. Örnek *eltiş-* 'iletişim kurmak'. Mesela burada 'birlikte yapma' anlamında yeni bir fiil ortaya çıkmıştır. Buradan da *iletiş-* fiili meydana gelmiş. -(X)ş- eki genelde fiillere işteşlik anlamı katarak fiillerin anlamını değiştirmiştir. Fiillerin hareket yönü birkaç istisna dışında değişmemiştir. Örnek olarak *osuş-* 'bitkin olmak, çok yorulmak' fiilinde öznenin işi yapması ve yapılan işten etkilenmesi söz konusudur. *yaraş-* 'hoşa gitmek' fiilinde de dıştan kaynaklanan bir eylemin bir canlıya yönelmesi durumu mevcuttur. Hareketin yönü dıştan içe doğrudur. Ayrıca -(X)ş- eki alan fiillerin çoğunluğu 'kavga etmek, savaşmak' anlamlarına gelmiştir. Taranan metinlerin bağlamında savaş, tartışma gibi durumlar söz konusu olduğunda –(X)ş- ekinin karşılıklı yapma anlam niteliğine sahip olmasından dolayı "savaşmak, dalaşmak, kavga etmek, tartışmak vb." anlamlar meydana gelmiş olabilir. Mesela insanlar bir araya gelince; *ker-* 'ip vb. için germek' anlamından *keriş-* 'birbiriyle çekişmek, kavga etmek' ve *il-* 'yakalamak, ele geçirmek' anlamından *iliş-* 'savaşmak' anlamlarına geçiş meydana gelmiş olabilir.

-r-, -Ir, -Ur- ekleri, tespit ettiğimiz fiillerin yüzde ellisi hareketin yönünün içten dışa (bir kimseye yöneltme) doğru çevirerek anlam alanını değiştirmiştir. Nitekim -r- eki ettirgen çatı işlevi gördüğünde bir eylemi başka kimseye vb. yönlendirme işlevine sahiptir. Buradan -r-, -Ir, -Ur- ekleri kendi işlevini koruyarak yeni sözlüksel anlam oluşturduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu eklerle kurulan diğer fiillerde ise hareketin yönünü değiştirme durumu tespit edilememiştir. Bu da bilişsel fiiller (anlamak, başarmak) olmasından ötürü olabilir.

-t- eki tespit ettiğimiz çatı ekli fiillerin genelinde türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Yeni anlamda da "bir olayın yapılmasına sebep olma, yol açma veya olayı başkasına yaptırtma" gibi işlevler üstlenir. Meydana gelen söz konusu eylemin işlevleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

-(X)k- eki, tespit ettiğimiz fiillerin bazılarında anlam vurgusunu oluşan yeni anlama vererek türetimlik görevinde eylemi ifa eden öznenin kendisinde meydana gelen ve yine aynı özneyi etkileyen dönüşlülük işlevinde, bir kısmında yapılan işin etkisinde kalması bakımından edilgenlik işlevinde, bir kısmında ise bir olayın yapılmasına sebep olma ve bir nesne ya da kişi üzerinde etki yapması bakımından ettirgenlik işleviyle tespit edilmiştir. Söz konusu ek türetimlik işleviyle yeni anlam kazandırırken birçok çatı ekinin niteliklerini de bünyesinde taşıyarak karmaşık bir yapı sergiler. Özetlemek

gerekirse -k- ekinin bazen pekiştirme vazifesi görmekle beraber bazen de fiile ettirgenlik, edilgenlik veya dönüşlülük gibi anlamlar kattığını söyleyebiliriz.

-(X)l- eki, tespit ettiğimiz fiillerin çoğunda dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve bir çok örnekte dönüşlülük işlevinde (hareketi kendisine yöneltme) tespit edilmiştir. Bununla birlikte hareketin yönünün içten dışa doğru (başkasına yöneltme) geliştiği örnekler de tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; bağlamda anlam yapısı, anlam nitelikleri ve sınırları değişen çatı eklerinin türetimlik işlevinde değerlendirilmesi gerekir. Dilde aynı anda var olma ve bir gramer işaretleyecisinin birden fazla farklı işlev ifa etmesi ilkeleri doğrultusunda çatı ekleri fiillerin bazılarında türetimlik işlevini korurken bazılarında da çatı işlevlerini yerine getirir. Söz konusu eklerin türetimlik işlevinde yeni bir anlam kazanarak yeni bir fiil meydana getirdiğinde çatı kategorisinin bazı niteliklerini aldığı tanıklanır. Bu aşamadan sonra; tarihî ve günümüz çatı eklerinin, türetimlik işlevinde sözlükselleşme meydana getirmiş eklerden çıkmış olabileceğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

Ağca, F. (2013). "Türk Budist Çevresi Metinlerinde Bir Gramerleşme Örneği Olarak arıtı Sözcüğü", Bengü Bitig. Dursun Yıldırım Armağanı (Ed.: B. Gül, F. Ağca, F. Gökçe), ss: 63-74. Türkbilig- Öncü Kitap: Ankara.

Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. Journal of Linguistics, London-Newyork.

Akalın, Ş. H. (2014). "Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*. C: 31, S: 2, ss. 14-29.

Akerson, F. E. (2016). *Dile Genel Bir Bakış*. Multilingual, İstanbul.

Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. TDK, Ankara.

Aksan, D. (2020). *Anlambilim* (*Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*), Bilgi, İstanbul.

Arat, R. R. (1937). Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. Rahmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. Berlin: Akademie Verlag. Bang,

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, Haz.: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. TTK, Ankara.

Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin.* TDK, Ankara.

Aydın, Özkan, I. (2018). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*. Gece Akademi, Ankara.

Bang, W & Gabain, A. ve Arat R. R. (1934). Türkische Turfantexte VI Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W. & Gabain, A. (1929b). Türkische Turfan-Texte II. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W. & Gabain, A. von (1930a). Türkische Turfan-Texte III. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W. & Gabain, A. von (1930b). Türkische Turfan-Texte IV**.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang, W. & Gabain, A. von (1931). Türkische Turfan-Texte V. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin Grameri*. Ankara, TDK.

Barat, K. (1993). *The Uygur Xuanzang Biography Volume IX*. Cambridge-Massachusetts: The Committee on Inner Asian and Altaic Studies in partial fulfilment

of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in the subjekt of Inner Asian and Altaic Studies Harvard University.

BERBERCAN, M. T. (2009), "Kür" Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 25, ss.171-182.

Besli, E. (2020). *"Kutadgu Biligdeki Fiillerin İstemi Üzerine*", Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, TDK, Ankara.

Booij, G. (2005). The Grammar of Words. Oxford: Oxford University Press.

(2006). Inflection and Derivation. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Ed. Keith Brown. Elsevier Ltd. 654-661.

Bozkurt, F. (2016). "Sözlükselleşme", *I. ve II. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı* (3-4 Kasım 2015 İstanbul), (Hazırlayan: Hayati Develi, Mehmet Gürlek) C: 3, ss. 109-118.

Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* Enderun, İstanbul

Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Clark, L. (1982). *The Manichean Turkic Pothi-Book*, Altorientalische Forschungen.

Clauson, S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. *At the Clarendon Press*. Oxford.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackweel Publishing, Oxford.

ÇETİN, O. A. (2016). "Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Demircan, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. Papatya, İstanbul.

Desmond Durkin-Meisterernst & Enrico Morano: Mani's Psalms, (2010). Middle Persian, Parthian and Sogdian texts in the Turfan Collection. (Berliner Turfantexte 27).

Doerfer, G. (1963-1975). Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV, Wiesbaden.

Doğan, A. T. (2019). "Türkiye Türkçesinde Dilbilimsel Uzatım Örneği Olarak -(X)n-, -(X)l- Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanımı", *SUTAD*, C: 47, 53-72.

Elmalı, M. (2016). *Dasakarmapathaavadānamālā Giriş-Metin-Çeviri- Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.

Ediskun, H. (1992). *Türk Dilbilgisi*. Remzi, İstanbul

Eker, S. (2016). *Çağdaş Türk Dili*. Grafiker, Ankara.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK, Ankara.
Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK, Ankara.
Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). Dîvânu Lügâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. TDK, Ankara.
Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Dergâh, İstanbul.
Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden-Boston.
Erdem, M. (2011). "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları", *Bilig Dergisi*, S: 58, ss. 71-90).
Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
Ergin, M. (2005). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi, İstanbul.
Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak, İstanbul.
Evans, V. & Melanine, G. (2006). *Cognitive Linguistics An Inroduction*. Edinburgh University Press, London.
Evans, V. Melanine, Green (2006). *Cognitive Linguistics An Inroduction*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Assaociates, Puplishers, London.
Fillmore, C. J. (2003). Valency and Semantic roles: the Concept of Deep Structure case Valency and Semantic roles, Dependenz und Valenz: An International Handbook of Comtemporary Research. Walter de Gruyter, Berlin and Newyork: ss. 457-475.
Frawley, W. (1992). *Linguistics Semantics*. Lawrance Erlbaum, Newyork and Londdon.
Gabain, A. V. & Winter W. (1958). Türkische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf Tocharisch B mit alttürkischer Übersetzung. Akademie Verlag, Berlin.
Gabain, A. V. (1954). Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brāhmischrift. Akademie Verlag, Berlin.
Gabain, A. V. (1959). Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski + Aus dem Nachlass herausgegeben. Akademie Verlag, Berlin.
Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. Mehmet Akalın (çev.). TDK, Ankara.
Galip, G. (2012). Yarat-Yaratmak, Hâlk Etmek" Fiilinin Etimolojisi, *Turkish Studies*, C: 7, S. 3, ss. 1415-1423.
Gencan, T. N. (1983). *Dilbilgis*i, Kanaat, İstanbul.
Grunina, E. A (1997). "Fiil Çatısı Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C: 45, S: 1997, ss. 195-213.

Guzev, V. ve G., Yılmaz, Ö. D., (2018). "Rus ve Türk Dilbiliminde Çatı (Diathesis) Kavramı Üzerine", *Dil Araştırmaları*, C: 23, S: 2018, ss. 95-102.

Gülsevin, G. (1998). "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler", *İlmi Araştırmalar*, C: 0, S. 6, ss. 125-146.

Hacıeminoğlu, N. (1984). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*. Cönk, İstanbul.

Hamilton, J. R. (1998). İyi ve Kötü Prens Öyküsü. Vedat Köken (çev.). TDK, Ankara.

Hatipoğlu, V. (1974). *Türkçenin Ekleri,* TDK, Ankara.

Helbig, G. (1991).Wolgang, Schenkel, Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, Germany.

Hengirmen M. (1995). *Türkçe Dilbilgisi*. Engin, Ankara.

HİRİK, E. (2017). "Türkiye Türkçesinde Eşzamandalık", Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 60, s. 205-226.

Jackendoff, R. S. (1972). *Semantic İnterpretation in Generative Grammar*. Cambridge, Massaaschusetts and London MIT Pres.

Kara, F. (2016). "Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C: 5, S.3, ss. 1204-1215.

Kara, G. ve Zieme P. (1970). Fragmente der uigurischen Version des Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für alte Geschichte und Kultur des alten Orients. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 3. Berliner Turfan Texte 1).

Kara, G. ve Zieme P. (1976). Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archaologie. (Berliner Turfan Texte 7).

Kara, G. ve Zieme P. (1977). Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjusrınamasamgıti. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archaologie, Akademie –Verlag. (Schriften zur Geschischte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfan Texte 8).

Karaağaç, G. (2013). *Anlam Bilimi ve İletişim*. Kesit, İstanbul.

(2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. TDK, Ankara.

Kasai, Y. (2008). Die uigurischen buddhistischen Kolophone. Belgium: Brepols. (Berliner Turfantexte 26)

Kasai, Y. (2011). Der alttürkische Kommentar zum Vimalakirtinirdesa-Sutra. Belgium: Brepols. (Berliner Turfantexte 29).

Kasai. Y. (2017). Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen, unter Mitarbeit von Hirotoshi OGIHARA, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium). (Berliner Turfantexte 38)

Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş. Metin ve Dizin.* TDK, Ankara.

Korkmaz, Z. (1972). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. TDK, Ankara.

Korkmaz, Z. (1999). "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler", *TDAY Belleten*, C: 44, S: 1996, ss. 159-165.

Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. TDK, Ankara.

König, G. (1983). "Türkçede Çatı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (Özel Sayı), ss. 11-26.

Kükey, M. (1972). *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller.* Olgun Kardeşler, Ankara.

Le Coq & A. von (1919). Türkische Manichaica aus Chotscho II., Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Le Coq & A. von (1941). Huastuanift. ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch- Turkistan). S. Himran (çev.). Ankara.

Le Coq & A.von (1922). Türkische Manichaica aus Chotsho. III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayig. Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Le Coq & A.von (1938). Türkçe Mâni Elyazıları (Manicheika) C.1. Fuat Köseraif (çev.), Devlet Basımevi, İstanbul.

Lübimov, K. (1963). "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller", *Türk Dili*, S: 147, ss.150-155.

Masahiro Shōgaito, Setsu Fujishiro, Noriko Ohsaki, Mutsumi Sugahara, Abdurishid Yakup, (2015). The Berlin Chinese text U 5335 written in Uighur script. A reconstruction of the inherited Uighur pronunciation of Chinese. (Berliner Turfantexte 36).

Musaoğlu, M. (2008). "Türkçede Çatı", *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, ss. 207-234.

Nadelyayev, V. M. vd. (hzl.). (1969). Drevnetyurskiy slovar'. Akademiya Nauk, Leningrad.

Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm.* Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ölmez, M. ve Raschmann S-C (haz.). (2002). “Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi, II”. *Splitter aus Gegend von Turfan-Festschrift für Peter ZIEME anläßlich seines 60. Geburtstags*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35 -Ayrıbasım-. İstanbul-Berlin.

Ölmez, M. ve Röhrborn K. (2001). *Die alttürkische Xuanzan-Biographie III,* Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift (Manihaist Uygurların Tövbe Duası)*. TDK, Ankara.

Pulkina, İ. M. & Zahava, E. B – N. (1976). *Uçebnik Russkogo Yazıka.* Rucckiy yazık, Moskova.

Röhrborn, K. (1971). Ein uigurische Totenmese. Text, Ubersetzung, Kommenter. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Zentralinstitut für alte Geschichte und Archâlogie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 4. Berliner Turfan Texte 2).

Röhrborn, K. (1991). *Die Alttürkische Xuazang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad. Paris und Pekin sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert.* Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

Röhrborn, K. (1996). *Die alttürkische Xuazang- Biographie VIII. Nach dem Handschrift von Paris, Pekin und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert.* Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

Röhrborn, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- – äzüglä- .Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Röhrborn, K., Özertural Z. (2020). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 2: edäd- – iztä- .Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Sevortyan, A.V. (1974-1980). Etimologiçeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov C.I-III (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasnıye). Nauka, Moskva.

Sevortyan, A.V. ve Levitskaya, L.S. (1989). Etimologiçeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Bukvı “j”, “y”). Nauka, Moskva.

Stachowski, M, (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

Şçerbak, A. M. (2019). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*. Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez (çev.), TDK, Ankara.

Tekin, Ş. (2015). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları*. R.T. Karatepe (Hzl.). Dergâh, İstanbul.

Tenişev, E. R. vd. (1997). Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika. Nauka, Moskva.

Terbish, B. (2020). Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı, TDK, Ankara.

Tesnière, L. (1965). *Éléments de Syntaxe Structurale*. Librairie C. Klincsieck, Paris.

Tezcan, S. (1974). Das uigurische Insadi-Sutra. Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, Zetralinstitut für alte Geschichte und Archaologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 6. Berliner Turfan Texte 3).

Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm.* Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara.

Toalster, J. P. C. (1977). *Die uigurische Xuan-Zang Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar.* İnaugural- Dissrtation zur Erlangug des Doktorgrades im Fachbereich Sprachen und Kulturen des Mittelmeerraums und Osteuropas der Justus Liebing-Universiät Gieβen. Hull-England.

TOGAN, Z. V. (1946). *Umumî Türk tarihî ne giriş I*. Hak Kitabevi, İstanbul.

Topaloğlu, A. ve Gürlek, M. (2016). *Türkçede Fiiller ve Çatıları,* Kesit, İstanbul.

Türk Gramerinin Sorunları (Bildiriler). (2011). TDK, Ankara.

Uzun, N. E. (2006). *Biçim Bilim Temel Kavramlar*. Papatya Yayıncılık, İstanbul.

Üstünova, K. (2012). "Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?", *Turkish Studies*, C: 7, S: 2, ss. 7-14.

W. & Gabain, A. (1929a). Türkische Turfan-Texte I., Verlag der Akademie der Wissenschaften. Berlin.

Wilkens J. (2007). Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig. (Berliner Turfantexte 25).

Wilkens, J. (2001). Die drei körper des Buddha (Trikāya). Brepols, Belgium. (Berliner Turfantexte 21).

Wilkens, J. (2017). Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. (Berliner Turfantexte 38)

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*, (*Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*) Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Yakub, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature In Old Uyghur,* Brepols, Turnhout.

Yakup, A. (2016). *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*, (Berliner Turfantexte XXXVI).

Yıldırım, F ve Aydın, E. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Bilge Su.

Yücel, B. (1999), *Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları, Türk Gramerinin Sorunları II*. TDK, Ankara.

Zieme, P. (1975a). Manichäische-türkische Texte. Berlin: Akademie der Wissenshaften der DDR Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients. Berliner Turfantexte 5).

Zieme, P. (1985a). Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 13).

Zieme, P. (2000). Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan. (Berliner Turfantexte 20).

Zieme, P. (2005). Magische Texte des uigurischen Buddhismus. (Berliner Turfantexte 23).

Camb. Online Cambridge Dictionary. Retrieved March 10, 2018, from https://dictionary.cambridge.org/tr/.

Etym. Online Etimology Dictionary. Retrieved April 20, 2018, from https://www.etymonline.com/.

TDK. Türk Dil Kurumu Sözlükler. Erişim: 23 Şubat 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=645.

DİZİN

açın- (I), 28, 285
açın- (II), 29, 285
açış-, 29, 94, 95, 97, 271, 285
açıt-, 30, 197, 198, 285
ağıt-, 33, 34, 150, 151, 198, 199, 285
ağrın-, 31, 32, 200, 285, 294
ağtar- / aḳtar-, 150, 285
ağtın-, 33, 34, 200, 285
aḳıl-, 153, 154, 204, 270, 285
aḳıt-, 201, 202, 203, 285
alıḳ-, 257, 272, 285
asın-, 34, 35, 285
aşuḳ-, 258, 285
aşun-, 36, 285
aşur-, 36, 130, 259, 285
barın-, 37, 285
bış(u)run-, 38, 285
bışrunul-, 39, 285
bilin-, 42, 43, 285
bodul-, 154, 155, 285
bögün-, 43, 44, 45, 285
bulġaş-, 96, 97, 285
buşrul-, 155, 156, 285
bütür-, 131, 132, 285
egir- / eŋir-, 132, 133, 204, 285
egirt-, 134, 204, 205, 285
ėltiş-, 97, 98, 99, 285
emter-, 152, 285
ėrgür-, 135, 208, 245, 285, 293
ėritil-, 156, 157, 285
ėrt-, 134, 135, 136, 137, 206, 207, 208, 285, 293
ėrtür-, 134, 135, 136, 137, 208, 246, 285, 293
ilin-, 45, 46, 47, 101, 285, 293
iliş-, 47, 99, 100, 101, 103, 271, 286, 293
intür-, 231, 232, 233, 286
irintür-, 286
isin-, 47, 48, 49, 286
ḳaḳın-, 49, 50, 286
ḳalış-, 101, 102, 209, 286
ḳalıt-, 208, 209, 286
ḳamıl-, 157, 158, 209, 210, 286
ḳamıt-, 158, 209, 210, 286
ḳarart-, 210, 286
ḳarış-, 102, 103, 104, 286
kėçür-, 14, 137, 138, 139, 263, 286, 293
kėdil-, 159, 160, 286
kelür-, 139, 140, 286

keŋür-, 140, 141, 286
keriş-, 104, 105, 286
ḳısıl-, 160, 161, 286
ḳıyıl-, 162, 163, 286
kiriş-, 105, 106, 286
ḳodur-, 141, 142, 286
ḳorḳ-, 259, 260, 272, 286
körün-, 51, 52, 286
ḳurul-, 163, 164, 286
kükül-, 164, 165, 270, 286
küreş-, 106, 107, 213, 271, 286
küret-, 108, 211, 212, 213, 267, 286
oġşat-, 213, 214, 286, 293
osuş-, 108, 286
öçeş-, 108, 109, 286
ögretin-, 52, 53, 286
ögüş-, 110, 286
örlet-, 214, 215, 216, 267, 286
ötgür-, 2, 246, 247, 248, 269, 286
ötün-, 54, 55, 56, 248, 265, 286, 293
salın-, 59, 60, 61, 62, 235, 287
saltur-, 61, 234, 235, 287
san-, 218, 287
sasıt-, 218, 219, 287
sat-, 216, 217, 287
savıl-, 165, 287
sergür-, 167, 248, 249, 250, 287
seril-, 166, 167, 287
seşil-, 167, 168, 169, 287
sıġın- / sıḳın-, 61, 287
sıġur-, 62, 143, 144, 287
sıḳan-, 62, 63, 287
sıḳıl-, 169, 170, 172, 287, 293
siŋür-, 144, 145, 287
sokuş-, 110, 112, 113, 287
solan-, 63, 64, 287
soyuḳ-, 260, 261, 287
talaş-, 113, 114, 287
taŋıl-, 171, 172, 287, 293
tapın-, 64, 65, 66, 287
tarıḳ-, 152, 153, 261, 262, 287
tarḳar-, 152, 153, 261, 287
tartıl-, 68, 172, 173, 174, 287
tartın-, 2, 66, 67, 68, 174, 287
tavran-, 68, 69, 70, 71, 287
tebret- / tepret-, 219, 287
tegil-, 174, 175, 287
tegin-, 69, 70, 287
tegiş-, 71, 114, 115, 175, 176, 177, 287
tegşil-, 71, 115, 175, 176, 177, 287

tıḳıl-, 177, 178, 179, 287, 293
tikileş-, 115, 116, 287
todġur-, 251, 287
toḳın-, 71, 72, 73, 288
tolġan-, 73, 74, 221, 288, 293
tolġat-, 220, 221, 288, 293
toşġur-, 252, 288
tozıt-, 221, 222, 288
töşen-, 74, 75, 288
tun-, 76, 77, 288
turġur-, 22, 252, 253, 254, 255, 269, 288
turul-, 118, 179, 180, 181, 255, 288, 294
turuş-, 116, 117, 181, 255, 288, 294
tutul-, 119, 181, 182, 194, 288
tutuş-, 118, 119, 183, 193, 194, 288
tutuz-, 120, 191, 192, 193, 194, 196, 268, 288
tuyun-, 77, 78, 288
tütüş-, 120, 121, 288
udın-, 78, 79, 288, 294
udıt-, 79, 222, 223, 288, 294
udun-, 79, 80, 81, 82, 197, 288
uduz-, 194, 195, 196, 197, 268, 288
uġraş-, 121, 122, 288
uḳun-, 82, 83, 288
ulan-, 83, 84, 123, 288
ulaş-, 84, 122, 123, 124, 288
urul-, 87, 183, 184, 185, 288
urun-, 84, 85, 86, 185, 288
uzat-, 223, 224, 225, 288
üklit-, 225, 226, 288
üntür-, 235, 236, 237, 266, 288
üzül-, 185, 186, 187, 288
yadın-, 87, 88, 288
yaḳtur-, 237, 238, 266, 288
yalġantur-, 239, 288
yamaş-, 124, 125, 288
yantur-, 240, 241, 242, 288
yapın-, 88, 89, 127, 289
yapış-, 89, 125, 126, 127, 289
yaran-, 89, 90, 92, 128, 289
yaraş-, 90, 92, 127, 128, 129, 230, 289
yarat-, 90, 92, 128, 129, 226, 227, 228, 229, 230, 289
yaratın-, 90, 91, 92, 289
yarman-, 92, 93, 94, 275, 289
yavaltur-, 242, 243, 244, 289
yavrıt-, 230, 231, 289
yazıl-, 15, 187, 188, 289, 294
yėtil-, 188, 189, 190, 289
yėtür-, 146, 147, 148, 149, 150, 189, 289, 293
yolan-, 289

yöleştür-, 149, 244, 245, 289, 293
yöleşür-, 149, 150, 245, 289, 293
yuvul-, 190, 191, 289

FARKLI KÖK YA DA GÖVDELERDEN AYNI ANLAMA GELEN ÇATI EKLİ FİİLLERİN DİZİNİ

acı çektirmek

taŋ- ‘sıkıştırmak’	taŋıl- ‘acı çekmek
tıḳ- ‘sıkıştırmak’	tıḳıl- ‘üzülmek’

acı çekmek

tolġa- ‘dolamak’	tolġan- ‘acı çekmek’
tolġa- ‘dolamak’	tolġat- ‘acı çektirmek’

af dilemek, affetmek

öt- ‘bir yerden bir yere geçmek’	ötün- ‘af dilemek’
ėrt- ‘bir yerden bir yere geçmek’	ėrtür- ‘affetmek
kėç- ‘bir yerden bir yere geçmek’	kėçür- ‘affetmek

başarmak

ėr- ‘ulaşmak’	ėrgür- ‘başarmak’
yėt- ‘ulaşmak’	yėtür- ‘başarmak’

(bir kimseye) bağlanmak

il- ‘tutmak, yakalamak’	ilin- ‘(bir kimseye) bağlanmak’
il- ‘tutmak, yakalamak’	iliş- ‘(bir kimseye) bağlanmak’

karşılaştırmak

oġşa- ‘banzemek’	oġşat- ‘karşılaştırmak’
yöleş- ‘banzemek’	yöleşür- ‘karşılaştırmak’
yöleş- ‘banzemek’	yöleştür- ‘karşılaştırmak’

(nefes vb.) daralmak

sıḳ- ‘sıkmak, sıkıştırmak’	sıḳıl- ‘daralmak’
taŋ- ‘sıkmak, sıkıştırmak’	taŋıl- ‘(nefes vb.) daralmak’

rahatlamak

seş- ‘çözmek’	seşil ‘rahatlamak’
yaz- ‘çözmek’	yazıl- ‘rahatlamak’

sönmek

udı- ‘uyumak’	udın- ‘sönmek’
udı- ‘uyumak’	udıt- ‘sönmek’

üzmek

aġrı- ‘ağrımak	aġrın- ‘üzmek’
aġrı- ‘ağrımak	aġrıt- ‘üzmek’

yüzleştirmek

tur- ‘durmak’	turul- ‘karşılaştırmak, yüzleştirmek’
tur- ‘durmak’	turuş- ‘karşılaştırmak, yüzleştirmek’